

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги**

Ош мамлекеттик университети

Закиров Акимжан

Психология боюнча практикум

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин окуу-методикалык бирикмеси тарабынан (2010-жылдын 22-июнундагы № 366 / 1 чи буйругу боюнча), жогорку окуу жайдын студенттери үчүн окуу китеби катары басмадан чыгарууга сунушталган. Китеп кошумчаланып жана оңдолук экинчи жолу басмадан чыгарылды.

Ош - 2015

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги**

Ош мамлекеттик университети

Сын – пикир жазгандар:

Момуналиев С.М. педагогика илимдерин доктору, профессор;

Мурзаев М. С. психология илимдеринин кандидаты, доцент.

УДК 378:159.9(072)

Закиров А.

Психология боюнча практикум

Бул методикалык окуу китебинен окурмандар жаш адистерди, окуучуларды, студенттерди ар тараптуу тарбиялап, окутуш үчүн балдардын инсандык сапаттарын, жүрүм-турум нормаларын тааныта турган теориялар, ыкмалар менен тааныша алышат.

Окуу китеби жогорку окуу жайдын жаш окутуучуларына, студенттерине, мектеп мугалимдерине жана жалпы кызыгуучуларга багытталып педагогикалык илимий – кесиптик жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жакындан жардам бералат.

Киришүү

Психология боюнча иштеген жаш адистерге, магистранттарга жана кызыккан студенттерге сунуш этилип жаткан бул методикалык окуу китеби кокусунан жазылган жок. Автордун көз карашы боюнча тарбияланып, билим алып жаткан жаш адистер дүйнөнү туура кабыл алууда өзүнө мүнөздүү болгон объективдүү жана субъективдүү жан дүйнөсүнө жагымдуу болгон тарбияны, билимди жана өзүнө таандык чөйрөнү кабыл алып, аларга карата жашоодогу активдүүлүгүн көрсөтүү аркылуу дүйнөнү таанып биле ала тургандыгын белгилейт. Эгерде ушул тегиздиктен карай турган болсок, психология предмети адамды таанып билүүдө өзгөчө мааниге ээ болгон предмет экендигине толук ишенүүгө болот. Ошондуктан окурмадарга сунушталып жаткан бул окуу китеби экинчи жолу толукталып, айрым бир мурдагы (Психология боюнча практикум – Ош 2010-ж.) жарык көргөн китептеги темаларга оңдоолор киргизилип, көптөгөн жаңы сунуштар (бөлүмдөр), ыкмалар жана теориялык маалыматтар кошулуп, окурмандардын суроо талабына жараша кайра даярдалып, Ош мамлекеттик университетинин усулдук кеңешинин чечимине жараша басмадан чыгарылды.

Окурмандарга сунуш этилип жаткан бул окуу китеби адам баласынын жашоосундагы эмгек ишмердүүлүгүн жеңилдетип, бирдиктүү жумушту аткарууда адамдын жана коомчулуктардын өз ара мамилесин жакшыртуу планында жазылды. Бул китепти колдонгон студенттер, магистранттар, педагогдор, юристтер, медиктер, экономисттер, социалдык кызматчылар ж.б. адистер, адамдын ички субъективдүү ой-толгоосун, адамга мүнөздүү болгон жүрүм-турумун, акыл-ойун туура таанууда колдонмо материал катары пайдаланышат.

Ошону менен бирге бул окуу китебин колдонгон адистер, магистранттар жана студенттер төмөнкү маалыматтарды билим системасы катары кабыл алышат:

- ар бир адиске таандык болгон проблемаларына жараша теориялык жана эксперименталдык билим багытындагы маалыматтарды алууну;

- керектүү маалыматтарды психологиялык методдор, принциптер, таанып билүүнүн системалары катары кабыл алууну;

- зарыл болгон мезгилдерде, китептеги негизделген ыкмалардын жардамы менен, мааниге ээ болгон диагноздорду, эксперттик чечимдерди чыгарууну;

- коомдук, үй-бүлөлүк жана коллектив аралык конфликттерди анализге алуу жана аларды жоюунун жол-жоболоруна ылайыктуу болгон чечимдерди чыгара билүүнү;

- жаш адистерге, магистранттарга, студенттерге дифференциалдык мазмунда маалымат берүүнү ж.б. учурларда колдонмо китеп катары пайдаланууга жетише алышат.

Ошондуктан биз сунуш этип жаткан окуу китебинин негизги максаты жана методологиялык негизи, зарылдык керектике жараша адам баласынын психикасына анализ берип, аларды изилдөөгө жардам берет. Экинчи бир өзгөчөлүгү болуп, жаштарды туура тарбиялоодо: психикалык нормативдерге жараша, ар бир субъектинин ички мазмунуна, талабына жана жашоодогу абалын таанып билүүгө көмөк көрсөтө алат.

Эгерде эрежеден четтеп, эксперименталдык изилдөө жыйынтыктарын туура келбеген жерлерге колдонуп, чечимдерди чыгара турган болсо, биринчиден чечим туура эмес болот, экинчиден андай маалыматтардын чечимин окуу китеби өз мойнуна албайт. Бул окуу китебин психологиялык билими бар, ыкмаларды түшүнгөн адистердин колдонушун сунуш кылабыз. Психология боюнча түшүнүгү жок болуп, көрсөтүлгөн ыкмалар керек болуп калса, ал ыкмаларды психолог адистердин көрсөтмөсү боюнча колдонуу талапка ылайыктуу болот.

Биринчи бөлүм: Практикумдун окуу процессиндеги орду

§ 1. Практикумдун окуу процессинин керектигине карата психологиялык негиздеме

Адам коому жаралгандан бери адамдын ички дүйнөсүнө маани берип, аны таанууга аракет жасап, анын табиятын биологиялык, физикалык жана психикалык жактан таанууга изилдөөлөрдү жүргүзүп келет. Бирок канчалык аракет болбосун азыркы күнгө чейин адамдын табигый жаратылышынын проблема-лары бир жактуу биротоло чечилбей, адам затты сырдуу проблема катары калууда. Канчалык ар тараптуу изилденген сайын адамдын жашоосу үчүн керектүү болгон сырдуу проблемалар пайда болуп, адам заттын изилдеген окумуштуулардын алдына бир каттар проблемаларды жаратып жатат. Ушундай проблемаларды чечүүчү илимдин бири болуп психология илими саналат. Эгерде орус психологу, психология илимдеринин доктору, профессор Е.Н. Шорокованын (1983) айтканына таяна турган болсок, азыркы күндө психология 62 ден ашык багытка бөлүнүп, ар бири адам баласынын жашоосундагы кесиптик ишмердүүлүктү башкарып, адамга кызмат кылып келе жатат. Алсак, жалпы, медициналык, укуктук, экономикалык, спорттук, педагогикалык, социалдык, курактык ж.б. психологиялар бир катар психологиялардын багыттарын жаратып, адамдын жашоосуна кызмат кылып келе жатса, ушулардын көч башында жалпы психология туруп, жогорку айтылган психологиялык тармактардын негизин түзүп, алардын андан ары өнүгүшүнө фундаменттерди жаратып келет.

Психология, психиканын пайда болуу шартын, мыйзам ченемдерин, психикалык факторлорунун жана иштөө механизмдеринин принциптерин, формаларын жана системаларын изилдеп бардык гуманитардык илимдердин багыттарына негиз берүүчү предмет. Психология, психология илимине кирген предметтердин негизги тамырын жаратып тургандыктан, адам коому жаралгандан бери илимде философиянын бир тармагы катары “психология” деген ат менен белгилүү болуп келет. Психология алгачкы жолу грек илиминде биринчи пайда болуп, грек тилинен кыргызчага которгондо “психе – жан, логия - үйрөнөм, окуймун, түшүнөмүн” – дегенди билдирип, жалпылап айтканда “жан дүйнөнү үйрөтүүчү” предмет деп айтылат. Эгерде адамдын күндөлүк түшүнүгүнө карата ой жүгүртө турган болсок “психология” деген терминдин алдында адамдын кыял-жоругу, эмоцияналдык тынчсыздануусу, туюу сезимдери, ички жана сырткы эмпатиясы, эрктик чечимдери, инсандык сапаттарын башкаруучу мүнөзү, жөндөмдүүлүгү, темпераменттик типтери ж.б. сапаттар боюнча

теориялык билимдер берилип, адамдын коомдогу кыймыл аракеттин башкарат.

Азыркы күндөгү кыргыз коомчулугундагы жашап жаткан экономикалык жана саясаттык өзгөрүүлөр, психология илимине чоң талаптарды коюп, коомчулук менен инсандын ортосунда бир катар тактоого керектүү болгон көйгөйлөрдүн туура чечилишине жардам бере турган мезгил келди. Алсак, психология илимине таандык болгон теориялык мыйзам ченемдин негизинде, азыркы коомдун талабына ийкемдүү келген инсандарды жаратууда адам баласынын жүрүм-турумуна, кыял-жоругуна, ички субъективдүү дүйнө таанымына терең анализ бере алган психологиялык инструменттин бири боло алат. Анткени психологиялык жактан билими жок жарандар деле жан дүйнөсүндө туюп, ушундай инструменти кайдан алууга боло тургандыгын эңсеп келишет. Ушундай инструменттерди алыстан издебестен адамды, инсан катары калыптандырууда колдонуп келген психология предметинен алууга болот. Айрыкча, таануу процеске, эмоционалдык – эрктик абалдарга, карым-катнаштарга жана инсандык сапаттарга мүнөздүү болгон ыкмалардын жардамы менен инсандын жан - дүйнөсүн таанып, ал адамдардын жүрүм-турумун керектүү багытта башкарууга боло тургандыгын билдиребиз.

Практикумдун көздөгөн максаты, психология боюнча билим алып жаткан магистранттарга, студенттерге жана кыска мөөнөттө өткөрүлүүчү курстун угуучуларына психологиялык теориялык билим берүү менен бирге, керектүү адамдардын ички дүйнөсүн таанытуучу ыкмалардын жардамында изилдөөлөрдү жүргүзүп, алар жөнүндө объективдүү жана субъективдүү маалыматтарды алууга жардам берүү. Бул практикум автордун көп жылдан бери жогорку окуу жайда иштеп, студенттерге берген сабактарынын негизинде топтолгон материал болуп саналат.

Бул окуу китеби (практикум) негизинен алты бөлүктөн турат:

Биринчи бөлүктө, практикумдун окуу процессиндеги оорду жөнүндө негиздеме берилсе;

Экинчи бөлүктө, изилдөөгө мүмкүндүк берген ыкмалар (методдор) туурасында теориялык анализ берилип, ыкмалардын класстары боюнча ар бирине теориялык түшүндүрмө берилүү менен изилдөөгө мүмкүндүк берилүүчү ыктымалдуулуктары (валенттүүлүктөрү), өз ара дал келүүчүлүктөрү (эквиваленттүүлүктөрү), стандарттуулуктары жана практикада колдонууга боло тургандыгы жөнүндө маалыматтар берилип, конкреттүү ыкмалардын көрсөтмөлөрүү берилет.

Үчүнчү бөлүктө, инсандык бааралашуу, карым-катнаш, өз-ара мамиле, группадагы жана коомдогу лидерлер жана группанын ичиндеги майда (микро) группалардын психологиялык негиздерин

изилдей турган ыкмалар, психологиялык мыйзам ченемде чече турган “детерминациясын (себептерин)” изилдеп практикада колдонууга боло турган, эксперттен төткөн ыкмалардын топтору берилет.

Төртүнчү бөлүктө, инсандык сапаттарды изилдөөчү ыкмалардын технологиялары студенттердин иш жөндөмдүүлүгүн көнүктүрүп, инсандардын ички дүйнөсүнө маани берүүчү себептерди изилдеп, аныктоого жардам берет. Айрыкча темпераменттин типтерин, мүнөздүн типтерин жана жөндөмдүүлүктүн түрлөрүн аныктоочу ыкмалар көнүктүрүлгөн.

Бешинчи бөлүктө, психологиянын таануу процессине мүнөздүү: сезүү, кабыл алуу, көңүл буруу, эстөө, ойлонуу жана элестөө процесстерин изилдей турган ыкмалардын батареялары кыргыз тилине көнүктүрүлүп, изилдөөнүн жолу, колдонула турган ачкычтары, изилдөө көрсөткүчтөрүн жыйынтыктай турган жалпылоочу математикалык формулалардын эрежелери жана психологиялык түшүндүрмөлөрү берилди.

Алтынчы бөлүктө, инсандын психикалык нормадан четтөөдөгү психикалык абалдарын изилдөөгө мүмкүндүк берген ыкмалар көнүктүрүлүп, инсанды реабилитациялоо туурасындагы изилдөө жыйынтыктарына теориялык анализдер берилип, адамдын инсандык сапаттарын нормага келтирүү багытындагы билимдер сунушталды.

Ошентип окурмандарга сунуш этилип жаткан бул окуу китеби адам баласынын жашоосундагы эмгек ишмердүүлүгүн жеңилдетип, бирдиктүү жумушту аткарууда адамдын жана коомчулуктардын өз ара мамилесин жакшыртуу планында жазылды. Бул китепти колдонгон жаш адистер (юристтер, медиктер, экономисттер, социалдык кызматчылар, педагогдор ж.б.), магистранттар, студенттер адамдардын ички субъективдүү ой-толгоосун, жүрүм-турумун, акыл-ойун туура таанууда колдонмо материал катары пайдалана алышат.

§ 2. Практикумдун психология жумушундагы оорду

Окурмандарга сунушталып жаткан практикумду юридикалык багытта карай турган болсок, ал төмөндөгү эрежелерди өзүнө камтып сот ишине керектүү чечимдерди чыгарууга бир катар туура эксперттик чечимдердин жыйынтыгын берүү менен соттук жумуштун жүрүшүн жеңилдете алат. Эгерде ушул багытта анализ кыла турган болсок, тартип жана укук бузуунун аныктыгын териштирүүдө түрдүү далилдердин болушу зарыл. Ал далилдер күбө адамдардын көрсөтмөсүнөн, буюмдардагы калган белгилерден жана атайын экспертизанын жыйынтык-тарынан табылышы мүмкүн. Соттук

психологиялык экспертиза - бул өзгөчө уюштурулган юритикалык иш-аракеттердин жыйынтыгы. Ал мыйзамдын чегинде гана жүргүзүлүп, корутунду алууга багытталат. Экспертиза, кылмыштуулукту анализдөөдө пайда болгон белгисиздикти аныктоо максатында жүргүзүлүп, атайын методикалык ыкмалардын жыйынтык-тары менен бышыкталат. Адатта мындай ыкмалар жалпыга белгисиз, атайын кесиптегилер үчүн гана тааныш болот. Ошондой эле, юридикалык, психологиялык, медициналык, психиатриялык, бухгалтердик ж.б. экспертизалардын жыйынтыгына да бекем таянып иш алып барат.

Кээ бир учурларда юридикалык экспертизаны психологиялык ыкмалар аркылуу да жүргүзүүгө туура келет. Ошондуктан юрист-студенттердин кесиптик билимдерин өздөштүрүүсүндө психодиагностиканын ролу да чоң мааниге ээ. Юридикалык психологиянын ичинде психодиагностиканын төмөнкүдөй бир катар элементтерин берип кетүү максатка ылайыктуу:

1. Стандартташтырылган психометрикалык ыкмалардын негиздери жана принциптери;
2. Адамдын айрым бир психикалык мүнөздөмөлөрүн (мүнөз, жөндөмдүүлүк, мотив, установка ж.б.) аныктоочу конкреттүү ыкмалары менен иш алып баруу;
3. Психодиагностикалык ыкмаларды колдонуп, жекече маселелерди чечүү.

Психометрикалык көзкараш менен алганда ар бир колдонулган ыкмалардын ишенимдүүлүгү, тактыгы кошо көрсөтүлүш керек. Изилдөөгө сунуш кылынган психодиагностикалык ыкмалардын мүмкүнчүлүгү так, даана көрсөтүлүшү зарыл, себеби ашыкча, керексиз маалыматтардын кошулуп калышы тандалган ыкманын иштешине бир катар тоскоолдуктарды келтирет.

Европада, соттогу психологиялык экспертизаны негиздөөдө, белгилүү психологдор Э. Клапаред, К. Марбе, В. Штерн өз салымдарын кошуп, алар алгачкы соттук психологиялык экспертизанын автор-лору болушкан. Бул окумуштуулар соттук эксперт-изанын жыйынтыктарын юридикалык практикадан сырткары дагы илим изилдөө иштеринде да колдонуп келишкен. Ошондуктан юридикалык психологиянын өнүгүшү, психологиянын калган тармактарына да өз таасирин тийгизип турат. Анткени кылмыштын себептерин изилдөөдө ал кылмышты жасаган инсандардын ички субъективдүү дүйнөсүнө мүнөздүү сапаттарын, жүрүм-турум нормаларын изилдөө аркылуу максатка жетишкен. Натыйжада кылмыш-туулукту болтурбоонун алдын алуу, бетин ачуу үчүн ар бир инсандын психикалык типтерине жараша окуу жана тарбия жумушун жүргүзүү максатка ылайыктуу.

Россияда соттук психологиялык экспертизасы жөнүндөгү алгачкы монография А.Е. Брусиловский тарабынан алгачкы жолу жарык көргөн (Азырынча Кыргызстанда мындай адабияттар жок эсептүү). Ал монографияда К. Марбе тарабынан сунуш кылынган, «укук бузуунун атайын жасалгандыгын» же «кокустан болгондугун» аныктоочу эксперттик ыкмалар жөнүндө маалымат берилген. Документтер: кат, күндөлүк, билдирүү, ж.б. ыкмаларды колдонуу менен адамдын ички дүйнөсүнө изилдөөлөр жүргүзүлүп алар туурасында конкреттүү маалыматтар алынган.

Ошондуктан, эксперттик документтердин ушул сыяктуу аналитикалык (В. Штерн) жана синтетикалык (Ж. Варендонк) үлгүсү, азыркы психологдордун көз карашы боюнча психологиялык чоң кызыгууларды жаратууда. Текстти талдоо ар дайым өзгөчө баалуу маалыматтарды алууга жардам берет. Бирок жогорудагыдай негиздөөлөргө карабастан, кээ бир укук таануу илимдеринин соттук психологиялык экспертизанын маалыматтарына шектенүү менен карап келиши, көп мезгилдерге чейин укук процесстерине психологдордун катышуусуна тоскоолдук берип келген.

Россияда деле бул изилдөөлөр 1950-жылдардын аягынан, 1960-жылдардын башынан тартып соттогу психологиялык экспертизаны юридикалык психо-логиянын өзүнчө бөлүмү катары кароо зарылдыгы кайрадан көтөрүлө баштаган. 60-жылдардын экинчи жарымынан баштап гана соттук психологиялык экспертиза жекече сот иштеринде колдонула баштаган. Көпчүлүк юрист-окумуштуулар, психо-логдор, тергөөчүлөр, адвокаттар соттук психология-лык экспертизанын ыкмалык негизин байытуу маселесин көтөрүп, өздөрүү күндөлүк жумушунда кеңири колдонууп келе жатышат.

Ошентип соттук психологиялык экспертизанын алгачкы натыйжалары сот ишинде чечилбей келген бир катар теориялык, практикалык маселелерди туура чечип, адам баласынын нормативдик жүрүм-турум нормаларын башкарууда так чечимдерди чыгарып келет. Ушундай теориялык жана практикалык маалыматтардын күндөлүк турмушта жайылтылышы соттук психологиялык экспертизада колдонулган тесттик ыкмаларды бир эле укук коргоо багытында колдонулбастан окуу жана тарбия жаатында да колдонууга боло тургандыгын азыркы күндөгү турмуш көрсөтүп, практикада колдонулуп келүүдө. Алсак сабактын мазмунун окуучуларга жакшы түшүндүрүп, алардын аң-сезимине жеткириш үчүн мугалим ар бир окуучунун ички субъектисине жараша мамиледе болушу шарт. Андай маалыматтарды алуу азыркы күндө бир гана психология илими тарабынан берилүүдө. Психология илиминин ичинен да психо-диагностикалык ыкмалар биз сөз кылып жаткан маалыматтарга төп келет.

Окуу китебиндеги теориялык жана практикалык маалыматтарды өз деңгээлинде пайдаланыш үчүн керектүү адистер, студенттер математикалык статистиканы, психикалык таануу процесстерин, инсанга мүнөздүү психологиясын жакшы билүүсүн талап кылат.

Ошондуктан бул окуу китебинде ушул сыяктуу адам туурасындагы маалыматтарды изилдеп, аларга так маалыматтарды бере турган психологиялык ыкмалардын батареясын беребиз.

Сунуш этилип жаткан ыкмалардын жардамында медицинада, экономикада, өндүрүштүк турмушта жана окуу-тарбия ж.б. багыттарды өнүктүрүүдө инсандар аралык мамилелерди изилдеп, адам турмушуна керектүү жардамдарды жасоого жетишүүгө болот.

Алсак, адам баласындагы психикалык оорулар көптөгөн окмуштуу медиктердин көз карашында, адамдын жүрүм-турумун башкарган эмоционалдык (стресс, аффект, фрустрация, агрессия ж.б.) абалдардын учурашына жараша боло тургандыгын белгилешет. Мисалы, агрессия өзү дагы бир канча: физикалык агрессия, кыйыр жол аркылуу аткарылуучу агрессия, белгисиз, жинденүү, таарынуу, шектенүү, өзүн күнөөлүү сезүү ж.б. деген агрессиялардын түрүнө бөлүнүп, адам баласын ооруга чалдыктырып, кылмышкерликке түртүп жаткандыгын америкалык окмуштуулар (К. Басса - Даркин ж.б. окумуштуулар) басма беттеринде, телекоммуникациялык билдирүүлөрүндө байма-бай билдирип келет.

Ал эми экономиканын булагы болгон адамдар арасындагы мамилесинде, ар бир инсанга мүнөздүү субъекттин өз ара кабыл алуусуна жараша болот. Окуу китептеги мындай ыкмалар жогорку белгиленген кесиптерден сырткары, жаштарды окутуп-тарбиялоодо да чоң мааниге ээ экендигин баса белгилеп кетебиз. Окуу жана тарбия багытындагы жумуштун эффект-тидүүлүгүн жогорулатууда мугалим китептеги сунуш этилген ыкмаларды пайдаланып, окуучулардын сабака карата болгон кызыгууларынын кендигин, акыл-интеллектуалдуулугун, өз ара мамиледеги эмпатиялык сезимдерди, коллективдеги, группадагы батышуучулук жана батышбоочулуктардагы ж.б. психикалык абалдарды психодиагностикада изилдеп жетишүүгө боло тургандыгын белгилейбиз.

Эгерде китептеги ыкмаларды өз ыгы менен, керектүү жерлерде, инструкциясы боюнча психоло-гиялык билими бар адистер колдоно турган болсо, ыкмалардын батереялары, медицина багытында колдонуп жүргөн аппараттардын кызматын толук алмаштыра алат. Башкача айтканда психиканы толук өлчөп бере ала турган барометр деп айта алабыз. Азыркы экономикалык, техникалык жактан прогресс-тин өсүшү, психологиялык ыкмаларды өндүрүштө колдонууну өркүндөтүп, өтө кыска убакыттын аралыгында, психологиялык операцияларды жасап, анализ берүү менен конкреттүү

чечимдерди чыгарууну талап кылууда. Мисалы, адамдын 16 факторун аныктай турган ММРІ ыкмасы 564 суроодон туруп, ар бир фактордун статистикалык обработкасы компьютердин жардамы аркылуу тез аралыкта психикалык диагноз чыгара алат. Болгону изил-денүүчү компьютердин экранынан чыгып жаткан суроолорго, субъективдүү ой-толгонуу менен туура жооп берсе, калган жумушту компьютер аткарат (психикалык диагноз принтерден чыгарылып берилет).

Ошундуктан психологиялык жумуштун маңызына маани берип, ишенүү менен мамиле жасоо, бул китепти колдонуучулардын жарым проблемасын чечет деп ишендиребиз.

Экинчи бөлүм: Инсандын жүрүм - турумун изилдөөчү ыкмалар жөнүндө түшүнүктөр

§ 1. Инсанды изилдөөчү системалык ыкмалар

Адамдын психикасын изилдөөдө *системалык ыкмалар* психология илиминде пайда болуп жаткан ыкмалардын ичинен жаңы ыкмалардын катарына кирет. Анткени, психиканын жаралышы нерв системага таасир этип жаткан маалыматтарды пайда кылуучу себептерди дифференциялоо жана интеграциялоо менен изилдөө жыйынтыктарын алууга жардам берет. Натыйжада психиканын жаралышына себепчи болгон психикалык күчтөрдүн абалы, психиканы кыймылга келтирүүчү күчтүн фактор-лоруна көз каранды экендигинен кабар берип турат. Канчалык стимул күчтүү болгон сайын психиканын жаралышы ошончо жогору болот дегенди түшүндүрөт.

Системалык (*грек тилинен кыргызчага которгондо – бүтүндүүлүк, бөлүктөрдүн курамынан туруп, бирикмелер дегенди түшүндүрөт*) ыкма инсандын субъективдүү дүйнөсүндөгү жаралган маалыматтарды түшүндүрүп туруучу өз ара мамиле-синен жаралып, психикалык абалдын маңызын түшүндүрүүчү өз ара байланыштардын баалуулук-тарынан турат. Мындай факторлорду субъектинин өзү менен өзү байланышканда, өзү менен экинчи бирөө менен байланышканда, бир эле мезгилде бир канча объектилердин маалыматтары менен байланышкан-дагы иш аракеттерден байкайбыз. Алсак, бир эле мезгилде өзү менен өзү, өз ара мамиледе болуп өзүн-өзү тааныса, ошол эле учурда экинчи бирөөлөрдүн таасирине жараша дагы өзүн таанууга жетишет. Бул учурда инсандын жан дүйнөсүн таанууда ошол изилденип жаткан адамга таандык эс тутуму, ойлоосу жана элестетүүсүнүн жардамы менен изилдөө жыйынтыктары чыгарылат. Мындай факторлорду биз төмөнкү учаларда кездештиребиз. Жетекчи менен коллективдин, тарбиячы менен тарбиялануучулардын, жабырлануучу менен кылмышкердин жана кылмыш-кер менен күбөлөрдүн ортосундагы өз ара мамиледен пайда болгон себептерге жараша психикалык про-цесстер жана абалдар жөнүндөгү мыйзам ченемдердин системасы кирет.

Мындагы негизги принцип болуп системалуулук, иерархиялык этаптар, системалык комплекс жана жыйынтык чыгаруучу баалуулуктар саналат. Бул принциптер төмөнкү учурларда аткарылат: керектүү маалыматтарды таануу менен аларды башкарууда; ишкердүүлүктөгү жүрүм-турумду башкарууда; сүйлөшүү иш аракети менен керектүү адамдардын ички субъективдүү дүйнөсүн таанууга жетишүү б.а. коминикабелдике жетүү ж.б. Убагы келип калса бул

системалар андан ары дагы майда системаларга бөлүнүп, ар бир бөлүнгөн деталдардын маани-маңызына жараша жыйынтыкталган чечимдерди жаратууга жетишет.

Изилдөөнүн системалык ыкмасы менен түз сызыктуу ыкмасындагы айырмачылыктарды биринен экинчисинен айырмалап таанып бирин экинчиси менен аралаштырып албоону эскертебиз. Анткени, көпчүлүк учурда системалык ыкманы түз сызыктуу ыкманын технологиясы аркылуу изилдеп психиканын нормативдик абалдарындагы “себептердин” чечимдер-ине таянуу менен психикалык өзгөрүүлөрдүн динамикасын аныктап келишкен. Мындай принцип-терге: “себеп-тергөө”, “жаңы себептер – жаңы тергөөлөр”, “себептердин системасы – тергөөнүн чечимдери” ж.б. кирет.

Бул фактылардын турмуштагы абалын көрсөтүү үчүн чех тилинен 1988-жылы, С.Я. Маршак тарабынан жазылган “Стихи матуши Гусыни” деген – Москвадан чыккан китебинен бир үзүм келтирели:

Аттын такасынын мыгы жок болгондуктан – така түшүп калган;

Така түшүп калгандыктан – ат аксап калган;

Ат аксап калгандыктан – командир душмандар-дардын колунан өлгөн;

Командир өлүп калгандыктан – армия таркап кеткен;

Шаардын элин аеосуз талкалап, душмандар шаарга кирген;

Анткени, темир уста убагында такага мык жасабай койгон.

Ушул сыяктуу системалык детерминизмдин жаралышы, болуп өткөн окуянын түз сызыктуу-лугунда эмес, себептин пайда болуу мазмуну менен түз сызыктуулук абалдан бөлүнүп турат. Бул шарттын болушун төмөндөгү кырдаалдардын болушу менен мүнөздөйбүз:

- биринчи, жалгыз себептин (детерминизмдин) негизине карата изилдениши;

- экинчи, себепти изилдөөдө “себеп – тергөө” принцибин колдонууга зарылдыктын жоктугу, себептеги абалда адамды стрессдик, аффективдик психикалык абалга алып келе турган кулминациялык себептердин жоктугу менен түшүндүрүлөт.

-үчүнчүдөн жогорку себептер адам баласында өтө күчтүү эмоционалдуулуктан жаралбастан кенебес-тиктен, кайдыгерликтен, жалкоолуктан пайда болуучу абалды мүнөздөйт. Ошондуктан мындай окуялар жогорку мативацияларды жарата албагандыктан түз сызыктуу мативациялык ыкма деп санабай койсо дагы болот.

Жалпылап айтканда, жогорку айтылган фактыларга таянуу менен себептерди – изилдөөдө адам баласынын жүрүм-турумун туура башкарууда системалык ыкманын негизин түзүп турган, “системаны түзүп туруучу фактор” негизги оорунда туруп, ал себептин келип чыгышына себепчи болгон мотивке, максатка, жайгаштырууга, коюлган тапшырмага, эмоционалдык абалдарга жана инсандар аралык

мамилелерге жараша жаралат. Ошондуктан “системалык ыкманы” колдонгон изилдөөчүлөр (тергөөчтөр, кылмышкерлер, жараналуучулар, адвокаттар, ишкананын жетекчилери ж.б. адистер) системаны жаратуучу факторлордун ичинен башкы себепти таап, ошонун айланасында системалаштырып иш алып баруу максатка ылайыктуу.

§ 2. Ыкмалардын класстарга бөлүнүшү

Кандай гана илим болбосун керектүү маалыматтарды изилдеп такташ үчүн негизги жана жардамчы ыкмаларды колдонуп изилдөө жумушун башташат. Ошондуктан биз ыкмалардын керектигине жараша колдонуу үчүн ыкманын (методдун) пред-метине, анын класстарына жана түрлөрүнө маани беришибиз керек.

Ыкма (метод) деп – объективдүү дүйнөнү аңдап тааныш үчүн атайын бир жөндөмдүүлүктүн же куралдардын жардамында керектүү предметтерди жана маалыматтарды изилдөө аркылуу таанытууну айтабыз. Ошондуктан, илимде методологиянын принциптери, системалары аркылуу керектүү дүйнөнүн системалашкан элементтеринин иреттелген эрежеси аркылуу таанып билүүнү түшүндүрөт.

Психология предмети башка илимдер сыяктуу адам баласына мүнөздүү болгон психикалык мыйзам ченемдерин ар тараптуу изилдеп таануу үчүн коомдук өнүгүүгө жараша дайыма жаңы ыкмалар менен толукталып турат. Башкача айтканда психологиянын ар бир түрүнө жараша ыкмалар жаралып, ар бири өз максатына жараша жыйынтыктарды жаратат.

Ыкмалар изилдөөнүн максатына жана жөндөм-дүүлүгүнө карата класстарга бөлүнөт.

1. Психологиялык ыкмалар изилдөөнүн максатына карата үч группага бөлүнөт:

1. *Илим изилдөөчү ыкмалар* – адам баласынын психикалык норматиптеринин теориялык мыйзам ченемдерине дал келишин изилдөө менен, изилденип жаткан психикалык элементтердин маани маңызына жараша өзүн - өзү таанышы жана социалдык шартка жараша башкарылышын түшүндүрүп туруучу изилдөө жыйынтыктарын айтабыз. Мындай ыкмалар көпчүлүк учурда так аныктоолорду талап кылган изилдөө жумуштарында көп колдонулат.

2. *Инсандарга психикалык жактан таасир этүүчү ыкмалар* – адам баласынын жүрүм – турумуна, психикалык процесстерине айрым бир өзгөрүүлөрдү пайда кылуучу психикалык күчтөрдү

айтабыз. Мындай ыкмалар инсандын өзүн - өзү башкаруу учурундагы авдотренинг, ишенимди жаратуучу ыкмалар, жетекчинин коллективди башкаруудагы дымактуу кайрылуулары, экинчи бирөөлөрдү өзүнө тартуудагы кудуреттүү ички потенциалдык энергия-дагы мамиле, психикалык жаралангандарды дарылоо планындагы таасир этүүлөр ж.б. айтууга болот. Мындай учурларда негизги принциптер болуп, ишендирүү багытындагы сөз тизмектеринин иреттүү системаланышы, сөздүн максатына карата интонация-лардын туура коюлушу, сөздөрдүн максатка карата системаланышы, максатты канааттандырууга карата сөздүн максатынын аргументтештирилиши жана логикалык пландагы формалардын жаралыштарын айтууга болот.

3. *Изилдөө жумушундагы психологиялык - экспертизаларды уюштуруучу ыкмалар* – тергөө учурунда психологиялык – эксперттер тарабынан тергөө жумушуна керектүү маалыматтардын жана кылмыш ишин изилдөөгө керектүү болгон инсандардын (группаларын) психикалык абалдарын тактоо максатында жүргүзүлөт.

Психологиялык – экспертиза негизинен төмөндөгү ыкмалардын элементтерине таянуу менен изилдөөлөр уюштурулат:

- Ангемелешүү, байкоо, укук бузуучулардын портретин түзүү, өзүнө-өзү байкоо жүргүзүү ыкмалары;
- Эксперименталдык ыкмалар;
- Психодиагностикалык ыкмалар;
- Адамдын ишмердүүлүгүнө карата анализ жасоо ыкмасы;
- Сурамжылоо ыкмасы (анкета алуу, интервью, ангеме өткөзүү)
- Социометрия ыкмасы;
- Биографиялык ыкмалар (адамдын жашоо-сундагы окуяларга анализ жасоо, документтерине анализ берүү, ал адамды күбөлөндүргөн документтерине анализ берүү, контент – анализ жасоо ыкмалары);
- Салыштыруу ыкмасы;
- Лонгитюдтук ыкма;
- Комплекстик изилдөөнүн программасы;
- Моделдештирүү ыкмасы.

Тергөө жана сот учурунда психологиялык – эксперттер изилденүүлөрдү кылмыш кодексинин мыйзамдарына жараша анализге алып, аларга таандык чечимдерди чыгарууда кылмышка таандык болгон медициналык, психиатриялык жана психологиялык экспертик комиссиялардын чечимдерин (аныктама-ларынын) колдонулуп укуктуу чечимдер чыгарылат. Ушул аныктамалардын ичинен психологиялык аныктамалар кылмыш учурундагы психологиялык абалдардын деңгээлине жараша укуктук нормалар аныкталат.

Мисалы, кылмышкер укукту бузган учурунда “мен” ошол мезгилде аффективдик абалда элем деп, кылмыш процессин аң-сезимсиз абалда аткарылгандыгына таянуу менен жоокерчиликти мойнуна албай жаткан мезгилде психолог – эксперттердин изилдөө жыйынтыктарындагы берилген тастыктамаларга таянат. Башкача айтканда, кылмыш болуп жаткан мезгилде кылмышкер аффективдик абалда болгонбу же болгон эмеспи, болсо канчалык деңгээлде болгон. Ушул проблеманы чечүүдө психологиялык – эксперттер тергөө материал-дарына таянып, психологиядагы психодиагностикалык ыкманын технологиясы менен чечимдерди чыгара алышат.

Биз бир учурун карайлы: кылмышкер, жабырлануучунун башына чаап жиберген предмет кылмышкердин көрүү талаасынын 90 градусунун ичинде жайгашкан болсо, кылмышкер аффективдик абалда болот, эгерде чаап жиберген предмет кылмышкердин көрүү талаасынан сырткары жатып, аны издеп таап келип анан чаап жибере турган болсо, кылмышкерде аффективдик абал жок экендигин түшүндүрөт. Ал учурда кылмышкер аң-сезимдүү иш аракет жасаган - деп айтылат. Бул учурда кылмышкердин жаза мөөнөтүнө жеңилдиктер берилбейт.

II. Ыкмалардын эмпирикалык жактан уюштурулушу

Изилдөөгө коюлган максатка жана экспериментатордун иш жөндөмдүүлүгүнө жараша изилдөө жумушу уюштурулат. Бул учурда изилдөөнүн максатына жараша керектүү ыкма тандалып, ал ыкмалар эксперттер текшерүүлөрдөн өтүп, изилденип жаткан объектилерге карата көнүктүрүлөт. Изилдөө өткөрүүгө керектүү болгон шарттар уюштурулуп, изилдөө өткөрүлө турган жерлер тандалып изилдене турган объектилер жөнүндө изилдене турган инсандарга ыкманын инструкциясы менен тааныштырылат. Андан кийин көрсөтмөлүү изилдөө-лөр жүргүзүлүп, изилденип жаткан инсандар ыкманын шартына көнүккөндөн кийин изилдөө жүргүзүлө баштайт.

III. Изилдөө учурунда алынган маалыматтарды иретке келтирип анализге алуу абалы

Бул учурда, изилдөөдөн алынган маалыматтарды топтоп, аларды ирети менен ыкманын мазмунуна жараша класстарга, топторго бөлүнөт. Андан кийин ал маалыматтарга статистикалык эсептөөлөр математи-калык эреже боюнча эсептөөлөр жүргүзүлөт. Эсептөөлөрдөн алынган көрсөткүчтөр алдын ала даярдалган таблицага киргизип, таблицадагы көрсөткүчтөргө карата графиктер

жана диаграммалар тургузулат. Андан кийин гана психологиялык анализ бериле баштайт.

IV. Изилдөө ыкмаларынын чечмелениши

Бул учурда, изилдөөдөн алынган көрсөткүчкө карата генетикалык жана структуралык болуп эки ыкма аркылуу чечмеленет. *Генетикалык* жактан чечмелөөнүн ыкмасында изилденип жаткан маалыматтар вертикалуу эреженин ыкмасы менен жумуш алып барат. Анда чечим чыгарууга керектүү болгон изилдөө маалыматтардын фазалары, стадиялары, психикалык жаңы жаралуулардын деңгээлдери, психикалык абалдары, процесстери жөнүндө анализдер берилип, маалыматтардын өз ара байлан-ыштары аныкталат.

Ал эми *структуралык ыкмада* – изилденип жаткан инсандык сапаттар, психикалык абалдар жана типтер “горизанталдык” ыкма аркылуу анализге алынып, маалыматтардын өз ара байланыштарынын психологиялык чечимдери жөнүндө жыйынтыктар чыгарылат.

Изилдөөдөгү мындай ыкмалар илимий жана практикалык максатта жүргүзүлөт. Биз сунуш кылып жаткан ыкмалар коомчулук талап кылып жаткан эрежелерге жана талаптарга толук жооп бере алат.

§ 3. Байкоо ыкмасы жана анын моделденилиши

Байкоо ыкмасы деп – изилденип жаткан кубулуштардын жана объектилердин ички элементтерине карата атайын ниээт (максат) коюлуу менен изилдөө жүргүзүүлүчсү ыкманы айтабыз. Байкоо ыкмасында изилдене турган маалыматтарды изилдөө максатында план түзүлүп, ошол пландын эрежеси боюнча объектер системалаштырылат. Алынган маалыматтар атайын түзүлгөн кагаздарга же техникалык каражаттарга түшүрүлүп, жазылып турат.

Байкоо ыкмасы көпчүлүк учурда таанып билүү максатында колдонулат. Башка ыкмаларга караганда изилдөөнүн бир шартынан экинчи шартына өтүүдө ийкемдүү келип, изилдөөлөргө жеңил шартты түзгөн, универсалдуу ыкма болуп саналат. Изилдөөдө атайын каражаттарды, техникалык приборлорду талап кылбайт. Изилдөөгө жеңилдиктерди түзүп, жумуштун так аткарылышына негиз шартты жаратат. Байкоо ыкмасынын шартын жеңилдетүүдө төмөндөгүдөй иш аракеттер колдонулат: 1) аткарылып жаткан жумушка ылайыктуу изилдөө процессин уюштуруу; 2) байкоо иш аракеттин байкого мүмкүндүк берген техникалык каражаттарды колдонуу (телевизор, магнитофонду видекамераны пайдалануу) аркылуу изилдөө жүргүзүү; 3) изилденүүчүгө жашыруун изилдөөнү уюштуруу; 4) изилдөөнү

атайын жабдылган бөлмөлөрдө, ишканаларда жана чөйрөлөрдө жашыруун жүргүзүлүшү ж.б.

Байкоо ыкмасында экспериментатор изилденип жаткан инсанга таандык психикалык процесстердин, абалдардын жана инсандык сапаттардын нормадан жогору жана төмөн абалдары эске алуу менен изилдөө жүргүзүлүшү шарт. Мисалы, көрүү жана угуу процесстеринин нормадан жогору болушун, көңүл буруусунун, эстөөсүнүн, ойлоосунун жогору болушун эске алуу ж.б. абалдарын эске алынуу менен изилдөө жүргүзүлбөсө жыйынтык туура эмес чыгып калышы мүмкүн.

Социалдык шарттардын уюштурулушуна жараша байкоо ыкмасы төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт. а) изилдөөнүн ачык жана жабык болушу; б) изилдөөгө камтылган жана камтылбаган болушу; в) изилдөөнүн талаада шартында жана лабораторияда жүрүшү; г) изилдөөнүн ишенимге кирүү жана кирбөө шарттары болуп бөлүнөт.

Байкоонун ачык формада уюштурулушу – мында экспериментатор изилденүүчүлөр менен бирге болуп, изилдөөнүн процедурасына толук катышып, ошол эле учурда керектүү маалыматтарга байкоо салып жүрөт.

Байкоонун жабык формада болушу – мында изилдөөгө карата алдын ала түзүлгөн пландын негизинде жумуш уюштурулат. Б.а. изилдөөчү изилденүүчүлөргө көрүнбөстөн туруп, алардын бардык психикалык процесстерине байкоо салып, керетүү маалыматтар жазылып турат.

Изилдөөнүн камтылган учурундагы байкоо ыкмасында – изилдөөчү изилденип жаткан субъектер менен бирге болуп, аткарылып жаткан жумуштун бир функциясына жоопту болуп, изилденүүчүлөр эмени жасаса ал дагы ошону аткаруу менен изилдене турган психикалык объектилерге байкоо салып жүрөт. Ал эми изилдөөгө *камтылбаган байкоо ыкмасында* – изилдөөчү группанын сыртында туруп, байкоонун жардамында изилдөөнүн гипотезасынын, принцип-теринин аткарышына байкоо салып изилдөөнүн туура аткарышына кам көрүп турат.

Изилдөөнүн талаа шартында уюштурулуучу байкоо ыкмасында – изилдөө эркин уюштурулуп, текшерүү анчалык болбойт. Негизинен бул учурда изилденип жаткан объектилерден керектүү маалымат-тарды жыйнап, кийинки этаптагы аткарылуучу иш – чараларга (анализдөөгө) шарт түзүлөт. Ошондуктан мындай изилдөөнү система-ланбаган изилдөө деп койбуз.

Изилдөөнүн лабораториялык шарттагы байкоо ыкмасы – мында изилдөө атайын алдын ала даярдалган шартта (кабинеттерде, лабораторияларда) уюштурулушу. Бул учурда изилдөө жасалма шартта өткөрүлөт.

Байкоо ыкмасынын ишенимге кирүү ыкмасы - көпчүлүк учурда табигый шарттарда көп колдонулат. Анткени изилденип жаткан адамдар изилдөөчүнү өздөрүнүн бир мүчөсү катары санап, ага изилденүү-чүлөр ишеним менен мамиле жасашат. Ушул учурдан пайдаланып изилдөөчү өз ишин план менен жүргүзө берет.

Байкоо ыкмасындагы ишенимге кирбей туруп, изилдөө жүргүзүү ыкмасы – ситуациялык абалдарга жараша изилдөөгө коюлган максатты канааттандырыш үчүн уюштурулган ыкманы айтууга болот. Мындагы негизги өзгөчөлүк болуп изилдөө кыска убакытта керектүү болгон маалыматтарды экспериментаторго бере алышында.

Байкоо ыкмасындагы негизги ыкманын бири болуп, изилденүүчүлөрдүн “жүрүм-турумуна ылайыктуу келген портеретин” түзүү ыкмасы – изилденип жаткан адамдын жашоо турмушуна, биографиялык абалына, кызмат шарттына, кошо жүргөн жоро жолдошторуна карата сурамжылоо менен таанып билүүнү айтабыз. Байкоодогу негизги объекти болуп, изилденип жаткан адамдын жашоо шартынын, жаштык мезгилиндеги табигый абалы саналат. Инсанды “жүрүм-турумдун портеретин” түзүү ыкмасынын элементи болуп: адамдын сырткы көрүнүшүнө жана ички субъективүү абалындагы эмоционалдык абалдарына жараша нормалдуу шартка карата абалдарынын өзгөрүштөрү кирет. Аларга, мимика, пантамика, речтик абалдарын өзгөрүштөрү, башка адамдарга карата болгон мамилелер, кызмат абалга карата жүрүм-турум, ар бир адамга мүнөздүү болгон кыял- жорук, вервалдык стереотиптер ж.б. кирет.

Өзүнө-өзү байкоо жүргүзүү (интроспекция) ыкмасы – деп инсанга сырттан таасир этип жаткан маалыматарга жараша ички субъективдүү дүйнөсүндөгү психиканын өзгөрүү абалына психикалык жактан өзү байкоо жүргүзүүнү айтабыз. Азыркы учурда ооз эки изилдөөлөрдүн отчеторунда жана анкета аркылуу жүргүзүлгөн изилдөө жыйын-тыктарында кеңири колдонуп жатат. Убагында материалистик психологдор бул ыкманы субъективдүү деп карап, кеңири эл массасында колдонууга болбойт деп келишкен. Бирок бул ыкма адамдын жашоосундагы айрым бир учурлар үчүн туура болоору азыркы учурда илимде далилденип практикада колдонулуп келе жатат. Мисалы, “Бийиктиктен коркосуңбу”, “Бир эле оюнду көпкө чейин ойной аласыңбы” ж.б. ушул сыяктуу учурларда кеңири колдонуп келе жатат. Ошондой эле эл арасына бергилүү акындардын, жазуучулардын, художниктердин жана окумуштуулардын өздөрү берген өмүр баяндарына берилген өздүк отчетторуна таянуу менен ал адамдарга мүнөздүү психикалык абалдары, таануу процесстери жана инсандык сапаттарынын мыйзам ченемдери анализдерге алынып, ал мыйзам катары кабыл алынып жатат.

Психологиялык өмүр баян (автобиография) ыкмасы – дегенибизде адам баласынын психикалык өнүүгү динамикасын вертикалдуу тартипте изилдөөгө мүмкүндүк берүүчү изилдөө жыйынтыгын айтабыз. Мындагы негизги өзгөчөлүк болуп, адамдын жашоо турмушундагы психикалык өзгөрүү абалын түшүн-дүрүп туруучу ситуациялык абалдар мааниге ээ. Ситуациялык абалдар адамдын жашоосундагы психикалык кризистерге жана секириктерге жараша жекече мүнөзгө ээ болгон абалдардын, процесстердин жана мыйзам ченемдердин өнүүгү процесстеринин динамикасына жараша изилдөө жыйынтыктарын берет. Жогорку факторлорго таяна турган болсок, бул ыкманы адамдын жашоосундагы психикалык мыйзам ченемдердин проекциясы катары кароого болот. Анткени изилденүүчүлөр өз жашоосу үчүн мааниге ээ болгон окуялар, маалыматтар жана жашоонун кырдаалдары жөнүндө маалыматтар берилет. Бул ыкмадан алынган изилдөө жыйынтыктар изилденип жаткан инсандарга мүнөздүү психикалык процесстердин динамикасын көрсөтө алышат.

§ 4. Практикалык сабак учурунда колдонуучу эксперимент ыкмасы

Эксперимент ыкмасы – 19-кылымдын экинчи жарымынан баштап философия илиминин бир тармагы катары таанылып, кийинки мезгилде психологияда колдонулуп, инсандардын ички субъективдүү дүйнөсүн таанып билүү максатында, математикалык статистикалардын эрежелерин колдонуу менен изилдөө жыйынтыктарына анализ бере алуучу ыкманы айтабыз.

Эксперимент ыкмасы башка ыкмалардан болгон айырмачылы болуп: 1) эң кыска убакыттын аралыгында изилдөөгө коюлган максатка жараша, алдын ала даярдалган ыкманын каражаттарын колдонуу менен психикалык изилдөө жыйынтыктарды алууга жетишүү; 2) изилдөө алдын ала уюштурулган шартта (жерде) изилденүүчүлөрдүн социалдык шарттын канааттандырган жерде уюштурулат; 3) изилдөө жумушун жеңилдетүү планында суроо жооптор кыска жана так уюштурулуу менен изилденип жаткан инсандын психикалык абалдарын, процесстерин жана инсандык сапаттарын, изилдөөгө жетишет; 4) изилдөөдөн алынган жыйын-тыктарга математикалык эсептөөлөр жүргүзүлүп, таблицалар жасалып, график жана диаграммалар менен коштолуп, ыктымалдуулук теория боюнча анализге алынат. Байкоо ыкмасында негизги суроолор “качан, кантип, эмне себептен” деген суроолор менен коштолсо, эксперимент ыкмасында негизги суроолор “эмне үчүн” деген суроолордун айланысында иш алып барылат.

Эксперимент ыкмасы- жаралуу өзгөчөлүгүнө карата лабораториялык, табигый жана ассоциалык эксперимент болуп үчкө бөлүнөт.

Лабораториялык эксперименталдык ыкма – дегенибизде, алдын ала түзүлгөн пландын негизинде, приборлор же керектүү суроо жооптор менен жабдылган кабинеттерде, класстарда ж.б. жайларда өткөрүүлүчү изилдөө жыйынтыктарды айтабыз. Мындагы негизги айрмачылык изилденүүчүлөр алдын ала эксперименттен өтө тургандыгы жөнүндө билет жана аларды эксперименттин шартын түшүндүргөн эреже менен тааныштыргандыгы башка ыкмалардан айырмалап турат. Бул ыкма ылдам экспресивдүү ыкмалардын катарына кирип тез жыйынтыкты берүүчү ыкма болуп саналат.

Табигый эксперименталдык ыкма – табигый шартта (кызматчылардын) жумушунда, балабакчада, окуучу жана студенттердин кабинеттеринде оюун, аңгеме, тест, анкета жана атайын приборлордун жардамындагы изилдөөлөр өткөрүлүп, изилдөөнүн көрсөткүчтөрү алдын ала даярдалган таблицаларга толтурулуп, изилдөө жыйынынтыктары графиктерге, диаграммаларга тургузулат. Айрыкча, жумуш учурундагы ситуациялар, түрдүү деңгээлдеги эмоционалдык абалдар изилдөөчүлөрдүн көз алдында туруп изилдөөлөр экспериментатор катышуу менен жана катышпай көмүскөдө туруп дагы изилдөөлөр жүргүзүлөт.

Ассоциативдик эксперименталдык ыкма – бул дагы азыркы күндө эл арасында кеңири тараган ыкмалардын бирине кирет. Бул ыкмадагы негизги өзгөчөлүк болуп изилдөө түздөн – түз экспериментатордун жетектөөсү менен жүрүп, экспериментатор изилденүүчүгө берген түрдүү психологиялык ситуациялык абалдарды, логикалык ойду, катардагы сөз тизмектерин жана суроо жоопторду андан ары улап, толуктап туруу планында жүрөт. Суроону толуктоо убуктысы эксперименттеги коюлган эрежелерге жараша (кыска жана кыска эмес убакыттарда) жүрөт. Мисалы, Чехиялык белгилүү жазуучу “Профессор Н. Роуссонун эксперименти” деген новеласында, кылмышкер деп күмөн саналган Суханикке жүргүзүлгөн эксперимент аркылуу, ыкманын маңызын аңдап таанууга болот.

Окуя мындай болгон. Чепелки деген адамдын машинасы Суханиктин коросунун жанында бир жума бою туруп, Чепелки жоголуп кеткен. Полиция Суханикти сен ушул адамды өлтүрдүң деп убактылуу кармалуучу жайга камап салган. Тергөө учурунда Суханик, Чепелкини өлтүрмөк турсун тааныбай тургандыгын, машинанын эмнеге тургандыгын билбей тургандыгын айтып күнөөсүн мойнуна албай койгон. Бирок тергөө учурунда Чепелкинин машинасынын отургучунун алдынан адамдын бир тамчы каны табылып, ошого таянып тергөөчтөр Чепелкинди камап салышканы менен күнөөсүн

мойнуна кое алышпай коюшат. Ошол учурда криминалист психолог Н. Роуссо, ассоциациялык ыкманы колдонуп Суханик күнөөлү экендигин төмөндөгүдөй кыска суроолорду берүү менен изилдөөлөрдү жүргүзгөн;

- Ишенич менен айтылган психологдун Стакан деген суроосуна;
- Пиво деп күнкүлдөгөн Суханик.
- Жакшы, бул башка геп – дейт Роуссо. Анда Суханик бул тузак болуп жүрбөсүн деп акырын ичкертеден Роуссону тиктейт.
- Көчө, дейт психолог;
- Анда Суханик, араба деп күнк дейт.
- Психолог тез – тез деп, Үй десе;
- Талаа деп жооп берет.
- Психолог, токарный станок десе;
- Латунь деп жооб берсе, психолог өтө жакшы дейт.
- Анда Суханик мындан аркы суроолордон күмөн санабай жооб берсе болот экен деген ойдо калат.
- Машина деген суроого;
- Торпок;
- Ит;
- Ийин (чычкандын, суурдун ийини);
- Солдат;
- Замбрекчи.

Суроо - жооб өтө тез жүргөндүктөн, Суханик эмне деп айткандарын эсине сактай албай калган.

- Тез темпте, Жол деген суроого;
- Шоссе.
- Прага деген суроого;
- Бороун.
- Бекитип койгон деген суроого;
- Казуу.
- Тазалоо деген суроого;
- Так (кандайдыр бир суюуктуктун тагы);
- Чүпүрөк деген суроого;
- Кап.
- Күрөк деген суроого;
- Бак.
- Чуңкур деген суроого;
- Кашаа.
- Мүрзө деген суроого;

Унчукпай жооб бербей калат.

Психолог, дымак менен “мүрзө” деп басымду сүйлөп, демек сен – Чепелкиндин мүрзөсүн кашанын алдына көмгөнсүң да деп такып сураса, Суханик, мен андай нерсени айтканым жок деп жооб берет.

Анда психолог, сен Чепелкинди, Беронун жолунда машинада өлтүрүп, машинадагы канды чүпүрөк менен тазалап, мүрзөнү капка салып, үйүндөгү бактын кашасынын алдына көөмүп салдың, анда мүрзө салынган кап кайда деп темиткенде, кылмышкер мүрзө жаткан жерде деп жооб берип жиберген. Чындыгында Суханик жогорку изилдөөдөй болуп өлтүрүлүп, көмүлгөнү кийинки тергөөлөрдө аныкталган, ж.б. ушул сыяктуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот.

Ассоциативдик ыкманы, психикалык абалдардын өзгөрүшүнө карата төмөндөгүдөй класстарга бөлүүгө болот. Жыйынтык чыгаруучу; калыптандыруучу жана кайрадан түзүп чыгуучу болуп бөлүнөт.

Эксперименттин *жыйынтык* чыгаруучу бөлүгүндө – изилденип жаткан психикалык абалдын материалдык формасын, психикалык сапаттардын өсүү динамикасын аныктоого жетишет.

Эксперименттин *калыптандыруу* ыкмасында – изилденип жаткан инсандын психикалык сапатына, анын психикалык жактан башкарылышына шарт түзүп изилдөөнүн андан ары өркүндөшүнө ыңгайлыктарды түзөт.

Эксперименттин *кайрадан түзүп чыгуу* ыкмасында – изилденип жаткан психикалык абалдардын, инсандык сапаттардын мурунку өзгөчөлүгүнө карата трансформацияланып жана өзгөрүүгө ыңгайлуу болушуна негиз түзүп турат. Эгерде ушул шарттар так аткарыла турган болсо, ассоциативдик ыкма практикада өтө так жана негиздүү колдонулат.

§ 5. Сурамжылоо ыкмасы (ангемелешүү, маалымат, анкета)

Практикалык турмушта өтө кеңири колдолулуп келе жаткан ыкмалар болуп саналат. Анткени, изилдөө учурунда экспериментаторго кошумча каражаттарды талап кылбай, изилдөө жеңил өткөрүлөт.

Сурамжылоо ыкмасы – изилденип жаткан психикалык мыйзам ченемдердин маалыматтарын, психикалык абалдарын, алардын пайда болуу себептерин (мотивтерин, установкаларын, стереотиптерин ж.б.) сөз жана кат аркылуу изилдеп жыйноочу ыкма болуп саналат. Бул ыкма негизинен зарылдык керектиктин деңгээлине, изилдөө жыйынтыктардын баасына жана социалдык шартын учурдагы абалына жараша болот. Сурамжылоо жекече жана группалык болушу мүмкүн. Алынган маалыматтардын баардыгы алдын ала түзүлгөн иш кагаздарга (бланкага, таблицкага, графиктерге толтурулат). Бул ыкманын жетишпеген жагы болуп, изилдөөнүн ишеним ыктымалдуулугунун төмөн болушу саналат. Бир жактуу калыптанган

формасы болбойт. Ар бир экспериментатор өз жөндөмдүүлүгүнө жараша жыйынтык чыгарып, керектүү чечим-дерди чыгара берет.

Аңгемелешүү – бул ыкмада изилденүүчүлөр менен изилдөөчүнүн ортосунда белгилүү бир теманын үстүндө эркин маанайда баарлашуу жүрүп изилденип жаткан инсандын психикалык дүйнөсүнө анализ берүүгө аракет жасалат. Изилдөө маалыматтары сөз жана кат аркылуу алынат.

Бул ыкмадагы негизги өзгөчөлүк болуп, аңгемелешүү учурунда изилденип жаткан маалыматты тактоо иретинде контур суроолор берилип изилдөөнүн багыты башкарылып турат. Ошону менен бирге изилдөөчү тарабынан жооп берилип жаткан маалыматтар изилдеген адамдын эмоционалдык абалы, кыймыл - аракети, өңү-түсүнүн өзгөрүү абалдары менен коштолуп, алынып жаткан маалыматтардын чын – төгүнүнө маани берилип тургандыгы менен башка ыкмаларан айырмаланат. Аңгемелешүү ыкмасындагы изилдөө жекече же группалык өткөрүлүшү мүмкүн. Бул жолдордун тандалышы изилдөөгө коюлган максатка жараша тандалып, колдонулат.

Аңгемелешүү учурунда изилдөөчү менен изилденүүчүнүн ортосунда жагымдуу эмоционалдык кырдаал түзүлүп, бири - бирине карата болгон ишеним жаралып, ортолорундагы психологиялык тоскоолдуктарды жоюп, жагымдуу шартты түзүш үчүн төмөнкү шарттар аткарылышы керек:

- Изилденүүчү менен байланышты түзүп турган аңгемедеги сөздүн мазмуну изилденүүчүнүн жан дүйнөсүн көзгө, анын ой – толгоосуна ачыктыкты тактыкты киргизип, көз алдына предметтик көрүнүштөрдү жаратып турушу шарт;
- Изилденүүчүнү өзүнө тартып, көңүлүн өзүнө буруп туруш үчүн аңгеме эркин жүрүп, изилденүүчүнүн укуктары басмырланбастан, анын аңгемесиндеги мазмунга эркиндик берилип, эмоционалдуулуктары эске алынып сүйлөшүп жаткан аңгеменин багытына көздөй багып алып турушу керек;
- Аңгемени башкаруудагы оңдоп түзөтүүдөгү суроолор жана түзөтүү багытындагы кайрылуулар өң мазмундагы экертүүлөр болушу керек;
- Аңгемени дайым эле сөз аркылуу башкара бербестен, интроактивдүү карым-катнашы (үндүн тону, тембри, түрдүү формадагы интонациялар жана тулку бойдун, өң – түстүн оң мазмундагы кыймылы, абалы) дагы башкарып турат.

Аңгеме ыкмасын практикада колдонууда экспериментатор сөзсүз төмөнкү шарттарды эске алып изилдөөлөрдү жүргүзүшү зарыл:

- Аңгемени уюштурууда керектүү маалыматтар, суроо жооптор алдын ала божомолдуу пландаштырылып, конкреттүү максат коюлушу зарыл;

- Аңгемелешүүгө ыңгайлуу шарт, убакыт жана жагдай болушу керек;
- Аңгемедеги алынып жаткан маалыматтарды жазып алууга керектүү каражаттар алдын ала даярдалып, керектүү куралдар даярдалып коюлушу керек;
- Өз ара ишенимди жаратуу үчүн изилденүүчү менен изилдөөчүнүн ушул учурдагы статусу, укуктары бирдей болуп, бирин – бири кызматташуу абалында болушу керек; ж.б.

Интервью ыкмасы – бул ыкма максаттуу пландаштырылган суроо-жооп иш аракети аркылуу изилденүүчүлөрдүн субъективдүү дүйнөсүн таануу багытындагы маалыматтар алынат.

Интервью ыкмасы аңгемеге караганда иштөө тегиздиги боюнча бир канча тар мазмунда болуп, убакыт чектелип, берилген суроолорго карата талкуу жүргүзүлбөстөн конкреттүү жооптор алынат. Эң негизгиси интервью учурда кайра байланыш процесси жүрбөйт. Интервью жана аңгеме ыкмасы изилдөөчүлөрдөн терең билимди, жогорку тактыктагы карым – катнашты, этикалык жана эстетикалык мазмундагы чыгармачылыктарды талап кылуу менен жумуш алып барылат. Айрыкча эмоционалдуулукту, ийилчээкти, уга билүүчүлүктү талар кылат. Вербалдык карым – катыштан сырткары инетрактив-дүү карым – катнаш дагы чоң мааниге ээ. Алсак, мимика, пантомимика, жесть, адамдын өңүнө карата пайда болуучу – кызаруу, бозоруу, үндүн тону, тембри жана сүйлөп жаткан сөздүн мазмунуна карата кол кыймылынын коштоосу ж.б. аркылуу коштолуп турат.

Анкета ыкмасы – бул ыкма изилдөөнүн максатына карата түзүлгөн кагазга жана компьютердеги алдын ала даярдалган суроолорго изилденүүчүлөрдүн субъективдүү жооб берүүсүндөгү иш аракети түшүнөбүз. Башка ыкмаларга караганда, изилдөөдөгү опротивдүүлүгү, убакытты үнөмдөөдөгү, бир эле мезгилде бир канча изилденүүчүлөр менен бир убакытта иштей алууга боло тургандыгы, жалпылык мазмунга мүнөздүү жыйынтыктарды чыгарууда статистикалык көрсөткүчтөр өтө чоң ыңгайлуулук-тарды түзөт. Статистикалык көрсөткүчтөрдү эсептеп чыгаруу менен психикалык факторлорду бирин, экинчисинен ажыратып таанууга жардам берет.

Азыркы мезгилде убакытты үнөмдөө максатында күндөлүк жашоого керектүү болгон психикалык факторлорду таап аларга анализ берүүдө *анкета ыкмасы* турушта колдонулуп келе жатат. Алсак, инсандын кесипке карата болгон жөндөмдүүлүгүн аныктоодо, группалык кылыштын мотивтерин, окуучулардын билим деңгээлин, коомдук пикирдин, группадагы атайын эмес лидерлерди, этикалык жүрүм-турум нормативтерди ж.б. изилдөөгө жеңилдиктерди берет.

Анкетаны түзүү бир катар татаалыктарды жаратат. Анкета түзүлгөндөн кийин ал профессионал адистерден түзүлгөн

экспертизадан өтүп, алардын сунушу менен изилдөөгө уруксат берилет. Анкетадагы изилдөөнүн максатына жараша түзүлгөн суроолорго карата ыкма ачык, жабык, түз жана кыйыр жолдогу ыкмаларга бөлүнөт. Ачык формадагы анкета ыкмасы изилденип жаткан инсандын ички ой-толгонуулары эркин жүрүп, каалагандай ойдо жооб берилет; Жабык формадагы анкета ыкмасында изилденүүчү анкетадагы суроолорго экспериментатор тарбынан берилген установкага жараша гана жооб берип кызыл чектен чыкпай ой - толгоосун билдире алат. Анкетанын түз формасында изилденүүчү өзүнө гана таандык маалыматарды анкетага толтуруп, өзү жөнүндө маалымат билдирет. Анкетанын кыйыр формасында изилденүүчү экинчи бирөөлөргө карата маалымат берип, алардын этикалык нормасы жөнүндө анализ жасоого шарт түзөт.

§ 6. Тест ыкмасы жана анын башка ыкмалар менен болгон айырмачылыктары

Тест (анг. тилинен кыргызчага которгондо – жасап көрүү, сыноо деп айтылат) – инсандын жүрүм – турумун, адамдык сапаттарын стандарттуу эрежеге салыштырмалуу өзгөрүү абалдарын, жекече психикалык абалдарынын системалык негизде психодиагностикалык ыкма аркылуу изилдөөчү ыкманы айтабыз. Тестин жардамында инсандын интеллектуалдуу өнүгүшүн, кесиптик жарамдуулугун, балдардын тубаса жана калптанган жөндөмдүүлүк-төрүн изилдөөгө ыңгайлуу ыкма болуп саналат. Ошону менен эле катары тест ыкмасы аркылуу группанын, коллективдин жана улутка мүнөздүү болгон этикалык эрежелердин өнүгүү динамикасын, нарк – насылын, баалуулук системаларын изилдеп керектүү бүтүмдөрдү чыгарууга жардам берет.

Ал эми психодиагностика психология илиминин бир тармагын түзүп, инсандын психикасын анализге алуу үчүн жардам берүүчү психикалык курал болуп саналат. Эгерде грек тилинен кыргызчага которгондо “псюхе – жан”, “диагностика – изилденип жаткан конкреттүү инсандардын психикалык мыйзам ченемдерин, абалдарын жана инсандык сапаттарын нормалдуу абалдан четтөөсүн, өнүгүү динамикасын, жүрүм-турум абалдын нормадан оң жана тескери жака өзгөрүүсүн” түшүнөбүз.

Психодигнастикалык ыкма байыркы Египетте, Вавилондо колдонулуп, байлардын бийлике, байлыка карата көз карашын, бийлике карата мансапкор-дуулугун же жөнөкөйлүүлүгүн, чыдамкайлуулугун, бийлике жана байлыка карата жөндөмдүүлүгүн, жоокерлердин согуш ишине карата ык-жөндөм-дүүлүктөрү, сабырдуулугун, чыдамсыздыктарын ж.б. ушул сыяктуу касиеттерди изилдөөдө, ошол убакыттарда эле колдонуп келген. Мисалы, байыркы

Кытай элинде бийлик кызматына баргысы келген адамдардын (төбөлдөрдүн) төмөнкүдөй касиеттерин аныктоого жетишишкен. 1) жаа тартуу жөндөм-дүүлүктөрүн; 2) атка мине билүү жөндөмдүүлүктөрүн; 3) кат жазып, окуп эсептей билүү; 4) музыкалык аспаптарда ойноп, керектүү жерлерде бийлей билүү; 5) өз мамлекетинин маданиятындагы када салттарды билип аны керектүү жерлерде колдоно билүү; 6) улуттук мүнөзгө ээ болгон баалуулуктарды бирин экинчисинен тааный билүү ж.б..

Тест ыкмасын биринчилерден болуп 1843 – 1885 жылдары англиялык окумуштуу Ф. Гальтон “акыл тести” деген ат менен балдардын “акыл ишаракетин изилдөө максатында” жаратып балдардын интеллектуалдуулугун өлчөгөн болсо, 1860 – 1944 жылдары америкалык окумуштуу Дж. Кеттел инсандын акыл иш аракеттерин изилдөөгө керектүү тести жаратып, ошол мезгилдеги америкалык илимий журналдарга байма-бай жарыка чыгарып келген. Азыркы күндө дагы Кеттелдин “акыл иш аракети” аныктоого жардам берген тесттик ыкмасы колдонулуп келе жатат. Мисалы, “16 факторлуу акыл иш аракети аныктоочу тестин” айтууга болот.

Тесттин психодиагностикалык ыкмасы иш аткаруу багыты боюнча: интеллектуалдуу тест; атайын жөндөмдүүлүктү жана жетишкендикти изилдөөчү тест; инсандык сапатты изилдөөчү тест; баалуулукту, кызыкчылыкты жана установканы изилдөөчү тест; инсандардын өз ара мамлесин диагноздоо анализ берүүчү тест ж.б. болуп бөлүнөт. Изилдөө учурунда баардык эле тесттер колдонула бербейт. Тест сөзсүз төмөнкү шарттар канааттандырылганда гана практикада колдонулат:

- *стандарттуу* эрежеге дал келип, тест тарабынан алынган изилдөө жыйынтыктарды анализдөөгө ыңгайлуу болуп, маматикалык эсептөөдөгү жыйын-тыктарга таянып жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берген гана тесттер жарактуу деп табылат. Тест изилдөөнү узунунан да туурасынан дагы жүргүзүүгө ыңгайлуу болушу керек. Изилдөөдө коюлган гипотезага жараша жаңы маалыматтарды жаратууга багыт алып, изилдөөнүн максатын канааттандырууга карата иш алып барышы керек. Ал шарт аткарылышы үчүн адистештирилген эксперттердин кароосунан өтүп, алардын изилдөө үчүн колдонууга болот деген чечим чыгарылган гана тесттер изилдөөлөр үчүн колдонулат.

- *ишенимдүүлүк (надежности)* – тесттин изилденүүчү объекти менен өз – ара дал келип, изилдөө бир эле жолку жыйынтык менен чечим чыгарылбастан бир канча кайталанып жасалган изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын арифметикалык орточо баасына таянуу менен чечимдердин чыгарылышын талап кылат. Ишенимдүүлүк жогорку деңгээлде болушу үчүн изилдөөдө колдонулган тестке эквиваленттүү

тесттер айрым учурларда колдонулат. Ушундай шарттар канааттандырылганда гана тесттен алынган маалыматтар ишенимдүү деп айтылат.

- *валидность (адекваттуулук)* - изилдөөнүн максатын канааттандыруучу тесттердеги изилденүү-чүлөрдүн көрсөткүчтөрүн тестке коюлган гипотез-анын суроо талабын канааттандырууну айтабыз.

- *практикалуулугу* – биринчиден сарамжалдуу бардык тараптан үнөмдөлгөн, изилдөө учурунда колдонууга ыңгайлуу, жөнөкөй болушу, экинчиден алынган маалыматтардын сапаты, баалуулугу эффективдүү болуп адамдардын жашоо турушуна өз салымын кошо алган жыйынтыктар болушу керек.

Качан гана ушул шарттар канааттандырыл-гандан кийин тест изилдөө үчүн колдонулат. Эгерде бул шарттар аткарылбай, бирөөнүн субъективдүү түзгөн тесттин колдонуп, жооптуу чечимдерди чыгара турган болсо биринчиден алынган маалыматтар туура эмес болуп, чечимдери туура эмес чыгышы мүмкүн. Андай тесттердин чечимдерин юридика коргобойт.

§ 7. Социометрия ыкмасы жана анын моделдениши

Социометрия (*лат. Социо – коом, жалпылык – деп которулса, метрия – өлчөө, ченөө – деген түшүнүктү берип, коомдук мамилени өлчөө деген түшүнүктү берет*) ыкмасы – инсандардын, группалардын жана коллективдердин, улуттардын ортосундагы мамилени изилдөөчү ыкма болуп саналат. Бул ыкманын жардамында группадагы атайын жана атайын эмес лидерлерди, группанын өз ара биримдүүлүгүн, башкаруучулугун, группанын ичиндеги майда (микро) группаларды изилдеп алардын өнүгүү динамикасын аныктайт. Бул ыкма америкалык К. Марено тарабынан 1930 -жылдары иштелип чыгып, ушул ыкманын жардамында мамлекеттик деңгээлдеги бир катар маселелер чечилген. Алсак, Нью-Йорк штатындагы Ходсан шаарындагы аялдар түрмөсүндөгү аялдарга биринчи жолу колдонуп, ошол жердеги аялдардын өз ара малесин башкарууга жетишкен. Бул ыкма азыркы күндө дагы өзүнүн актуалдуулугун жоготпостон практикада кеңири колдолунуп келе жатат.

Социометрия ыкмасынын маңызы болуп группалардын жана инсандардын ортосундагы мамиленин деңгээлин аныктап, алардын ортосундагы мамилени түзүүдөгү субъективдүү психикалык дүйнөнү таанууга жардам бере алуучу психологиялык курал экендиги менен негизделет. Социометрия ыкмасы төмөнкүдөй эки форма аркылуу изилдөөлөрдү жүргүзө алат:

- праметрикалык эмес социметрия ыкмасы (мында тандоо чектелбейт, каалаганча тандай берет);
- прамертикалык социметрия ыкмасы (мында тандоо чектелет. Мисалы, изилденип жаткан адамдар саны боюнча 25-30 боло турган болсо, үчтөн – бешке чейин тандалат. Эгерде мындан дагы жогорку тактыкты талап кыла турган изилдөө керек болсо тандоону 9 га чейин жеткирсе болот).

Социметрия ыкмасынын жыйынтыгы сандык мазмунга ээ болгон үч таблицалык мүнөздөгү математикалык эсептөөлөр жүргүзүлүп, алардын маалыматтары социотаблицага, графиктерге (социограммага), индексологиялык матрицага (группалык жана жекече, өзү кирген группадагы баалуулуктарын мүнөздөгөн индекстерин мүнөздөөчү цифралык көрүнүштөр) толтурулат. Андан кийин ал көрсөткүчтөргө психологиялык талдоолор жүргүзүлөт.

Мисалы, тандоо критериялары төмөндөгүдөй болушу мүмкүн, мектеп окуучулары же студенттер болсо:

- Ким менен бирге иштегенди калабайт элең?
- Ким менен жаңы жылды тоскуң келет? ж.б. ушул сыяктуу суроолорго тандоо жасашат. Алсак, Ким менен эртеңки боло турган сабакка даярдангың келет? деген суроого окуучу өзү менен окугандардын ичинен, өз каалоосу боюнча үч же беш окуучунун фамилиясын экспериментатор берген бланкага (кагазга) жазып берет. Андан кийин ал бланкалар жыйналып алып экспериментатор тарабынан аларды жалпы таблицага толтуруп, андан ары ар бир изилденүүчү өзүнчө тандоолору боюнча таблицага толтурулуп, өз – ара байланыштар түзүлүп, таблицадагы өз – ара байланыштарга карата лидерлер аныкталып, изилденип жаткан группанын ичиндеги майда группалар аныкталат (кошумча матрицалар түзүлүү менен).

Бул ыкма аркылуу диагностикалык жана терапевтикалык мазмунда пайдаланса боло турганын убагында эле Марено белгилеп кеткен.

Бул ыкманын *диагностикалык* негизи боюнча:

- социометриялык суроолор аркылуу изилдөөгө керектүү болгон маалыматтарды топтосо болот;
- социограммалык диаграммаларды түзүү;
- психодрамалык диагноздорду коюу (жүргүзүү) иштери жүргүзүлөт.

Терепиялык багыт боюнча:

- ролдук оюндар жана психикалык драмаларды уюштуруу;
- изилденүүчүнүн психикалык нормасын далилдөө максатында бир эле изилдөөнү кайра-кайра жүргүзүү менен психикалык нормативтерин аныктоо;

- группаны кайрадан жаңы группага өзгөртүп түзүп чыгуу үчүн социометриялык ыкмадан алынган маалыматтарды бир канча жолу колдонуу менен изилденүүчүгө керетүү болгон тактоолорду киргизүү ж.б. (Бул ыкма практикада колдонулган учурда кеңири көрсөтмөлөр берилет).

§ 8. Документтерге психологиялык анализ берүү ыкмасы (Контент – анализ)

Изилдөөгө керектүү болгон өндүрүштүк жана илимий документтерге психологиялык анализ жүргүзүү менен ал документтердин мазмунуна карата белгилүү бир ой – толгоолорду баш мээде чагылдырып, ал документтин ээсине карата маалыматтарды, фактыларды, окуяларды жада калса адамдын психикалык ишмердүүлүктөрү жөнүндө ой чабыттарды жүргүзүп, аларга тийешелүү болгон чечимдерди чыгарууга болот. Мындай маалыматтар жазма докумендерде, магнитофондун ленталарында, кино ленталарда, сүрөттөрдө, дискеттерде жана флешка-ларда болушу мүмкүн.

Контент- анализ ыкмасы традициялык мазмунда колдонулуп жүргөн логикалык ой – жүгүртүүдөгү анализ жана синтез, салыштыруу, баалоо жана ойлоп табуу ыкмаларына алтернативтүү ыкмалардын катарына кирет. Контент – анализ ыкмасы айрым учурларда формалдуу логикалык, сандык факторлорду азайтып, изилденүүчүнүн субъективдүү чечимдерин, объективдүү чындыкта талкууланышын камсыз кылат. Контент – анализдин объективдүү жүрүшүндө изилдөөнү жүргүзүп жаткан экспериментатордун билими, кесиптик профили, көңүл буруусу, эс тутуму, аң – сезимсиз аткарылуучу иш аракети жана реакциясы чоң жардам берет. Бул ыкманын жардамында улуттук мүнөзгө ээ болгон стереотиптерди, типтерди, психикалык процесстерди, абалдарды, инсандык сапаттарды, ж.б. ушул сыяктуу мыйзам ченемдерин изилдеп анализ жасоого болот.

Үчүнчү бөлүм: Баарлашуунун психологиясы

§ 1. Баарлашуу системасын жетектөөчү ыкма

Кандай гана адам болбосун баарлашуунун иш аркети менен өзүн курчаган дүйнөнү таанып, аны менен мамиледе болуп өзүн байытып, андан аркы жашоосуна керектүү болгон маалыматтарды кеңейтип, өз жүрүм – турумун баарлашуунун иш аракетти менен башкара баштайт. Баарлашуу жакшы жүрөт эгерде өз ара мамиле учурунда бир тектүү тилде сүйлөп, оюн жагымдуу формада көрсөтүп, сүйлөшүп жаткан адамдар бирин - бири жакшы түшүнгөндө гана.

Баарлашуу системасында ар бир инсанга тубаса берилген репрезентациясына жараша сүйлөшүүлөрдү кабыл алып, ойдун мазмунун жакшы түшүнөт. Баарлашуудагы мындай системага А – угуу жөн-дөмүнө мүнөздүү болгон репрезентация, В – көрүү жөндөмүнө мүнөздүү болгон репрезентация, К – тери сезүүгө мүнөздүү болгон репрезентация, Д – логикалык ойлоонун системасына мүнөздүү болгон репрезентация. Адамдардагы мындай репрезентация канчалык деңгээле иштей тургандыгын биз төмөнкү ыкма аркылуу изилдеп жетише алабыз.

Изилдөөнүн көрсөтмөсү: Изилдөө тест ыкмасында жүргүзүлөт. Изилдөөчүгө берилген суроонун мазмунуна карата суроолор рангаларга бөлүнөт. Мисалы, изилденүүчүнүн оюна жараша, “менин оюмча эң туура” деген суроолор 1 – рангага коюлат; андан кийинкиси 2 – рангага коюлат; андан кийинкиси 3 – рангага; таптакыр туура эмес деген

суроо 4 – рангага коюлат. Калган суроолор дагы ушул тартипте бааланып изилдөө жүрө берет. Изилдөөнүн жыйынтыктары керектүү таблицага толтурулат.

Изилдөөгө керектүү суроолордун материалы:

1. Мен айтат элем:

- 1 – негизги чечим – бул туюу сезим аркылуу чечилет;
- 2 – негизги чечим - менин ошол учурдагы көңүл абал-ыма жараша болот;
- 3 – негизги чечим - менин көз карашыма жараша чечилет;
- 4 – негизги чечим - менин оюмча адамдын жекече акылынын жана логикасынын иштешине жараша болот.

2. Анын таасирине жараша, мен ага ынанам:

- 1 – кимдин үнү мага жагымдуу болсо;
- 2 – ким мага жакшы көз караш менен караса;
- 3 – ким мага акылдуу сөз айтса;
- 4 – ким мага жакшы ой калтырса.

3. Кандай жашап жаткандыгыңды билигим келсе:

- 1 – мен анын сырткы көрүнүшүнө карайым;
- 2 – эмне жөнүндө ойлонуп жакандыгыңды текшерип көрөм;
- 3 – сүйлөп жаткан үндүн тонуна маани берем.
- 4 - сүйлөшүп жаткан адамдын сөзүнүн мазмунуна таянам.

4. Мен үчүн жеңил:

- 1–сүйлөп жаткан үндүн стереотиптерине жараша ыңгалаштырып таануу;
- 2-мени кызыктырган көйгөйлөргө карата жыйынтык чыгаруу;
- 3 – эң жогорку сапаттуу мебелдерди тандоо;
- 4 – красканын бай түстөрүн тандоо.

5. (суроо түз берилет):

- 1 – Мен үчүн фактыларды жана керектүү маалымат-тарды түшүнүү өтө жеңил;
- 2 - менин кулагым мени курчап турган айлана чөйрө-гө карата дайыма көңүлүмдү бөлүнүп турат;
- 3 – менин кийген кийимим ыңгайлуулукту түзсө, мен өзүмдү жакшы сезем;
- 4 – комнатадагы ачык түстөр менин көңүлүмдү көтөр-өт.

6. Менин кандай жашап жаткандыгымды кимдин билгиси келсе:

- 1 – аларга менин туюу-сезимимди билгени жакшы;
- 2 – аларга менин кийингенимди көргөнү жакшы;
- 3 - аларга менин кандай сүйлөгөнүмдү билгени жакшы;
- 4 – аларга менин сөзүмдүн интонациясын билгени жакшы.

7. Мен каалайт элем:

- 1 – мен билгим келет, сиз билген фактыларды;
- 2 – сиз тарткан сүрөттөрдү көргүм келет;
- 3 – сиздин туюу-сезимиңизди билгенди;
- 4 – оозуңуздан чыккан үндүн интонациясына карата, ошол учурдагы шарты билгим келет.

8. (суроо түз берилет):

- 1 – Мен кандайдыр бир нерсени көрсөм ага ишенгим келет;
- 2 – уккан маалыматтарга ишенемин;
- 3 – кандайдыр бир нерселерди сезсем ага ишенгим келет;
- 4 - мен кандайдыр бир уккан неселериме ишенип-ишенбей калам.

9. (суроо түз берилет):

- 1 – Адатта, үй – бүлөмдүн абалын жакшы туюп – сезем;
- 2 – менин үй – бүлөмө таандык болгон бет түзүлүшүндөгү жана кийимдеги кичинекей белгилерине чейин маани берип алардын сүрөтүн тарта аламын;
- 3 – менин үй-бүлөм баалуу маселелер жөнүндө эмне деп ойлогонун билемин;

4 – мен, үй-бүлө мүчөлөрүмдү алардын сөзүндөгү интонациясына карата тааный билем.

10. (суроо түз берилет):

- 1 – Мен кандайдыр бир буюмдарды билиш үчүн окугум келет;
- 2 – мен кандайдыр буюмду жасаш үчүн окугум келет;
- 3 – мен кандайдыр нерселерди билиш үчүн окугум келет;
- 4 – мен кандайдыр бир жаңы нерселерди көрүш үчүн аракеттенем.

11. Качан жаңы чечимдерди кабыл алганымда, мен:

- 1 – баалуу чечимдердин чыгарылышы менин туюу – сезимиме жараша болот деп ойлоп калам;
- 2 – баалуу чечимдердин чыгарышы менин көңүлүмө жараша болот деп ойлоймун;
- 3 – так кабыл алгандыгыма байланыштуу болот деп ойлоймун;
- 4 – акыл – логикалык иш аракеттин негизинде кабыл алам.

12. (суроо түз берилет):

- 1 – Мен, досумдун үнүнө карата аны эсиме жеңил түшүрөм;
- 2 – мен, досумдун көз карашын жеңил билем;
- 3 – жакшы ой – менин досумдун эмне деп айткан-дыгын жеңил билдирет;
- 4 – мен, досумдун эмне жөнүндө ойлонгодугун жеңил эле билип коём.

Толтурулган таблицанын көрсөткөчтөрү төмөнкү ачкычка салыштырылып баарлашууда керектелүүчү репрезентациялар табылат.

Суроолор	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Жооб/ран												
I	К	А	В	А	Д	К	Д	В	К	Д	К	А
II	А	В	К	Д	А	В	В	Д	В	К	А	В
III	В	Д	А	К	К	Д	К	К	Д	А	В	Д
IV	Д	К	Д	В	В	А	А	А	А	В	Д	К

Изилдөөнүн биринчи этабында изилденген ар бир инсандын жетектөөчү репрезентациясы табылып, аларга психологиялык анализ берилсе, экинчи этапта группалык таблица түзүлүп, ал суммаланган көрсөткүчкө карата группага психологиялык анализ берилет. Таблицадагы көрсөткүчтөргө карата репрезентациянын диаграммасын жана графигин түзүп, изилдөө жыйынтыктарын демонстрациялоодо аларды көрсөтмөлүү көрсөтсө болот (баарлашуунун система-лары – А, В, К жана Д менен изилденүүчүлөрдүн санына карата). Графикти тургузганда жеке инсандын көрсөткүчү менен группанын көрсөткүчүн эки башка

түстөгү карандаш менен сызуу максатка ылайыктуу келет. Изилденүүчүлөрдүн репрезентациялык деңгээлдеринин көрсөткүчтөрүн табыш үчүн математикалык (проценттик) катышты колдонуу менен табылат. Мисалы, авдие көрсөткүчтү берүүчү жалпы суроо 100% болсо, изилдөөчү берген көрсөткүч $X\%$ болот. Эгерде математикалык пропорциялык катышты түзсө турган болсок, ал төмөндөгү көрүнүштү берет.

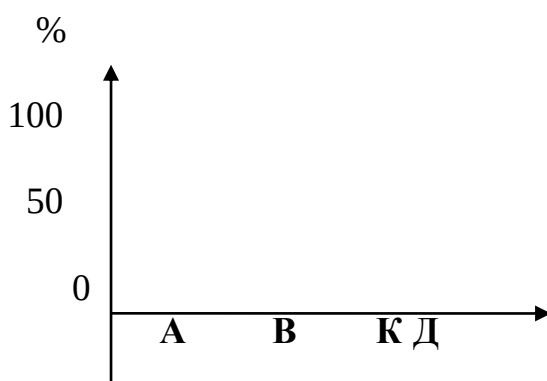
Мында, $12 - 100\%$, он эки суроонун ичинен бешөө ачкыч менен дал келсе, $5 - X\%$ болуп жазылып, X ти тапканда $X = 500 / 12 = 41,6\%$ берет. Калган репрезентациялык деңгээлдер дагы ушул жол менен табылат.

Алынган көрсөткүчтөр алдын группалык таблицага толтурулуп анан кийин көрсөтмөлүү болсун үчүн төмөнкүдөй графикке тургузулат. Алдын ар бир изилденүүчү өзүнүн көрсөткүчүн тургузуп, андан кийин группанын көрсөткүчтөрүн тургузат (көрсөтүлгөн үлгүү боюнча).

Таблица № 1.

№/ф	Ф. А.	А	В	К	Д
1.	Алимбеков Т.				
2.	Боронбаева Г.				
3.	Заирова Н.				
...					
п					
	Ариф. орточо				

График:

Таблицанын жана графиктин көрсөткүчтөрүнө карата бардык изилде - нүүчүлөргө психологиялык анализ берилет.

§ 2. Баарлашуунун эффективдүүлүгүн аныктоочу ыкма

Баарлашуу деп - адамдардын бири – бирине карата мамлелерин - деги маалыматтарды, билимди, ык машыгууларды, ишмердүүлүктөрдү жана иш тажрыйбаларды колдонуу менен көздөгөн максатына жетүү үчүн, бирдиктүү өз ара мамиленин түшүндүрүп туруучу психикалык механизмди айтабыз.

Баарлашуу сөз аркылуу (вербалдык), коммуникациялык жана интроактивдүү болуп бөлүнүшөт. Ар бири баарлашуунун жагдайына жараша колдонулуп, адамдын күндөлүк проблемасын чечип келет. Ушул жагдайдагы бир катар изилдөөгө мүмкүндүк берген ыкмаларды карайлы.

1. Баарлашуунун эффективдүүлүк деңгээлин түшүндүрүүчү ыкма

Изилдөөнүн максаты: берилген маалыматтарды уга билүүнүн психикалык норматиптери. Уга билүү (слушать) баарлашуунун эффективдүүлүгүн көтөрүүдөгү негизги компоненттин бирине кирет. Уга билүү өз нормасында болбой турган болсо бааралашып жаткан адамдардын ортосундагы маалыматтарды өз ара кабыл алуунун төмөндөтүп, түшүнүктүн эффективдүүлүгүн жоготот. Ошондуктан инсандын интеллектуалдуулугун көтөрүүдө уга билүү калаптандыруу тарбиячынын негизги кызматы болуп саналат. Ушуга байланыштуу изилденүүчүлөрдүн уга билүү параметирин аныктоого мүмкүндүк берген ыкманы сунуш кылабыз.

Изилдөөгө берилүүчү көрсөтмө: Адамдар менен сүйлөшүп жаткан учурдагы кырдаалды түшүндүргөн, сизге жагымсыз маанайды пайда кылган, жиниңизди келтирген суроолор берилген, төмөнкү берилген суроолордун ар бирине, өз түшүнүгүнүзгө жараша маакулмун (+), маакул эмесмин (-) жана билбеймин (0) белгилерди коюп, алынган жыйынтыктарды ыкманын аягында берилген ачыкка салыштырып жыйынтык чыгарылат.

Изилдөөгө керектүү болгон суроолор:

1. Сүйлөшүп жаткан адамга айта турган сөзүм болсо дагы, ал адам сөздү айтууга мүмкүндүк бербейт.
2. Сүйлөшүп жаткан адам дайыма менин сөзүмдү бөлүп турат.
3. Сүйлөшүп жаткан адам менин көзүмө тиктеп сүйлөбөсө, мени ал угуп жатканына ишенбеим.
4. Сүйлөшүп жаткан адам менин көзүмө карап сүйлөбөсө, ал адам менен сүйлөшүү, убакытты бекер кетирген менен барабар деп эсептеймин.

5. Сүйлөшүп жаткан адам менин сөзүмө көңүл бөлбөстөн, кагаздарды, карандаштарды кармалап отургандыктан мени ал уккан жок деп ойлоймун.
6. Сүйлөшүп жаткан адам гүлбөй койсо, тынчсыздандандыктан өзүмдү жаман сезеп кетемин.
7. Сүйлөшүп жаткан адам, мага дайыма кошумча суроолорду берип, ал суроолорго түшүндүрмөлөрдү бере берсе, сүйлөшүү мен үчүн өтө көңүлсүз болот.
8. Мен ойлойт элем, сүйлөшүп жаткан адам менин чаңымды басып турат деп.
9. Сүйлөшүп жаткан адамдын сөзүнө карата, дайыма мени сыртка калтырууга аракет жасап жатат деп ойлоном.
10. Сүйлөшүп жаткан адам менин сөзүмдү жулуп алып, сөздүн мазмунун башка жакка буруп жиберет.
11. Сүйлөшүп жаткан адамга суроо берсем, кайра ал мени коргонууга аргасыз кылат.
12. Кээде сүйлөшүп жаткан адам мени укпай калгандай сезим калтыра берет.
13. Сүйлөшүп жаткан адам алдын ала маакул болушу үчүн, менин сөзүмдүн аягына чейин укпай эле чечим чыгара берет.
14. Сүйлөшүп жаткан адам мени жактырбай калгандыктан, башка нерселерге көңүл бөлүп калат деп ойлоймун.
15. Кээде сүйлөшүп жаткан адам мен үчүн дагы жыйынтык чыгарып коет.
16. Сүйлөшүп жаткан адам мени чын дилден сүйлөшүүгө чакырык таштап турат.
17. Сүйлөшүп жаткан адам мага көзүн ирмебей көңүл бөлүп турат.
18. Сүйлөшүп жаткан адам мага дайыма баа берип тургандыктан, андай абал мени тынчсыздандырат.
19. Сүйлөшүп жаткан адамга жаңы сунуштарды айтканымда, мен дагы ошондой деп ойлоном деп сөзүмдү коштоп коет.
20. Сүйлөшүп жаткан адам, сөздүн мазмуну жагымдуу болуп жатат дегенсип, мени кээде ойнотуп калат.
21. Качан, сүйлөшүп жаткан адамга мен маанилүү сөздөрдү айтсам ал сөздү тамашага айландырып, маанисин жоготууга аракет жасайт.
22. Сүйлөшүү учурунда, сүйлөшүп жаткан адам сааттын улам – улам карап мени жактырбагансый берет.
23. Сүйлөшө турган адам качан учурасам да баардык ишин таштап мага чын көңүл бурат.
24. Сүйлөшүп жаткан адам, мени өтө маанилүү ишин бузуп жаткан адам катары сезим калтырат.

25. Сүйлөшүп жаткан адам дайыма анын сөзүнө маакул болсун дегенсип, “Сендагы ошондой деп ойлойсуңбу” же “Сен маакул эмессиңби” деген суроолор менен сөзүн аяктайт.

Изилденүүчү бардык суроолорду толуруп бүткөндөн кийин, ар бир изилденүүчүнүн проценттик катыштары чыгарылып, керектүү маалыматтар таблицага толтурулат. Бул ыкманын жардамы менен ар бир изилденүүчүнүн жана изилденген группанын көрсөткүчтөрүнө карата, графиктерди же диаграммаларды түзүүгө болот.

Андай көрсөткүчтөрдү төмөнкү ачкычтар менен чыгарабыз.

Изилдөө жыйынтыгын чечмелөөчү **ачкыч.**

1. Изилденүүчүлөрдүн проценттик көрсөткүчтөрү 70 тен 100 % ти бере турган болсо, мындай адамдар сүйлөшүүгө өтө начар болуп, сүйлөшө албаган адамдар дейбиз.

2. Эгерде 40 тан 70 % ке чейин боло турган болсо, мындай адамдар сүйлөшүүдө кемчилдиги бар адамдар болушат. Ошондуктан өзүнө сын мамиле жасап, сүйлөшүп жаткан адам менен дайыма байланышта болууга аракет жасап турушу керек. Анткени, сизде уга билүү жакшы жетишпегендиктен: орунсуз, шашылыш чечим чыгаруу, сүйлөшүүгө багытталган ашыкча манераларды жасоо, өзүндү башкача көрсөтүүгө ниеттенүү иш аракеттерди башкарып, керексиз сөздөрдөн качып, сүйлөшүп жаткан сөздөрдүн мазмунун өзүмдүк кылып алуудан алыс болгонунуз жакшы. Ошондо сизди сүйлөшүү учурунда уга билген адам деп айтууга болот.

3. Эгерде суроолордун жообу 10 дөн 40 % ке чейин болсо, сизди жакшы сүйлөшө алган адам деп айтууга болот. Бирок айрым учурларда сүйлөшүп жаткан адамдын сөзүн толук түшүнбөй туруп деле анын сөзүнө маакул болуп жибергениң, өзүңдүн чыныгы инсандык сапатыңды төмөндөтүп жиберет. Ошондуктан сүйлөшүп жаткан адамга коркпостон туруп, түшүнбөй калган сөзүң туурасында суроо берип, тактоого аракет жасаш керек. Сүйлөшүп жаткан адамдын сүйлөө манерасына, ойлоосунун темпине көнүгүүгө аракет жасап ага ыңгайлашуу керек. Эгерде ошондой сапаттарды калыптандыра турган болсоңуз сиз менен сүйлөшүү андан дагы жакшы болот.

4. Эгерде алынган маалыматтар 0 дөн 10 % ке чейин болсо анда сизди өтө жакшы баарлашууга боло турган адам деп айтууга болот. Сиз өтө жакшы уга билген, сөздүн кадырын түшүнгөн, өзүңүздү курчап тургандарга үлгүлүү боло алган адам деп айтууга болот.

§ 3. Конфлик учурундагы инсандын жүрүм – турум нормасын изилдөөчү ыкма

Изилдөөнүн максаты: Инсандын конфликт учурундагы жүрүм – туруму жана андан чыгуунун жолдору.

Конфлик бул кеңири түшүнүк, б.а. үй – бүлөлүк конфликтен кызматтагы жана эл аралык куралдуу конфликке чейин таралат. Ошондуктан конфликтин алдын алуу инсандык жүрүм – турумдун негизги проблемалардын бири болуп саналат. Конфликтин пайда болуу негизи инсандардын күндөлүк кызыкчылыгын канааттандырууга карата болгон иш аракеттин стандарттуу эрежелерден четтөө жана талапты күчөтүп жиберүүнүн негизинде келип чыгары психология илиминде белгилүү. Эгерде майда масштабта карай турган болсок, жеке инсанга мүнөздүү болгон инсандык сапаттарга дагы таандык болот. Ушул тегиздиктен карай турган болсок конфликтин алдын алуу үчүн, инсандардын бирдиктүү иш аракетин уюштуруудан мурда ал жумушка катышкан ар бир инсандын жекече жүрүм – турумдук сапаттарды изилдеп, конфликтти жаратуучу элементтердин деңгээлдерин билгенден кийин гана керектүү жумуштарды баштаганыбыз жакшы. Ушул тегиздикти эске алуу максатында төмөнкү ыкманы колдонуп инсандарга таандык болгон конфликттик элементтердин деңгээлин изилдөөнү сунуш кылабыз.

Төмөнкү, инсандын конфликттик элементтерин мүнөздөөчү суроолордун ичиндеги үч вариантын сиздин мүнөзүңүзгө туура келген вариантын тандаңыз. Мисалы: 1- а сы, 2- б сы, 3 - в сы деп үч суроонун бирин тандайбыз ж.б..

Тестик суроолор:

1. Бирөөгө өз басымыңызды көрсөтүү үчүн сизге таандык бологон мүнөзгө ээмин деп ойлойсузбу? а) жок; б) болгондо болот; в) ооба.
2. Сиз иштеген коллективдин ичинде сизди көрө-албагандар бар деп ойлойсузбу? а) ооба бар; б) айтышым кыйын; в) жок деп ойлоймун.
3. Чоң алып караганда өзүңүздү ким деп ойлойсуз? а) афферист адам; б) принциптүү адам; в) алдын ала билген, чечкиндүү адам.
4. Көпчүлүк учурда өзүңүздүн жасай турган жумушуңузга карата жүргүзүлгөн оюңузга сын-пикирде мамиле жасай аласызбы? а) дайыма; б) мезгил - мезгили менен; в) айрым учурларда.
5. Эгерде жаңы коллективди башкарып кала турган болсоңуз, сиз үчүн эң маанилүү маселе болуп кайсы маселе саналат? а) коллективди белгилүү бир максаттуу жумушка багыттап үчүн алдын ала бир жылдык планды иштеп чыгам; б) коллективдеги лидерлер менен байланышып, кимдин ким экендигин билип чыкмакмын. в) дайыма коллектив менен кеңешип турмакмын.

6. Эгерде ишин оңунан чыкпай калган учурда, сиз кандай абалда болуп каласыз? а) өтө эле пасивтүү; б) көңүлүм бузулмак; в) өзүмө – өзүм нааразы болмокмун.
7. Коллективдин кызыкчылыгын жактоо сизге мүнөздүү сапат деп ойлойсузбу? а) ооба; б) ар дайым; в) жок.
8. Унчукбай ачуу чындыкты айтпай койгонго караганда, керектүү адамдын көзүнө айткан мен үчүн жеңил деп ойлоймун. а) ооба; б) ар дайыма айтам; в) жок айтпаймын.
- а) ооба; б) ар даым ооба; в) жок.
9. Төмөндөгү үч инсандык сапаттардын ичинен кайсынысын өзүңүздөн алып таштагыңыз келет? а) жинденгенди; б) тарынчаактыкты; в) бирөөнүн айткаткан кемчилигин көтөрө албагандыкты.
10. Чоң эсептегенде сиздин инсандык даражаңыз канчалык? а) көз каранды эместик; б) лидерлик; в) идеянын генератору.
11. Кандай адамдар сизди дос деп эсептешет? а) экстраваганттуу; б) оптимист; в) туруктуу.
12. Дайыма эмнеге каршы күрөшөсүз; а) туура эместике; б) бюрократизимге; в) эгоизимге.
13. Сиз үчүн эмне маанилүү; а) өз жөндөмдүүлүгүмдү баалай албагандыгым; б) өз жөндөмдүүлүгүмдү жетишээрлик баалай алгандыгым; в) жөндөмдүүлүгүмдү ашыкча баалап жибергендигим.
14. Кайсыл себептер сизди экинчи бир адамдар менен карама – каршылыка? а) ашыкча сунуштар, инсативалар; б) өтө ашыкча өздүк сындар; в) өтө ашыкча туура жүрүчүлүк.

Суроолорго толук жооб берип бүткөндөн кийин төмөнкү ачкычка карата изилденип жаткан адамдын конфликттик абалын аныктап, конфликттик абалды төмөндөтү туурасында психологиялык түшүндүрмөлөр берилет.

Ачкыч:

Ачкычка таянып, ар бир изилденген адамдын конфликте жакын психикалык абалдарын аныктап аны группалык таблицага толтурабыз.

Суроонун №	Суроонун туура жооптору	Баллдардын суммалары	Конфликтин өнүүгү деңгээлдери
1	а) 1; б) 2; в) 3;		
2	а) 3; б) 2; в) 1;		
3	а) 1; б) 3; в) 2;	14-17	1. Өтө төмөн болушу
4	а) 3; б) 2; в) 1;	18-20	2. Төмөн болушу
5	а) 3; б) 2; в) 1;		3. Ортондон төмөн

6	а) 2; б) 3; в) 1;	21-23	болушу
7	а) 3; б) 2; в) 1;	24-26	4. Ортодон кичине төмөн болушу
8	а) 3; б) 2; в) 1;	27-29	5. Орто болушу
9	а) 2; б) 1; в) 3;		
10	а) 3; б) 1; в) 2;	30-32	6. Кичине ортодон жогору болушу
11	а) 2; б) 1; в) 3;	33-35	7. Ортодон жогору болушу
12	а) 3; б) 2; в) 1;	36-38	8. Жогору болушу
13	а) 2; б) 1; в) 3;	39-42	9. Өтө жогору болушу
14	а) 1; б) 2; в) 3;		

Группалык таблицага таянып группанын ичиндеги конфликттик абалдардын топторун анализдеп, изилденген адамдар кандай конфликттик абалга ээ экендигин аныктап, алардын ар бирине конфликты төмөндөтүү туурасында сунуштарды беребиз.

§ 3. Конфликке жакын болгон инсандык сапаттарды изилдөө ыкмасы

Коомдогу жагымсыз көрүнүштөрдүн булактарынын бири катары социалдык психологияда конфликт эсептелет. **Конфликт** – бул адамдардын кызыкчылыктарынын, пикирлеринин, идеалдарынын, каалоолорунун ж.б. карама - каршылыгынан пайда болуучу жана өз ара мамиледен көрүнүүчү психо-логиялык терс көрүнүш. Эгерде конфликттин пайда болуу себептерине ой жүгүртө турган болсок, ал дайыма эле түзүлгөн кырдаалга же шартка эмес инсандын өзүнө дагы жараша болот. Мисалы, айрым адамдар болбогон нерселер үчүн деле конфликт жарата беришет.

Адамдын конфликтке жакын же алыс экендигин аныктоо үчүн ушул тестти сунуш кылууга болот. Ар бир суроонун мазмунун түшүнүү менен өзүңүзгө ылайык келген 3 жооптун бирин тандайсыз.

Изилдөөгө керек болгон суроолор:

1. Коомдук транспортто бейтааныш адамдар ызы-чуулуу талаш жүргүзүп жатса, эмне кылат элеңиз?
 - а) унчукпай кете беремин;
 - б) талаш маселе жөнүндөгүүчү оюмду кыскача билдиремин;
 - в) жан дилим менен талашка кошуламын.
2. Жыйналыштарда жетекчилерди сындап сүйлөйсүзбү?
 - а) жок; б) ишенимдүү фактылар жетиштүү болсо гана;
 - в) жетекчилерди гана эмес, аларды жактап сүйлөгөндөрдү да кошуп сындаймын.

3. Жолдошторуңуз менен талаш-тартыш жүргүзөсүзбү?
- а) эгерде таарынбай турган болушса;
 - б) маанилүү суроолор боюнча гана;
 - в) талаш-тартыш менин жакшы көргөн нерсем.
4. Үйүңүздө тузу кем тамак жасашса, сиз эмне кыласыз?
- а) жок нерседен чуу көтөрбөймүн;
 - б) унчукпай туздун идишин колго аламын;
 - в) тийиштүү адамдарга күнөөлөрүн эскертип коемун.
5. Көчөдө баратканда бутуңузду бирөө тепселеп алса, эмне кылат элеңиз?
- а) унчукпай башты чайкап кете беремин;
 - б) акырын жүрүңүз деп эскертемин;
 - в) оозума кирген сөз менен урушамын.
6. Эгерде жакындарыңыздын бирөөсү сизге жакпаган буюм сатып алса, сиз эмне демексиз?
- а) унчукпаймын;
 - б) мага жакпагандыгын маданияттуу билдиремин;
 - в) жаңжалга чейин барамын.
7. Лотереядан жолуңуз болбосо, эмне кыласыз?
- а) экинчи катышпаймын деп өзүмө сөз берүү менен унчукпай каламын;
 - б) капаланбаймын, бирок кийинки сапар утамын деп эсептеймин;
 - в) көпкө чейин көңүлүмдү чөгөрөмүн.
8. Эгерде үйүңүздөгүлөр музыканы катуу чыгарып коюшса, эмне кыласыз?
- а) унчукпай угуп отурамын; б) мага тынчтык беришин өтүнөмүн;
 - в) сүйлөнүп барып өчүрөмүн.
9. Телефонду бошотпой узакка чейин сүйлөшө беришсе, эмне кыласыз?
- а) унчукпай сүйлөшүп бүтүшүн күтөмүн;
 - б) мен дагы сүйлөшүүнү күтүп жаткандыгымды эскертемин;
 - в) колунан трубканы алып коемун.
10. Узун кезекте турганда, алдыңыздагылардын бирөөсү таанышын катарга (өз жанына) кошуп алса сиз эмне кыласыз?
- а) эч нерсе дебеймин;
 - б) кезектин акырына барып күтүп турушун эскертемин;
 - в) экөөнү тең кезектин аягына баруусун эскертемин.

Мында ар бир: а) жооп 4 балл; б) жооп 2 балл; в) жооп 0 балл менен бааланат. Андан кийин бардык баллдар суммаланат.

Мисалы, изилденилүүчү Кадыров Д. ар бир суроого жооп берип ушундай жыйынтык алды 1 – б; 2 – в; 3 – б; 4 – а; 5 – б; 6 – б; 7 – а; 8 – а; 9 – в; 10 – в.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн керектелүүчү таблицадагы ачкычты колдонуп бардык жооптун суммасын чыгарабыз:

$$\Sigma = 2 + 0 + 2 + 4 + 2 + 2 + 4 + 4 + 0 + 4 = 24 \text{ упай}$$

Демек, изилденилүүчү Д. Кадыров төмөнкү сумма аркылуу 24 баллга ээ болот. Алынган суммаларды төмөнкүдөй чечмелейбиз:

18-30 балл. Сизди конфликтке барбайт деп айтууга болбойт. Бирок аргасыздан, башка жол калбаганда гана конфликтке барууга мажбур болосуз. Мисалы, жалпы тартипти сактоо, өз көз карашыңызды коргоо үчүн же укугунузду тебелетпөө үчүн ж.б. Мындай сапат айлана-чөйрөдөгүлөрдү сиз менен эсептешүүгө жана сизге урматтоо менен мамиле жасоого аргасыз кылат.

Ошентип ар бир изилденилүүчү өзү алган упайга карап төмөнкү аныктамаларга ээ болот.

31-40 балл. Сиз ортодогу тынчтыкты, достукту сактоого умтулган адамсыз. Ошондуктан сиз үйүңүздө болсун, жумушта болсун талаш-тартыштан, бирөөлөргө сын айтуудан качасыз.

Айлана-чөйрөңүздөгүлөр мындай сапаттарды байкашса, сизди көңүлчөөк, ар нерсеге макул боло берме адам катары эсептеши да мүмкүн.

0-17 ге чейин балл алсаңыз анда, конфликт жана талаш-тартыш сиздин сүйгөн адатыңыз. Бирөөлөрдү сындаганды жаныңыздай сүйөсүз, ал эми өзүңүздүн дарегинизге чаң жугузгунуз келбейт. Сиздин оройлугунуз жана ачууңузду кармай албагандыгыңыз адамдардан гана алыстатат, башка эч кандай пайдасы жок. Ошондуктан айрым мезгилдерде үйүңүздөн да, жумушунуздан да сизге орун жоктой сезилиши мүмкүн. Айланаңызга жасаган мамилеңиздин мүнөзүн өзгөртүүгө аракеттениңиз. Мындай сапат жакшылыка алып барбайт.

Ошентип ар бир изилденүүчү изилденип бүткөндөн кийин, группалык өзгөчөлүктү аныктоо үчүн төмөнкүдөй таблица түзүлүп арифметикалык орточо чыгарылат да изилдөөгө анализ берилет.

Таблица № 1.

№	Аты жөнү	31-40	18-30	17 ге чейин
1	Кадыров Д.		24	
2	Садыров А.			
3	Парпиев С.			

...				
п				
Ариф. орточо			24	

Таблицанын арифметикалык орточосуна карата изилденүүчүлөрдүн өз-ара мамилесин жакшыртуу жөнүндөгү сунуштарды берүүгө болот.

§ 5. Мамиле түзө алуунун деңгээлин изилдөөчү ыкма (В.Ф. Раховдун көнүктүрүүсү боюнча)

Изилдөөгө керектү болгон көрсөтмө: Сизге сунушталган жөнөкөй суроолорго көп ойлонбостон туруп, төмөнкү үч жооптун бирин каалоонузга жараша белигилеңиз. Жооптун варианты: 1) макулмун +; 2) айрым учурларда макулмун - ; 3) макул эмесмин – 0, деген белгилер менен бааланат.

Тестик суроолор:

1. Сизди күтүп жаткан өзгөчө мааниге ээ болгон жолугушуу же ишкердик мамиле сизди толкундатып, жүрүм – турумуңузду өзгөртүп жибереби.
2. Сизди кандайдыр жыйындарда, жолугушууларда доклад менен чыгып билдирүүлөрдү жасоо сунушталса, ал сунуш сизге ыңгайсыздыктарды жаратабы.
3. Врачка барып көрүнүүнү эң акыркы минуталарга жылдырып койгон мезгилдериңиз болгонбу.
4. Бир дагы жолу барбаган шаарга иш сапарына (командировкага) жөнөтүп жатса, ал жака барбаш үчүн бардык аракетиниңизди жасайсызбы.
5. Ким менен болсо дагы өзүңүздө болгон тынч-сызданууңузду бөлүшкүңүз келеби.
6. Көчөдө кимдир бирөөлөр, сизден убакытты, көчөнү дагы ушул сыяктуу суроолор менен кайрылып калышса, аларга сиздин жиниңиз келеби.
7. Ишенесизби, эски замандын адамдары менен жаңы адамдардын ортосун көйгөй жаралып, алардын ортосунда мамиле жакшы болбойт дегенге.
8. Танышыңызга бир канча ай мурда карыз алган ак-часын берип койбойсуңбу деп эскертесизби.
9. Эгерде рестаранда же кафеде сизге бузулуп тамак берип койсо үндөбөстөн, жиниңизди келтирип, тамакты ары түртүп коесуңбу.
10. Тааныш эмес адам менен бирге болуп калсаңыз, ал биринчи болуп сизге сүйлөмөй сайын аны менен сүйлөшпөй отура бересизби.

11. Эгерде магазиндеги, кинотеатр кассалароындагы узун кезектерге учурап калсаңыз, ал кезек сиздин жиниңизди келтирсе дагы элдин акырына барып кезеке турасызбы.
12. Кандайдыр бир жаңжалды текшерүүгө керектүү болгон комиссияга катышуудан баш тартасызбы.
13. Кандайдыр бир адабий чыгармаларга, искусствого жана маданиятка бере турган сиздин жекече бааңыз бар, ушул чынбы.
14. Сиз үчүн баардыгына белгилүү суроолорго экинчи бирөөлөр тарабынан туура эмес көз караштар болуп жатса, аны укмаксан, билмексен болуп унчукпай кое аласызбы.
15. Сизге окуу процессиндеги же кызмат учурундагы иш аракетке жардам берүү үчүн суранычтар сиздин зееңиңизди (капалантабы) келтиребиз.
16. Ооз экиге караганда өз өюңүздү жазуу түрүндө жакшы билдирем деп ойлойсузбу.

Баардык суроолорго жооб берип бүткөндөн кийин, жооптогу берилген критериялар төмөнкүдөй баллдар менен алмашып анан суммаланат. Макулмун – 2 балл; Айрым учурларда макулмун – 1 балл; Макул эмесмин – 0 балл. Суммаланган баллдардарга жараша төмөндөгү *ачкыч боюнча* анализге алынат:

30 – 32 балл алгандар коммуникабелдүү эмес адамдар болушат. Ошондуктан мындай адамдар жашоосунда көп кыйналышат. Ошону менен эле катары мындай адамдардын айланасындагы адамдар аны менен мамилелешүүдө көп кыйынчылыкка дуушар болуп, бирдиктүү иш аракетте кыйынчылыктар пайда болуп турат. Группалык иш аракетти аткарууда мындай адамдарга ишенип жооптуу жумуштарды тапшырууга болбойт. Ошондуктан мындай адам өзүнүн үстүнөн иштеп, мамилесин жакшыртуу үчүн иш алып барышы керек.

25 – 29 балл алгандар бир жактуу болуп, мүнөзү оор, бирөө менен жакшы сүйлөшө албаган адамдар болушат. Ошондуктан мындай адамдардын дос, жолдоштору аз болот. Жаңы жумуштарды баштоо өтө эле кыйынчылыктарды туудуруп, көпкө чейин өзүн жыйнай албай, өзүн жоготуп койгон күндөр дагы кездешет. Ушундай мүнөзгө ээ экендигиңизди билгендиктен дайыма өзүңүзгө ыраазы эмес жүрөсүз. Ошондуктан өзүңүздү өзүңүз кармап, өзүңүзгө мүнөздүү сапаттарды эске алып алдыдагы жумуштарга максаттуу аткарууга активдүү киришишиңиз зарыл.

19 – 24 балл алгандар өзүнө - өзү ишенген, тааныш эмес шартта өзүн кармай алган, өзүн ишенимдүү алып жүргөн абалга ээ болгон адамдар болушат. Мындай адамдар жаңы жумуштардан корпойт. Жумушту кайсыл жерден болсун баштап, ал жумушка байланышкан адамдар менен сөз таап, жакшы байланыштарды түзө алат. Бирок

айрым учурларда ашыкча маанайдагы мамиле түзүлгөндүктөн, сөздүн мааниси жоголуп, аткарылып жаткан жумуштун баасы дагы төмөндөгөн учурлар кездешет. Ошондуктан мындай адамдар ушул жагдайды эске алып, ашыкча болуп кетүүдөн сактанып, ар бир жумушту өз деңгээлинде бүтүүрүгө аракет жасаганы жакшы. Мындай сапаттарды оңдоого болот.

14 – 18 балл алгандардын мамилелешүүсү нормада болуп, баардык мамлеге эптүү келет. Мамилелешүү учурунда өзүн токтоо кармап, сүйлөшүп жаткан адамдын деңгээлине, жаштык, жыныстык өзгөчөлүгүнө карап мамлеле түзүп ар бир адамдын маданиятына жараша мамиле түзө алган адам болуп саналат. Ким менен болсун, жалпы сөз таба алган, өзүнө тартып айткан сөзүнө ишендире алган адам. Бирок ошол эле мезгилде, өтө көп сүйлөгөндү жактырбай, ызычуу болгон жерден алыс болуп, нормалдуу жагдайды жакшы көрүп, иштегенди жактырган адам.

9 – 13 балл алгандар өтө жакшы мамиле түзүп, ким менен болсун мамлелешип кете алган коминокабелдүү адам болуп саналат. Мүнөзү ачык, кимди болсун кайдыгер калтырбаган, алдындагы проблемаларды жан дили менен берилип, аткарууга далалаттанган адам болуп саналат. Жан дили менен жаңы адамдар менен таанышканды жакшы көрүп, алар менен жалпы тил табыша алган адам. Сүйлөшүп жаткан адамдардын борборунда болуп, баардык ага кайылгандардын суроо талабына толук жооп берүүгө аракет жасайт. Бирок мындай аракеттер баардык учурда эле туура боло бербестен айрым учурларда айткан сөзүнүн аягына чыга албай калган учурлар болот. Ушундай учурларды эске алып, мамиле учурундагы сөз берүүлөрдү азайтып, өзүндөгү мүмкүнчүлүктү эске ала жүргөнү аны оң жака түртүп турат.

4 – 8 балл алган адамдарды “көйнөктө төрөлгөн” адам деп айтылып, жолу жүргөн адамдар менен теңешет. Мындай адамдар дайыма аткарып жаткан жумушун алдын ала билип, кимдин болсо көңүлүн калтырбай, сүйлөшүп жаткан адамдар менен болгон проблемаларды өз деңгээлинде, учурунда чече алган адам болуп саналат. Ошондуктан проблемаларды чечүү учурундагы бардык талкуулардан калбай, түшүнбөгөн жагдай жаралып калса дагы аны үстүртөдөн болсо да чечүүгө аракеттенген адам. Айланасында болуп жаткан баардык нерселерди өз тарелкасына салып, алардын маңызына жараша баасын берүүгө аракеттенет. Акырында оңунан чыкпай кала турганын билсе дагы, кандай жумуш болсо дагы ал жумушту аткарууга жан дили менен киришет. Ошондуктан жетекчилер жана бирге иштеген кызматчылар бул адамга өтө этияттык менен мамиле кылууга аракеттенишет. Мындай адамдарга өзү жөнүндөгү

психикалык сапаттарын билдирип, аны жоюнун үстүнөн иштешине кам көрүү, максатка ылайыктуу болуп саналат.

0 – 3 балл алган адамдардын коммуникабелдүүлүгү тескерисинче психикалык оору катары бааланат. Мында адам өзүнө тийешелүү болсо да тийешеси жок болсо да өзүнө таандык адамдардын жашоосуна, ишмердүүлүгүнө кийлигише берип, мамиленин баркын бузуп жиберет. Айрым учурлар сүйлөшүүгө компитеттүү эмес мамилелерди түзүп болуп жаткан жалпы мамленин баасын жок кылып коет. Мындай иш аракеттин уюштурушу кааласа каалабаса дагы түрдүү деңгээлдеги конфликтердин булагы болуп калат. Ошондуктан коммуникабелдүү болуунун өзү дагы өзүнүн эрежеси, тартиби менен болгону жакшы экендигин изилденүүчүлөргө эскертебиз. Кыргыз маданиятында буларды “жалжаке” деп коюшат. Мындай сапаттарды нормага келтирип, өз оордунда пайдаланыш үчүн чыдамкайлыкты, күтө билүүчүлүктү, мүмкүнчүлүктүн шартын таанууну жакшылап үйрөнүп алуу керек. Эгерде, ушул балдарды алгандар өзүнүн үстүнөн тарбиялык жумушту алып барбай турган болсо, психикалык жактан нормадан четтеп, адамдык сапаттуулугу төмөндөп кетиши мүмкүн.

§ 6. Мамилелешүүнүн деңгээлин изилдөөчү ыкма

Адамдар арасындагы карым катнаштын эффективдүүлүгү, мазмундуулугу ар дайым эле объективдүү шарттардан көз каранды эмес. Көпчүлүк мезгилдерде субъективдүү шарттардан, б.а. адамдын инсандык касиеттеринен дагы көз каранды. Адамдын карым-катнашка болгон жакындыгын мүнөздөөчү инсандык сапаттарга мамилечилдикти, сөзмөрлүктү, чечендикти ж.б. киргизүүгө болот.

Изилдөөгө керектелүүчү суроолор:

1. Сизге жакпаган адам коноко чакырса, барат белеңиз?
а) ооба; б) өзгөчө майрам учурларында гана; в) жок.
2. Эгерде коноко барган мезгилиңизде жаныңызда душманым деп эсептеген адамыңыз олтуруп калса, эмне кылат элеңиз? а) ага көңүл бурбаймын; б) суроо берсе жооп берип коемун; в) аны сүйлөшүп олтурууга өзүмдү мажбурлаймын.
3. Эгерде досторундун үйүнүн босогосуна барганда, үй- бүлөөлүк чатактын жүрүп жаткандыгын угуп калсаңыз, эмне кылат элеңиз?
а) такылдатып кирип барамын; б) чатак бүткүчөктү күтүп турамын; в) кирбей кетип каламын.
4. Эгерде коноко барганда жакпаган тамакты дасторконго алып келишсе эмне кыласыз?

- а) жакпаганына карабай жеп-ичүү;
 - б) үй ээсине жей албасымды айтамын;
 - в) атабитимдин жок экендигине шылтаймын.
5. Нандын кандайын тандайсыз?
- а) эң коозун; б) эң таттуусун;
 - в) колума тийгенин алып кете беремин.
6. Эгер компанияда сөз токтоп калса, эмне кыласыз?
- а) кимдир бирөө жаңы тема баштамайынча унчукпаймын;
 - б) сөздү улантышка өзүм аракеттенемин.
7. Эгерде сизде кандайдыр бир ыңгайсыздыктар пайда болсо, тааныштарыңызга айтасызбы?
- а) сөзсүз; б) досторума гана; в) эч кимге айтпаймын.
8. Бирөөдөн уккан окуяларды кошумчалап айта аласызбы?
- а) ооба; б) болоор-болбос; в) жок.
9. Жакшы көргөн адамыңыздын сүрөтүн өзүңүз менен дайыма алып жүрөсүзбү?
- а) ооба; б) кээде; в) эч качан.
10. Компанияда олтурганда айтылган анекдотко түшүнбөй калсаңыз эмне кыласыз?
- а) башкаларга кошулуп каткыра беремин; б) унчукпаймын;
 - в) жанымдагылардан кайталап айтып беришин өтүнөмүн.
11. Компанияда олтурганда башыңыз кокустан катуу ооруп калса, эмне кыласыз?
- а) эптеп чыдап отурамын;
 - б) баш оорунун дарысын сураймын;
 - в) үйгө жөнөймүн.
12. Эгерде конокто олтурганыңызда телевизордон жаккан берүүнүн башталып калгандыгын билсеңиз эмне кыласыз?
- а) үй ээсиден телевизор коюшун суранамын;
 - б) башкаларга жолтоо болбос үчүн коңшу комнатадан көрөмүн;
 - в) көрбөй кала беремин.
13. Конокто олтурганда сизге кандай кырдаал жагымдуу?
- а) башкалардын көңүлүн ачып олтурган;
 - б) башкалар менин көңүлүмдү ачып олтурса;
 - в) мага баары бир.
14. Конокто канча убакыт олтурушуңузду алдын-ала аныктап коймой адатыңыз барбы?
- а) жок; б) кээде; в) ооба.
15. Газетанын кабарчысы интервью сураса эмне кыласыз?
- а) аны сөзсүз жарыка чыгарышын суранамын;
 - б) жооп берүүдөн баш тартамын;

- в) мага баары бир.
16. Жаман көргөн адамыңыз менен сырдашып көрүүгө кызыгасызбы?
а) албетте; б) айрым учурларда; в) жок.
17. Сиз үчүн жагымсыз болгон чындыкты сүйлөп жаткан адамдын оюна кошуласызбы?
а) дайыма эмес; б) эгерде менин оюма ылайык келсе; в) жок.
18. Эгерде бирөө менен талаш жүргүзүп калсаңыз, анны качан токтотосуз?
а) канча эрте болсо, ошончо жакшы;
б) талаш эч кандай мааниге ээ болбой калса;
в) каршылашымды ишендирмейинче.
19. Элдин алдына чыгып ырдай аласызбы?
а) жан дилим менен; б) эгерде суранышса; в) эч качан;
20. Жаңы жылды шаардын борбордук аянтында тосмой адатыңыз барбы?
а) ооба; б) жок; в) туш келген жеримде тосомун.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн төмөнкү «ачкычты» пайдаланасыз.

Жооп тор	С у р о о л о р д у н н о м е р и									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
А	20	0	5	10	0	5	30	15	0	0
Б	5	5	10	0	5		5	5	5	5
В	0	25	0	5	10	0	0	0	10	10
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
А	5	0	20	0	10	15	25	0	0	20
Б	10	5	5	5	0	5	5	5	5	5
В	0	10	2	15	5	0	0	10	10	0

Мисалы, изилденилүүчү Гапаров Н. ар бир суроого жооп берип, ушундай жыйынтык алды: 1 – б; 2 – в; 3 – б; 4 – а; 5 – б; 6 – б; 7 – а; 8 – а; 9 – в; 10 – в; 11 – б; 12 – а; 13 – а; 14 – а; 15 – а; 16 – б; 17 – б; 18 – а; 19 – в; 20 – б.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн керектелүүчү таблицадагы ачкычты колдонуп бардык жооптун суммасын деп

$$\Sigma = 5 + 25 + 10 + 10 + 5 + 15 + 30 + 15 + 10 + 10 + 10 + 0 + 20 + 0 + 10 + 5 + 50 + 10 + 5 = 200$$

чыгарабыз:

Демек излденилүүү Гапаров Н. 200 упай алып төмөнкү аныктамага ээ болот:

101-200 балл. Сиздин коомдук турмушка болгон мамилеңизди аныктоо жеңил эмес. Бир жагынан сиз адамдар арасында болуу менен ырахат алсаңыз, экинчи жагынан адамдар арасына көнө албай кыйналып дагы чыгасыз. Бирок, чакыруу болгон жерлерге барбай кое албайсыз. Сиз жакшы көргөн адамдарыңыздын арасында отуруп гана өзүңүздү эркин сезесиз жана жагымдуу убактыңыздын көпчүлүгүн дагы ушул адамдар менен өткөрөсүз.

Ошентип, ар бир изилденилүүчү өзү жооп берген суроолордон алган упайга карап төмөнкү аныктамаларга ээ болушат.

280-300 балл. Сиз берилген суроолорго көңүл койбой жооп бердиңиз же чын ниетиңиз менен жооп бербедиңиз. Мүмкүн болсо, кайрадан жооп берип чыгыңыз. Себеби, мындай көрсөткүчкө ээ болгон адамдын турмушта болушу мүмкүн эмес.

201-280 балл. Сиз бош убактыңызды адамдардын арасында гана өткөрүүнү каалайсыз. О.э. ар кандай адам топторунун эңсеген коногу жана маектеши боло аласыз. Сиздин сөздөрүңүз таасирдүү болуп, эң сонун уга билгич жана сүйлөп бергич сапаттарына ээсиз. Мындай сапаттар сизди каалагандай эле компаниянын жандандыруучу адамына айлантат. Сизге кеңеш: сөзмөр, шайыр десе эле бардык нерсени тамашага айландыра бербей, сүйлөгөн сөздөрүңүзгө жоопкерчиликтүү мамиле жасаңыз. Себеби, турмушта тамаша канчалык керек болсо, токтоолук, сыпайылык дагы ошондой эле керек болот.

51-100 балл. Сиз жалгыздыкты сүйөсүз. Бош убакты-ңыздын көпчүлүгүн дагы чоң компанияларда эмес, үй-бүлөлүк тар чөйрөдө өткөрөсүз. Мазмунсуз сүйлөгөн адамдарды аябай жаман көрөсүз. Атактуу адамдардын көпчүлүгүнүн ушул категорияга киргендиги тарыхтан белгилүү.

0-50 балл. Сиз өтө эле түнтсүз жана коомчулукка мүмкүн болушунча аралашпай жашоого аракеттенесиз.

Ошондуктан, көпчүлүк адамдар сизди тамашанын объектисине айландырып алышкан. Сизге берер кеңеш:

адамдар менен көбүрөөк аралашууга, сүйлөшүп турууга аракеттениңиз. Себеби, биринчиден, айланаңыздагылар мүмкүнчүлүгүңүздү, жөндөмүңүздү билишпегендиктен сизди төмөн

баалашат, экинчиден адамдар арасында болуу сизге көп нерселерди үйрөтөт. Бул өзүңүз үчүн эле керек.

Ошентип, ар бир изилденүүчү изилденип бүткөндөн кийин, группалык өзгөчөлүктү аныктоону билиш үчүн төмөнкүдөй таблица түзүлүп, арифметикалык орточо чыгарылат да изилдөө изилдөө группалык деңгээлде анализге алынат.

№	Аты жөнү	0-50	51-100	101-200	201-280
1	Азизова У.		86		
2	Гапаров Н .			200	
3	Султанов Т.				230
...					
п					
Ариф.орточо					

Таблицага таянуу менен изилденүүчүлөрдүн мамилеси анализге алынат.

§ 7. Мамиле келишпөөчүлүк абалдан чыгуунун жолун издөө ыкмасы

(К.Н. Томастын ыкмасы аркылуу)

Америкалык психолог К.Н. Томас жаңжалдын пайда болуу себептерин төмөнкү факторлорго карата негиздеген:

Тең тайлашуу - мында индивид экинчи бирөөнүн укугун бузуу менен ага зыян келтирүү аркылуу ийгиликке жетүүгө умтулушу.

Ыкташуучулук - мында индивид өз кызыкчылыгын канааттандырыш үчүн керек болгон адамга жакындашат.

Компромисс - мында мамилелешүү үчүн өз ара акулдашууга баруусу.

Качуу - мында өз ара мамилени сактоо үчүн жаңжалдашуудан качуусу.

Кызматташуу - мында экинчи бирөөнү толук кубаттап, альтернативалык жолду издеши.

Бул көрсөтүлгөн ыкманы колдонуп керектүү көйгөйдү чечүүдө изилденүүчүлөр төмөндөгүдөй ыкма боюнча иш жүргүзүүлөрү керек. Тесттеги ар бир суроонун мазмунуна жараша беш же үч баллдык системада баа коюу менен жооп бериш керек. (-2, -1, 0, 1, 2 же "-", "+" жана "0"). Мында: "-" белги андай жумушка таптакыр барбайм деген учурда коюлса, "+" белги суроодогу жумуштарды аткарууга даяр экендигин билдиргенде, ал эми "0" калыс болгон учурда коюлат.

***Бул ыкманы ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй суроолорго жооп
берүү талап кылынат:***

1. Айрым учурларда талаш маселени чечүүнү башка бир адам мойнуна алышына мүмкүндүк түзөмүн.
2. Талашканга караганда ал адам менен жакындаштыра турган жактарды издеймин.
3. Компромисстик чечимдерди табууну издеймин.
4. Мени менен сүйлөшүп жаткан адамдын кызыкчылыгына жараша, өз кызыкчылыгымды жокко чыгарамын.
5. Дайыма өз кызыкчылыгымды канааттандырууга умтуламын.
6. Айрым учурларда кээ бирөөлөрдүн кызыкчылыгы үчүн өз кызыкчылыгымды курмандык кыламын.
7. Бирөөгө өз оюмду таңуулабаймын.
8. Талаш маселени чечүүдө кимдир бирөөлөрдөн мени кубаттоосун күтөмүн.
9. Пайдасыз ойдон алыс болууга аракеттенемин.
10. Өзүмө жагымсыз болгон абалдан алыс болгум келет.
11. Талаш маселелерди дароо чечпестен, анын акырындык менен өзү чечилүүсүн күтөмүн.
12. Бирөөнү өзүмө кошуп алыш үчүн, анын кээ бир кемсинтүүлөрүнө мани бербеймин.
13. Талаш маселени чечиш үчүн алдын ала себептерин издеймин.
14. Менин каалоомо дал келбеген чечимдерге тынчсызданбашка аракет кыламын.
15. Жалпы мамилени сактап, тынчсызданган адамды сооротууга аракеттенемин.
16. Айрым учурларда талаш маселени чечүүнү башка бир адам мойнуна алышына мүмкүндүк түзөмүн.
17. Талашканга караганда адам менен жакындаштыра турган жактарды издеймин.
18. Компромисстик чечимдерди табууну издеймин.
19. Мени менен сүйлөшүп жаткан адамдын кызыкчылыгына жараша, өз кызыкчылыгымды жокко чыгарамын.
20. Дайыма өз кызыкчылыгымды канааттандырууга умтуламын.
21. Айрым учурларда кээ бирөөлөрдүн кызыкчылыгы үчүн өз кызыкчылыгымды курмандык кыламын.
22. Бирөөгө өз оюмду таңуулабаймын.
23. Талаш маселени чечүүдө кимдир бирөөлөрдөн кубаттоону күтөмүн.
24. Пайдасыз ойдон алыс болууга аракеттенемин.
25. Өзүмө жагымсыз болгон абалдан алыс болгум келет.
26. Талаш маселелерди дароо чечпестен, анын акырындык менен өзү чечилүүсүн күтөмүн.

27. Бирөөнү өзүмө кошуп алыш үчүн, анын кээ бир кемсинтүүлөрүнө барамын.
28. Талаш маселени чечиш үчүн алдын ала себептерин издеймин.
29. Менин каалоомо дал келбеген чечимдерге тынчсызданбашка аракет кыламын.
30. Жалпы мамилени сактап, тынчсызданган адамды сооротууга аракеттенемин.
31. Урушуп жаткан адамдарга кошулуп кетемби деп коркомун.
32. Талашып жаткан адамдын өз оюнда калышына мүмкүндүк түзүп беремин.
33. Чечим чыгарып жатканда мен орточо позицияны сунуш кыламын.
34. Бардык иштин оюмдагыдай болушу үчүн керектүү адамдардын бардыгын мажбурлаймын.
35. Мен өз оюмду айтып, ушул иш туурасындагы анын оюн улаймын.
36. Бир ишти аткарыш үчүн өз оюмдун логикасынын мүмкүнчүлүгүнүн жогору экендигин таңуулаймын.
37. Эгерде талаш маселе аны бактылуу кыла турган болсо, анда ошонун оюндагыдай чечилишине макул боломун.
38. Эгерде анын ою мени кубаттай турган болсо, мен анын өз оюнда калышына шарт түзөмүн.
39. Алдын ала биздин көз карашыбыздын эмнеден айырмалана тургандыгын билип, андан кийин гана сөз баштаймын.
40. Экөөбүзгө тең ылайыктуу болгон жолдорду издеймин.
41. Келишим түзүп жатып, калган жактарга да көңүл буруп турамын.
42. Чечиле турган маселеге түз мамиле жасагым келет.
43. Ишимдин оң болбой тургандыгын билсем да, өз оюмдан эч качан кайтпаймын.
44. Өзүмдүн туура экендигимди далилдеп түшүндүрүүгө жан талашып аракеттенемин.
45. Бирөөнүн алдында бечара болуп корүнгүм келбейт.

Суруолорго жооп берилип бүткөндөн кийин аны чечмелөө үчүн төмөндөгү ачкыч колдонулат

1. Тең тайлашуу -	5, 19, 21, 28, 29, 30, 34, 36, 42
2. Ыкташуучулук-	2, 6, 7, 15, 22, 26, 35, 38, 44
3. Компромисс-	3, 12, 17, 18, 23, 25, 32, 37, 43
4. Качуу	1, 9, 10, 11, 14, 16, 31, 40, 45
5. Кызматташуу-	4, 8, 13, 20, 24, 27, 33, 39, 41

Ар бир изилденүүчүнүн маалыматтарын алгандан кийин, группалык өзгөчөлүктү төмөнкү таблицаны толтуру менен иш жүргүзүлөт. Мында ар бир изилденүүчүнүн көрсөткүчтөрү боюнча

баллдарды таблицага толтурулуп, арифметикалык орточосу чыгарылат.

Таблица № 1.

№	Ф.И.О.	1-ф.	2-ф.	3-ф.	4-ф.	5-ф.
1.	Атантаев А.					
2.	Ибраева Г.					
3.	Калыкова М					
...						
П						
	Ариф. орточо					

Изилдөө жумушу толук бүткөндөн кийин изилдөө көрсөткүчтөрүнө таянуу менен төмөнкү суроолорго жооп бериш керек.

Психологиялык теорияларга таянып, тең тайлашуу, ыкташуучулук, компромисс, качуу жана кызматташуу деген факторлорду түшүндүрүп, ошол түшүнүккө карата ар бир изилденилүүчү жана группалык топтор интерпритацияланып анализге алынышат. Практикалык турмушта бул ыкманы колдонуп кандай уөйгөйлөрдү чечүүгө болот? (Өз кесибине тиешелүү болгон мисалдардан келтир).

§ 7. Бүтпөгөн сүйлөм ыкмасы

Бүтпөгөн сүйлөм ыкмасы - эксперименталдык психологияда көптөн бери колдонулуп жүрөт. Ошондуктан мунун түрдүү варианттары да көп.

Биз сиздерге Сакс жана Леви тарабынан иштелип чыккан вариантын сунуш кылабыз. Бул вариант 60 бүтпөгөн сүйлөмдү өз ичине алат. Эгерде булардын маанисине карай турган болсок, 15 группага бөлүштүрүүгө болот. Алар: үй-бүлөгө, ата-энеге, жетекчиге, карама-каршы жыныстагыларга, досторуна ж. б. багытталган мамиленин деңгээлин аныктайт.

Көрсөтмө: Сүйлөмдөрдөгү чекиттердин ордуна бир же бир нече сөздөрдү кошуп сүйлөмгө мазмун бергиле:

1. Адам өтө аз ... деп ойлоймун.
2. Эгерде бардыгы мага каршы чыгышса, анда мен ...
3. Мен ар дайым каалайт элем ...
4. Эгерде мен жетекчи болуп калсам, анда ...
5. Эртеңки күн мага ... сезилет.

6. Менин жетекчим ...
7. Мен ... коркомун.
8. Чыныгы досту ... деп ойлоймун.
9. Мен бала кезимде ...
- 10.Менимче аялдардын (эркектердин) идеалы ...
- 11.Мен аял менен бараткан аялды көргөнүмдө ...
- 12.Көп үй-бүлөлөргө караганда менин үй-бүлөм ...
- 13.Мага ... иштөө жагат.
- 14.Апам жана мен ...
- 15.Эгерде ... унутулса, мен бардыгын жасамакмын.
- 16.Эгерде менин атам кааласа ...
- 17.Менен жетишпеген жактарымды жакындарым айтышса...
- 18.Мен өзүмдү ... жөндөмдүүмүн деп эсептеймин.
- 19.Эгерде бирөө менин кол алдымда иштесе ...
- 20.Мен ... болушуна үмүттөнөмүн.
- 21.Мектепте менин мугалимдерим ...
- 22.Менин ... корко турганымды жолдошторум билишпейт.
- 23.Мен ... адамдарды жаман көрөмүн.
- 24.Мен урушканга чейин ...
- 25.Менин оюмча көпчүлүк кыздар жана балдар ...
- 26.Менин оюмча жубайлардын жашоосу ...
- 27.Менин үй-бүлөөм мага ... катары жасайт.
- 28.Мени менен иштеген адамдар ...
- 29.Менин апам ...
- 30.Менин эң чоң катам ... болгон.
- 31.Мен атамдын ... болушун каалайт элем.
- 32.Менин эң чоң кемчилдигим ...
- 33.Турмуштагы менин ички каалоом ...
- 34.Менин кызматчыларым ...
- 35.Мен бактылуумун качан ...
- 36.Менин жетекчим мага жакындашканда мен ...
- 37.Мен коркпойт элем, эгерде
- 38.Мага ... адамдар жагат.
- 39.Эгерде мен кайрадан жаш болсом ...
- 40.Мен көпчүлүк аялдарды (эркектерди) ... деп ойлоймун.
- 41.Эгерде менде нормалдуу жыныстык турмуш болсо, ...
- 42.Мага белгилүү көпчүлүк үй-бүлөөлөр ...
- 43.Мага ... адамдар менен иштөө жагат.
- 44.Мен көпчүлүк энелерди ... деп ойлоймун.
- 45.Мен жаш кезимде, .. болсо өзүмдү күнөөлүү сезет элем.
- 46.Мен атамды ... деп ойлоймун.
- 47.Эгерде менин ишим аткарылбай калса, мен ...
- 48.Мен бардыгынан мурда ... болууну каалаймын.

49. Мен башкаларга тапшырма берип жатканымда ...
50. Мен карыганда ...
51. Менен жогору турган адамдардын ... кабыл аламын.
52. Менин сактанганым, мени бир нече жолу ... жасоого мажбурлаган.
53. Эгерде мен жок болсом, менин досторум ...
54. Менин балалык кездеги эч эстен кеткис окуям ...
55. Мага аялдардын (эркектердин) ... аябай жагат.
56. Менин жыныстык турмушум ...
57. Мен бала кезде менин үй-бүлөөм ...
58. Мени менен иштеген адамдар ...
59. Мен өз апамды жакшы көрөм, бирок ...
60. Менин эң жаман көргөн нерсем, бул ...

Ар бир группадагы сүйлөмдөр аркылуу тиешелүү системага карата мамилелердин оң, тескери же бейтарап экендиги анализделет. Мисалы, сүйлөм жана анын жоопторунун варианттарына берилген баллдар төмөнкүдөй көрүнүштө болот.

Мага белгилүү көпчүлүк үй-бүлөөлөр

1. Бактысыз, ынтымаксыз – 1 балл
2. Ынтымагы анчалык бекем эмес – 2 балл
3. Бардыгы бирдей эле – 3 балл

Мага келечек ... сезилет.

1. Коркунучтуу, жаман, кайгылуу – 1 балл
2. Белгисиздей, тумандуу – 2 балл
3. Таптакыр эч нерсе көрүнбөгөндөй – 3 балл ж.б.

Мына ушундай ыкма менен сандык баалоолорду жүргүзүү, эксперименттин жыйынтыгын чечмелөөнү жеңилдетет.

Ачкыч:

1. Атага болгон мамиле.	1, 16, 31, 46.
2. Өзүнө болгон мамиле.	2, 17, 32, 47.
3. Ачыла элек мүмкүнчүлүгүнө болгон мамиле.	3, 18, 33, 48.
4. Кол алдындагыларга болгон мамиле.	4, 19, 34, 49.
5. Келечекке болгон мамиле.	5, 20, 35, 50.
6. Өзүнөн жогору турган адамдарга болгон мамиле.	6, 21, 36, 51.
7. Коопсуздануу.	7, 22, 37, 52.
8. Досторго болгон мамиле.	8, 23, 38, 53.

9. Башынан өткөн окуяларга болгон мамиле. 9, 24, 39, 54.
10. Карама-каршы жыныстагыларга болгон мамиле. 10, 25, 40, 55
11. Жыныстык мамиле. 11, 26, 41, 56
12. үй-бүлөөгө болгон мамиле. 12, 27, 42, 57
13. Кесиптештерине болгон мамиле. 13, 28, 43, 58
14. Энесине болгон мамиле. 4, 29, 44, 59
15. Күнөөсүн сезүү. 15, 30, 45, 60

Таблица № 1.

Ф.А.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Б.Т															
А.А															
...															
Ар. ор.															

Таблицага таянып ар бир изилденүүчүнүн жана группанын сүйлөмдү толуктап жазган мазмунуна карата анализ жасап, изилденүүчүлөрдүн мамиле түзө алуу факторлору аныкталат.

Төртүнчү бөлүм: Инсандык сапаттарды таануу ыкмалары

§ 1. Инсандын (личностун) өзүн-өзү баалоосу

Иштин максаты: инсандын өзүн-өзү баалоо коэффициентин аныктоо.

Изилденүүчүлөр болуп: Кичинекей группанын каалаган тобун алууга болот: Класс коллективи, коомдук уюмга кирген инсандардын (спорттук, өздүк көркөм чыгармачылыка катышкан окуучулар, студенттер, окуунун мыктыларынын группасы, начар окуган студенттердин группасы, о.э. мугалимдер коллективи) өзүн-өзү баалоо субъектилерин изилдөөгө жетишүүгө болот.

Экспериментке керек болуучу материалдар: инсандын жүрүм-турумун мүнөздөгөн сапаттардынын (50 личносттук жакшы, жаман болуп аралашкан) тизмеги алынат. Мисалы: Тыкан, жайбаракат, ачуусу чукул, терең ойлоочул, баамдуу, текебер, одоно, жайдары, көрө албоо, таарынчаак, кекчил, ак ниет, көшөргөндүк, кылдат, кежир, ишенчээк, бошоң, кыялкеч, курулай шекчил, өч алуучулук, назиктик, кысылбоочулук, чечкиндүүлүк, жылуу жүздүүлүк, жеңилдик, сактык, боорукердик, бышыксынуу, сергектик, ишенбөөчүлүк, тийиштүү жолдо жүрбөөчүлүк, камкордук, жек көрүүчүлүк, ак көңүл, көйрөң,

ойлонуп иш кылуучулук, чечкиндүү, сабырдуу, кайрымдуу, уялчаак токтоо, коркоок, кызыгуучулук, тырышчаак, тил алчаак, ишке берилгендик, туруктуулук, тез көнүгүү.

Андан кийин изилдене турган группанын ар бир катышуучуларына төмөндөгүдөй *ыкма* боюнча өзүнө-өзү тажрыйба жүргүзүүнү сунуш кылабыз.

Биринчи жолу: сизге сунуш этилген 50 инсандык сапаттардын ичинен жаман, жакшы сапаттарды аралаштырып, 20 сапатты тандап төмөнкү таблицанын биринчи бөлүгүнө жазасыз (№1 тиркеме сыяктуу).

Экинчи жолу: ошол биринчи колонкада тандалган 20 сапаттын ичинен сиздин оюңузда эң жаман деген сапаттан баштап, ага салыштырмалуу жакшыраак, буга салыштырмалуу андан да жакшы деп 20 сапатка келгенде сиздин оюңузда эң жакшы сапат менен аныктайсыз (айрымдары мисалда көрсөтүлөт)

үчүнчү жолу: Биринчи колонкадагы 20 сапаттын жакшы жаманына карабастан сизде (өзүңүздө) эң аз кездешкенинен баштап, таблицасынын үчүнчү колонкасында дайыма кездешет деген мазмунда ранжировкалай баштайсыз. Б. а. 20 сапатты сизде кездешпегенинен баштап, дайыма коштоп жүргөн сапатты көздөй иретке коебуз.

Эксперименттин жүрүшүндөгү № 1 таблица.

Аралаш тандалган сапаттар	Менин оюмча жамандан жакшы сапаттарга карай.	Мындай сапаттар менде аздан көп кездешкенге карай.
1. Көйрөң 2. Ишенбөөчү-к 3. Жайдары 4. Жек көрүү-к 5. Ишенчээк 6. Ак ниет ж.б.у.с. . . 20. Боорукердик	1. Көйрөң 2. Ачуусу чукул 3. Текебер 4. Өтө эле бышыксынуу 5. Кежир 6. Жеңилдик ж.б.у.с. . . 20 . Ак ниет	1.Өтө эле бышыксынуу 2.Көйрөң 3. Жеңилдик 4. Текебер 5. Кежир 6. Ишенчээк ж.б.у.с. . . 20. Боорукер

Ошентип тажрыйба аяктагандан кийин экинчи жана үчүнчү колонкадагы инсандык сапаттын жайгашуу номерине жараша инсандын баалоо коэффициентин төмөндөгү формула боюнча аныктайбыз.

$$P = 1 - \frac{6 \sum d_1^2}{n^3 - n}; \quad (1)$$

Эгерде формулага маани бере турган болсок; P – инсандын өзүн-өзү баалоо коэффициенти, n – 50 инсандык сапаттан тандалган сапаттардын саны (биз үчүн 20 га барабар). d_1 – деген таблицанын экинчи жана үчүнчү колонкасындагы ар бир сапаттын жайгашуу номерине жараша айырмасы б.а. «бейгам» деген сапат экинчи колонкада үчүнчү катарда турса, ошол эле «бейгам» деген сапат үчүнчү колонкада экинчи катарда тура тургандыгын билдирет жана ал төмөндөгү көрүнүштү берет.

Ошентип d -нын суммасын табуу үчүн таблицадагы берилген экинчи жана үчүнчү колонкадагы инсандык сапаттардын биринен экинчинин айырмасынын квадратын төмөндөгүдөй табабыз. Мисалы, көйрөң экинчи колонкада 1-тургандыктан, аны 3-колонкадан кайсыл номерде тургандыгын таап төмөндөгүдөй жазып суммасын табабыз.

$d_1^2 = 1-2=1^2=1$ болот. Ушундай эле калган сапаттарды дагы ушул эрежеде табабыз. Ачуусу чукул 2-колонкада 2-номерде турса, ушул эле сапат 3-колонкада 14-номерде турат. Булардын суммасын; $d_2^2 = 2-14=12^2=144$ деп чыгарабыз. Ошентип калган номердеги сапаттардын айырмасынын суммасын 20-номерге чейин таап номер биринчи формуладагы d нын ордуна коебуз.

$d_3^2 = 3-4=1^2=1$, $d_4^2 = 4-1=3^2=9$, ж.б. ушу сыяктуу болуп чыгарылат.

Ошентип экинчи жана үчүнчү колонкадагы сапаттар жогорку көрсөтмөлөр сыяктуу өз ара ранжировкаланып 1-ден 20-катарга чейинки берилген жыйынтыктар суммаланып ($d_i^2 = \sum d$ формуласы менен жыйынтыкталып) (1) формула $\sum d_i - i = s$ нын ордуна коюлат.

Биздин мисалыбыз боюнча:

$d^2 = 1+144+1+9+0+9+100+0+0+9+25+4+4+4+1+4+4+25+14+1=359$ ду берет.

Ал эми, n – 50 сапаттан тандалган сапаттардын саны. (Биздин шартта 20га барабар).

Бул көрсөткүчтөрдү (1) формулага алып барып кое турган болсок:

$$P = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n} = 1 - \frac{6 \cdot 359}{20^3 - 20} = 1 - \frac{2154}{8000 - 20} = \frac{7980 - 2154}{7980} = \frac{5826}{7980} = 0,73$$

б. а. изилденип жаткан бул адамдын өзүн-өзү баалоо коэффициенти 0,73 болот. Мындай адамдар жогорку теорияга караганда өзүн-өзү жогору баалаган адамдар деп эсептелет.

Эгерде мектепте мындай окуучулар кездеше турган болсо мугалим бул окуучу үчүн өзгөчө ыкмаларды колдонушу зарыл б.а. мындай окуучуга мугалим бир катар сындарды жасап дайыма көңүл буруп, көңүлдүн сыртында калтырбастан бирдиктүү мамиледе болуп туруусу керек. Ошентип эксперименттин жыйынтыгында 0,1 ден баштап 1 деген коэффициентке чейин көрсөткүчтөр алынышы мүмкүн. (Биздин шартта 0,73 деген коэффициент алынды.) Аларды төмөндөгүдөй түшүнүүгө болот.

Биринчи баалоо коэффициенти: + , - менен 0,1-0,3 кө чейин боло турган болсо, мындай адамдарды өздүк баалоо коэффициентине карата төмөнкү адамдарга кошобуз. Мындай инсандар өзүнө сыңдоо мамилени жогорку деңгээлде жасап, өзүн дайыма башкалардан төмөн сезип, алдындагы көйгөйдү чечүүдө активдүүлүк көрсөтүүдөн тартынып, өзүн жөндөмү жок деп сезген тартынчаак адамдар болушат.

Ошондуктан мугалим-тарбиячылар мындай окуучуларга өзгөчө маани берип, алардын ар бир жасаган жумушун баалап, алар аткарып жаткан жумуш так атарылып жаткандыгын белгилеп туруу максатка ылайыктуу. Андай болбосо ал окуучунун активдүүлүгү коомдон артта калгандай сезилип, жаман окуган окуучулардын катарында болуп калат. Мугалим мындай окуучуларды сындагандын ордуна мактап, көтөрүп туру абзел.

Экинчи баалоо коэффициенти: +, - менен 0,4-0,6 болуп чыккан учурлар болот, мындай изилденүүчүлөр өздөрүн өзгөчө баалайт дегенди түүнөбүз. Окуу-тарбия учурунда окуучуларды мактоо жана сыңдоо менен да тарбиялап билим берүүгө болот.

Бул түшүнүктү төмөнкүдөй түшүндүрөбүз

Кандай гана адам (инсан) болбосун өзү туурасында өздүк баасы болот. Өзүнүн реалдуу мүмкүнчүлүк-төрүнө, социалдык шартына, билимине, жынысына карабастан, ушул өздүк жана коомдук берилген инсандык сапатка жараша адамдарды (биздин шартта окуучуларды) тарбиялап, мамиле жасоого болот. Анткени жогорку берилген теорияларга таяна турган болсок, адам баласы өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө карабастан өздөрүн башкача баалагандыгы, сезгендиги, өзүн жөндөмдүү дегендигине күбөбүз.

Ал эми үчүнчү баалоодо коэффициент +, - менен 0,7-1 болуп калган учурлар кездешет. Бул адамдар өздөрүн өтө жогору баалашат. Өздөрү жөнүндөгү түшүндүрүү 70-100% туура дегенди билгизет. Бул адамдарды тарбиялоодо, түшүндүрүүдө же үйрөтүүдө өтө кыйынчылык туулат. Тарбиялык мазмунда мугалим аларга дайыма көңүл буруп туруу керек, сабак учурунда аларга дифференциалдык формадагы сабакты уюштуруу максатка ылайыктуу.

Ошондуктан инсандык сапатты ар тараптуу изилдөө менен жумуш алып баруу адамдар ортосундагы мамилени жакшыртып, коомдук талапты туура чечүүдө негизги кызматты аткарат.

Ал эми инсандык сапаттарды ар тараптуу изилдөө керек боло турган болсо китептин аягында берилген адабияттарга таянып, изилдөө жумуштарын уюштурууга боло тургандыгын эскертебиз.

§ 2. Адамдардын бири - бирин кабыл алышы жана түшүнүү ыкмасы

Адам баласынын жашоосунда кабыл алуу жашоонун негизги кырдаалын түзө турган болсо, психология илиминде андан дагы жогору бааланып, адамдын күндөлүк турмушуна колдонулуп келе жаткан психикалык абал өз - ара мамледе, адамдын бирин – бири кабыл алууда негизги кызматты аткаруучу процесс болуп саналат. Америкалык психоаналитик К. Роджестин негиздемесине таяна турган болсок, адамдардын өз – ара мамилесинде бир катар кабыл алууга байланыштуу болгон мыйзам ченемдери жашайт. Аларга: идентификация, эмпатия, релексии, стереотип, каузалдык атирбуциялар кирет. Бул мыйзам ченемдердин ар бири адам баласынын жашоосунда өзгөчө мааниге ээ болуп, адам баласынын жүрүм – турумун туура башкарууда негизги кызматты аткарып турат. Ушул жагдайларды эске алып адам баласындагы *эмпатияны* изилдөөгө мүмкүндүк берген ыкманын изилдөө техникасын окурмандарга сунуштап, анын жардамында изилденген адамдардын жашоого, келечеке, жашоонун багыттарына, керектүү болгон адамдардын ички субъективдүү дүйнөсүн, туюу-сезимдерин таанууга ж.б. ушул сыяктуу өтө жука, мааниге анча алынбаган психикалык абалдарды жана процесстерди изилдеп көрөбүз. Эмпатияны туура таанып билүү инсандын өсүп өнүгүшүндө чоң өбөлгө көрсөтөөрү психология илиминде бизге белгилүү.

Экинчи бир адамдын эмоционалдык абалын кабыл алып, аны таанып билүүдө “Эмпатиялык тенденция Мехрабинанын жана эмпатияны изилдөөгө мүмкүндүк берген И.М. Юсупова” тарабынан негизделген ыкманы окурмандарга сунуштайбыз.

Инсандын эмоционалдык багытталуусун изилдөө ыкмасы

Инсандын өзүн - өзү башкаруусу негизинен өзүнө таандык болгон эмоциясына байланыштуу болот. Ал эми багытталуу инсандын активдүүлүгүн түшүн-дүрүүдө колдонулуучу психикалык механизм болуп саналат. Ал көпчүлүк учурда түрдүү шарттагы эмоционалдык абалда пайда болуп, керектикти канааттандырууда колдонулуучу

психикалык курал. Ушул максатта изилденүүчүнү *төмөнкү көрсөтмө аркылуу изилдейбиз.*

Изилдөөнү жүргүзүүдө анкетадагы суроолорго төрт балдык системада жооб берип, алдын ала түзүлгөн ачкычтын жардамында изилденген инсандын активдүүлүгүн көрсөтүүчү багытталууларды аныктоого жетишет.

Баалоо критериясы:

2 балл – сөзсүз ушундай; 1 балл – ушундай болушу керек; 0 балл – мындай эмес; - (минус) 2 балл – эч качан мындай эмес.

Тестик суроолор:

1. Дайыма жакын досторум үчүн тынчсызданамын.
2. Айрым учурларда өзүмдө пайда болгон жаман ойлорду жана тынчсызданууларымдуу жакын досторум менен бөлүшкүм келип калат.
3. Качан мага көңүл бөлүп маани берип калышса мага бул абал өтө жагат.
4. Иштеп жаткан жумушумдан жыйынтык чыгаруу мен үчүн өтө маанилүү.
5. Мен өтө күчтүү таасир эткен маалыматтарды жакшы кором.
6. Мен чын дилим менен ачыла элек жаңы жерлерде болгонду каалаймын.
7. Өз бет алдымча татаал көйгөйлөрдү чече турган болсом андай окуялар мага дем күч берет.
8. Мазмундуу ырларды, мукамдуу музыканы укканды өтө жакшы көрөмүн.
9. Кээ бир учурларда өзүмчө эле таттуу, ой чабыттар пайда болуу менен көңүлүм көтөрүлүп калган учурлар болот.
10. Кандайдыр бир буюмдарды чогултууну (коллекция) жакшы көрөм.
11. Элдерге бакыт жана сүйүнүчтөрдү алып келгенди жакшы көрөмүн.
12. Мен үчүн мени курчап турган адамдар мени колдоп турганды өтө жакшы көрөм.
13. Менин каршылашыма караганда андан жогору болуп турушумду каалаймын.
14. Мен аткара алган кандай гана жумуш болбосун менин ал жумушка болгон ынтызаам улам жогору боло берет.
15. Боло турган кокустуктарга жан дилим менен барамын.
16. Кээ бир учурларда болбой турган окуялар болуп кетүүчүдөй сезиле берет.
17. Жаратылыштын кубулуштарына, жашоонун окуя-ларына анализ жасаганды жакшы көрөмүн.
18. Жаратылыштын сулуулугуна суктана беремин.

19. Тынч абалда болгонума жана милдеттеримдин эркин болушуна сыймыктанамын.
20. Коллекциямы толуктаганыма разы болуп каламын.
21. Бактысыз адамдарды көрсөм аларга боорум ооруй берет.
22. Мен досторсуз (жоро жолдошсуз) жүрө албаймын.
23. Мени курчагандар мени таанып билиши үчүн баардык иш аракетке барамын.
24. Күндүн жөн өтпөгөнүдүгү мени сүйүнтөт.
25. Мен чечкиндүү адаммын.
26. Жөнөкөй эмес, сырлуу туруштарды жакшы көрөмүн.
27. Өз билимимди системалаштырганды жакшы көрөмүн.
28. Мага жагып калган искусстволук чыгармалар менин көзүмдөн жашымды чыгарып жиберет.
29. Ойлонбой туруп пайда болгон окуяларды жакшы көрөм.
30. Буюмдарды сатып алганды жакшы көрөмүн.
31. Кыйынчылык менен ийгиктерди жаратканыма сыймыктанамын.
32. Үй – бүлөөмдүн жана жакындарымдын арасында мага жакын болгон адамды өтө сыйлаймын.
33. Мен өзүмдү жакшы көрөм.
34. Качан менин ишим оңолуп, барган сайын жогорулаган сайын менин ишке карата болгон активдүүлүгүм күчөп, ишеничим жогорулайт.
35. Оор жумуштарды аткаруу мага жагат.
36. Өзүнчө эле мени алыс жактарга барууга, кетүүгө мени тарта берет.
37. Мен илимий жумуштарды окуганды, аткарганды жана изилдегенди жакшы көрөм.
38. Жагымдуу музыканы угуу менен, андан рахат аламын.
39. Мен бекерчиликке жакынмын.
40. Мен өзүм жыйнаган коллекцияларды кайрадан карап чыкканды жакшы көрөм.
41. Мен элге жардам бергенди жакшы көрөмүн.
42. Элден алган раазычылыктарым мени кубандырат.
43. Ишимден алган жетишпестиктеримди оңдош үчүн ошол учурда эс алууга убакыт алгым келет.
44. Эгерде аткарып жаткан жумушум эл мактагыдай болуп аткарылса менин көңүлүм көтөрүлүп калат.
45. Менин спортко болгон азарттуулугум, ишмердүү-лүгүмдү күчөтөт.
46. Мен кыялданганды жакшы көрөм.
47. Мен үчүн чындыктын ишенимин ачып, чечимдин чындыкка карата чечилиши эң жакшы тынчсыздануу деп ойлоймун.
48. Жакшыга жанашуу менин оң туюуларымды жара-тат.
49. Мен, эч нерсени оюма албай, тынч жашаганды жакшы көрөмүн.

50. Чын дилимден өз буюмдарымдан алыс болуга аракет жасаймын жана алардын жок болуп калышына капа болбоймун.

Изилденүүчүлөр баардык суроолорго жооб берип бүткөндөн кийин төмөнкү ачкычты пайдалануу менен инсандын эмоционалдык багытталуу факторлорун аныктайбыз.

Ачкыч: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

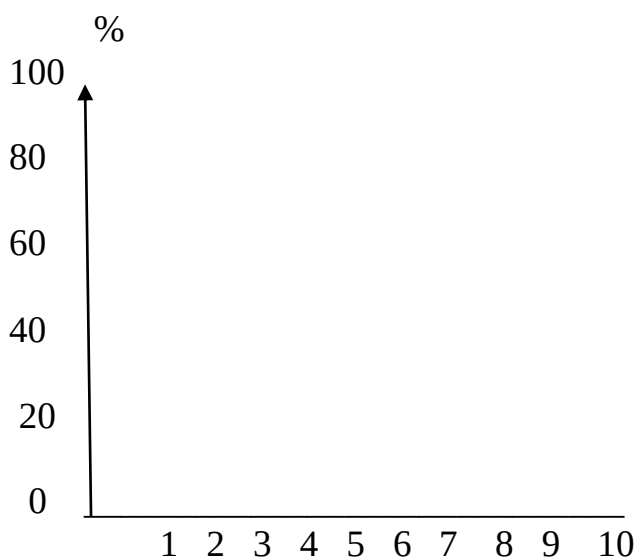
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40

Ачкычка карата инсандын төмөнкү эмоционалдуу багытарын анализге алабыз.

1. **Альтуристикалык абал** – өзүн ойлобой, эл үчүн кызмат кылган инсандык иш аракеттер болуп саналат.
2. **Коммуникативтик абал** – элдер менен кызматташ болуп, достук, жолдоштук сезимдердин негизинде жалпы керектикти канааттандыруучу мамилелешүү-лөрдү айтабыз.
3. **Глористикалык (италия. кошулуу, күчөө) абал** – өзүн даңка, урматка бөлөөгө багытталган керектик-терди канааттандыруучу эмоциялык абалды айтабыз.
4. **Практикалык абал** – өз керектигин канааттандыр-ыш үчүн пайда болгон тынчсыздануунун ишмердүү-лүгүн айтабыз.
5. **Коркунучтуу күрөш абалы** – акырында ийгиликке жетүү максатында кыйынчылыктарды жеңүүгө багытталган эмоционалдык иш аракетти айтабыз.
6. **Романтикалык абал** – баардык белгисиздиктерге, окшош эместиктерге умтулган психикалык иш аракеттерди айтабыз.
7. **Гностикалык (грек. удаалаштык) абал** – татаал көйгөйлөрдү биринин артынан экинчисин коюу менен, чечүүгө аракеттенген психикалык өзгөчөлүк.
8. **Эстетикалык эмоциялык абал** – тазалыкты таанууга багытталган дүйнөлүк гормондордун эстетикасына тынчсыздануучу психикалык иш аракеттерди айтабыз.
9. **Гедонистикалык (грек. кумарлануу, раазы болуу) абал** – жан дүйнөнүн жыргалын канааттандырууга багытталган тынчсызданууну айтабыз.

10. **Акхизитивдүү (сатып алуу) абалы** – практикалык керектиктен ашыкча, коллекциялоо үчүн буюм – теримдерди сатып алууну каалоочу психикалык процесс (образ Плюшкин).

Изилденген адамдардын суроолорго берген жообуна карата жогорку көрсөтүлгөн эмоционалдык багыттардын абалдары суммаланып аныкталган кийин, ал маалыматтар группалык таблицага толтуруп, алардын өз-ара көз карандылыктары (изилденүүчүлөр менен эмоционалдык багыттардын ортосундагы өз-ара байланыштардын проценттик катыштардын) графиги тургузулат.

Графике тургузулган диаграммага карата изилденген адамдардын эмоционалдык багытагы абалдарынын деңгээлдерин аныкталат. Канчалык нөлгө жакындаган сайын ал адамда жогорку факторлор төмөн экендигин көрсөтсө, 100 % ге жакындаган график ал факторлордун жогорку экендигин көрсөтөт. Изилдөөчү ушул факторлорго таянып иш алып барышы керек.

§ 3. Инсандын “эркиндике – бийликке”, “эмгеке – акчага” карата болгон установкасы

Бул ыкма жогорку ыкманын эрежеси боюнча изилдөө жумушу жүргүзүлөт.

Изилдөөгө керек болуучу суроолор

1. Жашоодогу жумуштарыңыздын чебери болушуң-узга макулсызбу?
2. Сиз жашоодогу көйгөйүңөздү өзүңүз чечип жүргөндүгүңүзгө сыймыктансызбы?

3. Тааныштарыңыз сизди өтө каардуу дешет ушул чынбы?
4. Иштеп акча таба албаган адамдын аброю төмөн болот деп ойлойсузбу.
5. Сиздин оюңузча, чыгармачылык менен иштөө сизди рахатка бөлөйт деп ойлойсузбу?
6. Сиздин жашоодогу умтулуунуз – акча, бийлик болбостон, эркиндик дешет ушуга ишенүүгө болобу?
7. Элдерге жасаган бийлик – жашоодогу эң негизги баалуулук дешет ушуга макулсузбу?
8. Сиздин тааныштарыңыздын, досторуңуздун жаш-оосу жакшы дешет ушул туурабы?
9. Сиздин айланыңыздагы баардык аткарылып жаткан жумуштар, адамдарды кызыктырган жумуш болушуна салымыңызды кошкунуз келеби?
10. Сиздин ишенимиңизге туура келбеген жумушарга маселени капталынан коюга мүмкүнчүлүктөр болуп турабы?
11. Сиздин оюңузча бийликти кармап туруу – анын күчүндө деп ойлойсузбу?
12. Сиз ишенесизби, баардыгын акча менен сатып алса болот дегенге?
13. Сиз досторуңузду ишкердик сапаттары менен тандайсызбы?
14. Башка бирөөлөргө убада берүү мени алар менен байланыштырбайт деп ойлойсузбу?
15. Кимдир бирөөлөр сиздин талабызды аткарбай коюшса, өзүңүздү жараксыздын деп ойлойсузбу?
16. Акча, бийликке жана эркиндикке караганда маанилүү деп эсептейсизби?
17. Сүйүктү ишиңиз болбой кала турган болсо ал сизди өтө эле зериктирип жибереби?
18. Эркиндиктин, мыйзамдын чегинде болушу сизди ишендиреби?
19. Сиз ишиңизди аткартып үчүн жеңил эле элдерди башкара аласызбы?
20. Жогорку интеллекттуулук болгонго караганда, жогорку айлыктуу болуш керек дегенге ишенесизби?
21. Ишиңиздин мыкты жыйынтыктары сизди рахатка бөлөбү?
22. Жашоонундагы негизги умтулуу – бул эркиндик деп ойлойсузбу?
23. Сизди чоң коллективдин жетечиси деп айтса болобу?
24. Акча табуу жашоонун негизги стратегиясы деп ойлоносузбу?
25. Сүйүктүү жумуш сиз үчүн акча жана бийликке караганда баалуубу?
26. Эркиндик укугуңузду жеңип алууга мүмкүн-чүлүгүңүз барбы?
27. Элдерди башкаруу үчүн бийликке суусаган күндөрүңүз болгонбу?
28. Акчанын кандай табылгандыгы сизди кызык-тырбай, болсо эле болду деп ойлойсузбу?
29. Эс алууда болсоңуз дагы иштей бере аласызбы?

30. Эркин жашаш үчүн баардык кыйынчылыктарга маакул болосузбу?
31. Үй – бүлөөнүн башчысы катары өзүңүздү сезе-сизби?
32. Акча каражатын чектөө сизге кыйынчылыкты алып келеби?
33. Сиздин тааныштарыңыз жана досторуңуз сизди жакшы адис дешет ушул чынбы?
34. Эркиндик укугуңузду бузган адамдар, сизди жараксыз адам деген сезим калтыра алабы?
35. Бийлик, сиздин көптөгөн баалуулуктарыңызды алмаштырып жибере алабы?
36. Сиз каалаган суммадагы акча каражаттарын, каалаган күнү топтой аласызбы?
37. Эмгек – сиз үчүн баалуубу?
38. Тааныш эмес адамдардын арасында өзүңүздү иш-енимдүү, эркин сезип жүрө аласызбы?
39. Бийликте болуш үчүн эркиндикти керек деп ой-лойсузбу?
40. Өтө маанилүү жумуштарды аткарууда, акча жок болуп калса кандай ойлойсуз?

Изилденүүчүлөр баардык суроолорго жооб берип бүткөндөн кийин, төмөкү ачкычка таянуу менен жайгашуу багыттарынын изилденүүчүлөргө карата деңгээлдерин аныктап, аларды анализге алабыз.

Ачкыч:	1/	5/	13/	17/	21/	25/	29/	33/	37 /=
	2/	6/	14	18	22	26	30	34	38 =
	3	7	15	19	23	27	31	35	39 =
	4	8	16	20	24	28	32	36	40 =

Көрсөтүлгөн ачкычтын горизанталдуу абалы боюнча изилдөөчүлөр берген баллдын суммасын чыгарып, ал адамдардын ким экендигин, жогорку көрсөтүлгөн жайгашуу багыттары баюнча анализге алып, изденген субъектерге керектүү сунуштарды беребиз.

1. *Биринчи горизанталдуу катарда белгиленген “маакулмун” деген суроолор изилденүүчүнүн “эмгеке карата болгон багытталуусун”* түшүндүрөт. Б.а. бул багыттан жогору болгон адамдар эмгегинен бакыт таап, эмектин аркасынан рахат алган адамдар болушат. Алар үчүн эс алуу күндөрү, кезектеги өргүүлөр (отпуска) дайыма эмгек күнү болуп, кыйналдым - кысталдым дебестен эмгектен баар таап, даыма ийгиликке умтулуп турушат.

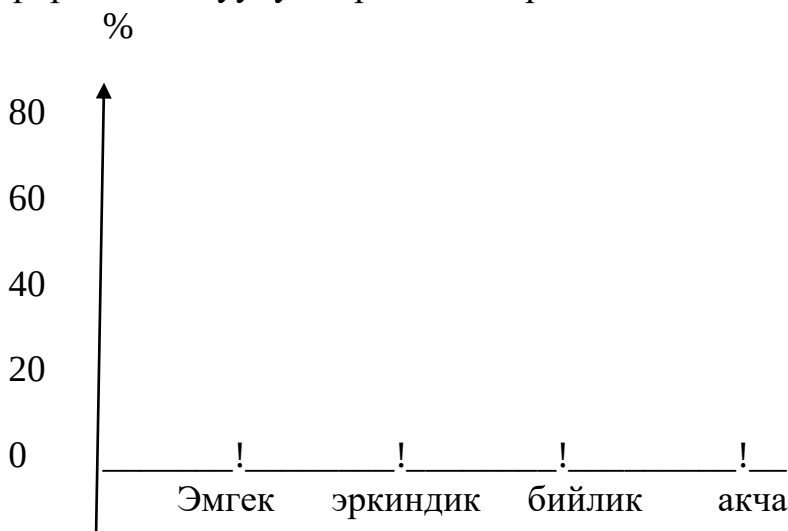
2. *Экинчи катардагы номерлердин суммасы установ-канын “эркиндике карата багытын”* түшүндүрүп, анын баалуулугун көрсөтүп турат. Б.а. мындай адамдар өз билгенин бербеген, бийликти жек көргөн, каалаган жумушун жасаган, өзүн – өзү билген адамдар

болушат. Бул багыттагы адамдарда бийлик менен акчага эч бир жакын болбогон, аларга дайыма карама – каршы турган адамдар болушат.

3. *Үчүнчү катардагы номерлер установканын “бий-ликке карата болгон багытын”* түшүндүрүп турат. Мындай адамдар көпчүлүк учурда өндүрүштө иштегендер болушат. Б.а. жашоого өтө катуу караган, өжөр, айтканынан кайтпаган, кимди болсун башкара билген, психикалык жактан күчтүү адам.

4. *Төртүнчү катардагы номерлер установканын “акча каражатына карата багытталган”* иш аракеттин чен өлчөмүн түшүндүрөт. Бул түшүнүктү эки жактуу караса болот. Акча болгон учурда жана акча жок болгон учурда. Акча жок учурдагы установка көпчүлүк учурда өтө эле берешен, кайрымду болуп көрүнсө, акча бар учурдагы установка таптакыр тескерисинче көрүнүшү мүмкүн. Б.а. акча бар учурдагы жайгашуусу өтө эле бышыктыкты, акчага көз карандылыкты, акчанын баалуулугун жогору коюучулукту мүнөздөп турушу мүмкүн. Бул жайгашуунун багыты адамдын жашоосундагы кесипкөйлүүлүгүнө дагы жараша болот. Алсак алып сатар менен мугалимдерди салыштырууга болбойт. Алардын акчага карата болгон мамилеси экөөнүкү эки башка уюлдарда жатат. Акчага карата болгон жайгашуу бардык учуларда бирдей боло бербейт. Ал зарылдык керектике карата баалуулугу көтөрүлүп, кээде төмөндөп турат, ж.б.

Изилденүүчүлөр жогорку шарттарды толук аткаргандан кийин, бардык багыттардын балдары суммаланып, таблицадагы көрсөткүчтөр, ар бир изилденүүчүлөргө жана группалык жыйынтыктын көрсөткүчтөрүнө жараша төмөнкү графике пайыздык катыштары боюнча тургузулуп, изилдөөнүн жыйынтыгы графикте көрсөтүлөт. Графикте көрсөтүлгөн чиймеге карата ар бир изилденүүчүгө жана группага карата анализге алынышат. Ушул изилденип жаткан группалык көрсөткүч ушул группанын мүчөлөрү үчүн жайгашуунун тартиби катары кабыл алынат.

Түзүлгөн графике таянуу менен изилденүүчүлөр жөнүндө психологиялык анализ берилип, отчеттор жазылып керектүү жерлерге тапшырылат. Экинчиден окуп жаткан студенттер ушул ыкманы практикада колдонууга көнүктүрүлөт.

§ 4. Инсандын өзүн – өзү таануу ыкмасы (В.В. Столиндин көнүктүрүүсү боюнча)

Инсандын “Мен” – концепциясы адамды курчап турган бир катар факторлордун таасир этүү факторлоруна байланыштуу болот. Алардын ичинен дагы баарлашуу чоң роль ойнойт. Баарлашуу - инсандын ички субъективдүү дүйөсүнө кирип, экинчи адамдардын (адабияттык, кинофилимдердеги, коомдук каармандардын) көз карашы боюнча өзүн – өзү таанууга жетишет. Инсандын өзүн – өзү таануусу ал адам баласына таандык инсандык сапаттар жана эмоционалдык абалдар “мен – концепцияга” салыштырмалуу таанылат. Орустун “өздүк аң – сезим” боюнча иштеген психологу В.В. Столин тарабынан иштелип чыккан, инсандын “Мен” түшүнүгүнө карата төмөнкү тогуз параметрин изилдеп аныктоо ыкмасын үйрөнүү сунушталат. Андай параметрлерге:

- 1) мен түшүнүгүнүн (ички тазалыка карата) тааныл-ышы;
- 2) өзүн – өзү сыйлашы жана ишениши;
- 3) “Мен” түшүнүгүнүн удаалаштыктары жана тур-мушта колдонулушу;
- 4) “Мен” түшүнүгүнүн башка адамдардын мамиле-сине карата таанылышы;
- 5) шартка карабастан өзүн – өзү таанышы;
- 6) жеке өзүнө таандык баалуктарына карата тынч-сыздануусу;
- 7) өзүнүн “менине” карата, туюу сезимдеринин көз каранды болушу;
- 8) өзүнүн “менин” тааныбай конфликттерге баруу абалы;
- 9) өзүн – өзү жазалоого багытталган туюу – сезим-дери.

1. Мен түшүнүгүнүн ички тазалыка карата таанылыш шкаласы
– изилдөөгө керек болгон жалпы суроонун ичинен 11 суроону камтып, жалпысынан “мен” түшүнүгүнө байланышкан өзүнүн - өзүнө карата мамилесине, жүрүм – турумуна, айрым бир өзүнө таандык болгон кыял жоругуна карата маани берип өзүн – өзү тааный алгандыкты билдирет. Бул суроолордон төмөнкү балл алгандар өздөрүнө рефлексиялык мазмунда маани берип, өзүнүн ким экендигин билип, өзүнө жана керектүү адамдарга ачык мүнөздө мамиле жасап, ичине сыр сактабаган, ким менен болсо дагы чыныгы мамилени түзө алган ачык адам болуп саналат. Өтө эле төмөнкү баллдар, ал адамдардын өзүнө карата баасын түшүрүп, өзүнө күчтүү сын мамиле жасап, айрым

учурларда өзүн чектен да ылдый түшүрүп, күчтүү өзүнө критика жасоо менен өз мүмкүнчүлүгүн төмөн түшүрүп жиберет. Бул өзүн туура таанууну төмөндөтүп жиберет. Эгерде берилген суроолордон жогорку баллдарды ала турган болсо, жогорку факторго тескери мазмунду түшүндүрүп, өзүн түнт (карангы) көрсөтүп, жашоодо бир жактуу болуп, эл менен мамилеси төмөн болуп өзүндөгү керектүү маалыматтарды экинчи адамдарга билгизгиси келбеген адам болот. Өтө эле жогору балл алынып кала турган болсо, көпчүлүк учурда, ал адамды коомдон четтеп калууга алып келиши мүмкүн. Ошондуктан ушундай адамдардын үстүнөн социалдык педагогтор пландуу иш алып барышы керек.

2. Өзүнө-өзү ишениши жана сыйлоо шкаласы – жалпы берилген суроолордун ичинен 14 суроону камтып, бул адамга тааныдык өз алдынчалыкты, эректүүлүктү, энергиялуулукту жана туруктуулукту түшүндүрүп турат. Ушулардын болушу менен мындай адамдар өзүн өзү сыйлайт жана ишенет.

Эгерде берилген суроолордун ичинен төмөнкү балды ала турган болсо, мындай адамдар жашоосунда туруктуу, өзүнө ишенимди карай алган, ички психикалык энергиясы күчтүү, кандай көйгөй болсо дагы чече алган, жашоого сергек караган адам болушат. Ал эми берилген суроолордон жогору балл алышса, андай адамдарда жогорку айтылган психикалык сапаттар тескери мазмунда берилет. Б.а. өзүнө шектүү карап, кичинекей эле жагымсыз маалыматтарга чоң энергиядагы реакция берип, өзүн-өзү кармай албай, жашоого карата туруксуз экендигин билдирет.

3. Өзүн – өзү башкарышы жана жетектей алуу шкаласы – жалпы суроолордун ичинен 12 суроону камтыйт. Мындай адамдар жашоосуна сергек караган, пландаган жумушун кандай шарт болгонуна карабай жогорку активдүүлүктө аткара алган, өз билгенин кое бербеген, өзүн толук башкарган, жаасы катуу, баардык жумушту өз билими менен аткарган адамдар болушат. Эгерде берилген суроодон изилденүүчү төмөнкү балл алса, жашоодогу турган планды кандай шарт болгонуна карабастан жогорку активдүүлүктө аткарууга аракеттенген адамдар болушат. Өзүнүн тагдырына анча маани бербестен, дайыма оптимисттик маанайда жашап, өзүн толук башкарууга аракеттенип “мен” ойлоосуна баш бербеген маанайдагы психикалык активдүүлүктөрдөгү адамдарды айтабыз. Аткарыла турган иш аракеттерин момивациялык себептерин эске албастан, ийгиликтердин маңызына чоң маани берилгендигин түшүнөбүз. Натыйжада социалдык шарттын факторлоруна карабастан өзүн өзү толук башкара алган адамдарды айтабыз. Ал эми изилдөө суроолорунан алган жогорку балдар жогору факторлордун карама – каршы көз карашта экендигин билдирет. Б.а. жашоосун өзүнүн

колунда экендигин таанып, анын канааттандырылышына анча ишене бербей, өзүн курчап турган чөйрөнүн объективдүү жана субъективдүү факторлоруна маани берип, алардын таасирине жараша өзүн башкарууга аракеттенген иш-аракетти көрсөтүп турат. Айрыкча башкаруу субъекти жай тургандыгын билдирет.

4. **“Мен” түшүнүгүнүн башка адамдардын мамиле-сине карата таануу шкаласы** – жалпы суроонун 11 пунктун камтыйт. Бул фактордо адам өзүнүн “менин” социалдык жашоодогу экинчи бир адамдардын таасир этүү күчүнө таянуу менен таанып, өзүн таанууга жетишет. Берилген суроолордун төмөнү баллы, ал адамдардын субъективдүү дүйнөсү экинчи адамдар тарбынан берилген субъективдүү баага жараша болот. Андай субъективдүү чөйрөлөргө изилденүүчүнү курчаган адамдар, тарыхый, адабий жана кинофилимдеги оң – тескери мазмунга ээ болгон каармандар кирет. Алардын жашоо образына салыштырмалуу өзүн – өзү таанууга жетишет. Ал эми жогорку суроолордон көп баллды алуу жогорку факторлордун тескерисинде жайгашкан уюлда жашап, өз бет алдынча жашоо менен өзүнүн “менин” таанууга жетишет.

5. **Өз баалуулугун таануу шкаласы** – жалпы суроонун 14 пунктунун камтыйт. Бул пункттан жогору балл алгандар өзүнүн “менине” жогорку деңгээлинде кызыгып, өзүн жан дилинен жакшы көргөн, өз баалуулугун көтөрө алган, башкаларды көзүнө илгиси келбеген адамдар болушат. Булардын жан дүйнөсү бай көркөмдөөгө ээ болуп, эл менен болгон мамилени эмоционалдуу болуп, өтө жакындан мамиледе болууну каалаган болушат. Ал ушул суроолордон алган баллдардын төмөн болушу, өзүн жакшы баалабай, мүмкүнчүлүгүн төмөн сезип жашоого жана иш аракетке ишеними төмөн болуп, жашоого карата ички ишеними төмөндөп, баардык нерселерге карата кызыкчылыгы жоголо баштаган адамдар болушат.

6. **Өзүн-өзү таануу шкаласы** – жалпы суроонун 12 пунктун камтып, ал суроолордон жогору балл алган адамдар өзүн – өзү сыйлаган, өзүнүн оюна дайыма макул болгон, өз пландарын каалаганындай аткарган, аткарган жумуштарына эмоционалдуу деңгээлде сыймыктанган, экинчи адамдар кандай болсо ошол боюнча кабыл алган, алардык жетишпеген жактарына маани бербеген адамдар болушат. Эгерде изилдөөдө төмөнкү баллды алып калса, өзүн жеткиликтүү таанып билбеген, өзүн – өзү сылай албаган, эң негизгиси мундай адамдарда ички субъективдүү дүйнөсүндө турактуу адаптациясы жок адат кирет.

7. **Өзүнүн “менине” карата, туюу сезимдеринин көз каранды болуу шкаласы** – жалпы суроолордун ичинен 11 пунктун камтыйт. Изилденүүчүлөрдүн бул суроолордон көп балл алышы, “мен” концепцияга карата ригиттүүлүгүн көрсөтүп, өзүн курчаган чөйрөгө

карата оң эмоционалдулука өзгөрбөйт. Б.а. тоң моюн болуп, башка бирөөгө турсун өзүнө дагы оңолушка мойну жар бербеген адам болушат. Мындай абалдар ал адамды коомдук эрежелерден чыгып, элге жагымсыз жүрүм – турумдарды жаратып турат. Мындай абалдардан чыгуунун бир шарты болуп, өздүк аң – сезимдерди башкарууга жетишүү негизги күчтүн бир булагы болуп саналат. Ал эми бул шкаладан төмөн балл алуу жогорку факторлорго тескери көрүнүштөгү абал болуп саналат. Айрыкча бул адамдарда, өзүнө-өзү канааттанбай, идеалына теңелүүгө ниеттенип, өзүндөгү туура эмес сапаттарын табууга аракет жасап, андан арылуунун жолунда болуп калат. Анын оюна койсо тез аранын ичинде эле өзгөрүп кетсе, ж.б. Бирок турмушта андай болбой тургандыгын ойлонуп дагы койбойт.

8. **Өзүнүн “менин” тааныбай конфликттерге баруу шкаласы** – бул фактор жалпы суроонун 15 пунктун камтып, андан жогорку балл алган адамдар өзүнүн жан дүйнөсүнө карата конфликте барып, өзүнө ишенбөөчүлүк көрсөтүп, өтө эле тынчсыдана бергендиктен депрессияга өтүп, өзүн жаман сезе баштайт. Ички дүйнөсүндөгү болуп жаткан рефлексиясына чоң ишенич менен карап, “мен” дүйнөсүндө кыйынчылык болуп жаткандай сезилип, өзүн жашоодо бошондотуп жиберет. Ал эми изилдөөдөн төмөн балл алып калышы, жогорку факторлорго карама – каршы көрсөткүчтөрдү берип, өтө эле бир жактуу болуп, жан дүйнөсүндөгү сезимдерге ишенбей, жашоодогу ишеними төмөн болгон мезгил болот. Бул дагы ал адамдардын жашоосун бир калыпта түз сызыктуу болушуна тоскоолдуктарды келтирип турат.

9. **Өзүн күнөөлү сезүү шкаласы** – жалпы суроонун ичинен 10 пунктту камтыйт. Мындан жогору балл алган адамдар өтө сезим талдуу болуп кылдан кыйкым тапкан адамдар болушат. Өзүндөгү баардык кетирген кемчилдиктер, ийгиликке жетпей калуулар, бир катар тоскоолдуктардын болушун менин кетирген кемчилдигим деп өзүнө алуу менен өзүн дайыма күнөөлү сезип, өзүн жазалоого чейин барган адамдар болушат. Ошондуктан бул шкала өзүн күнөөлү сезүүнүн индикатору болуу менен башкаларга симпатия көрсөтүүгө дайыма тоскоолдуктарды жаратып турат. Ийгиликтүү окуялар, фактылар болуп турса деле ал адамда тескери эмоционалдык абал жарала берет. Ал эми бул шкаладан төмөн баллдык көрсөткүчтөр болуп калса, жогорку факторго тескери мазмунду берип, жашоого карата ишенимдин негизинде, токтоолукту, кайраттуулукту, коркпоочулукту жана жашоого карата активдүүлүктү көрсөтөт.

Изилдөөчү ушул шкалаларды негизге алуу менен төмөнкү ачкычка таянуу менен изилденүүчүлөргө психологиялык анализ берүүгө жетишет.

Изилдөөгө керектүү болгон көрсөткүчтөр: Төмөнкү 110 суроонун ар биринин маанисине жараша, эгерде сиздин оюңузга туура келсе “маакулмун”, туура келбесе “ маакул эмесмин” (+, о, - белгилер менен иштесе дага болот) деген жоопторду бересиз. Изилдөөчү тесттин суроолоруна толук жооб берип бүткөндөн кийин, изилдөөгө керектүү болгон “ачкычты” колдонуп жогорку көрсөтүлгөн шкалардын деңгээлдерин табасыз. Адан кийин ар бир изилденген адамдарга профилдик анализдерди психологиялык мазмунда бересиз.

Өзүнө карата мамилени изилдөөгө керектүү болгон тесттик суроолор:

1. Менин сөзүм, аткарып жаткан жумушум менен дайыма дал келип турат.
2. Кокусунан учурап калган адамдарга ар дайым мен жакшына көрүнөмүн.
3. Башка бирөөлөрдүн көйгөйлөрүн өзүмдүн көйгөйүм катары мамиле жасаймын.
4. Мендеги пайда болгон туюу сезимдерим дайыма мага жагымсыз абалдарды пайда кылып турат.
5. Менин тааныштарым дайыма мага симпатия менен карайт деп ойлоймун.
6. Менин жашоомдогу эң негизги сезимим, өзүңдүн тагдырыңа каршы болбош керек деп түшүнүү.
7. Мендеги энергия жана жөндөмдүүлүк жашоомдогу күндөлүк тиричилигиме багытталышы керек.
8. Эгерде экиге бөлүнө турган болсом, ал менин экинчи бөлүгүм эң жакшы маектешкен адамым болмок.
9. Мага жакын жана сүйкүмдүү адамдарыма жаман-дык кыла албаймын.
10. Айрым учурларда өзүңө жакшылыктарды каалоо бул күнөө эмес деп ойлоймун.
11. Менин жашоомдогу кетирген кемчилдиктерим, айрым бир учурда жакшылыкты алып келет эч качан ойлобоймун.
12. Дайыма өз планымды жана жасаган жумуш-тарымды кубаттап тургум келет.
13. Менимче, инсандык сапатымда башка адамдарды өзүмө тарткан бир нерсе бар деп ойлономун.
14. Качан өзүмдү баалап жатканда, көпчүлүк учурда өзүмдүн жетишпеген жактарымды көп байкаймын.
15. Мен, жакшы көргөн адамыма көп убакытка чейин сүйкүмдүү көрүнүп жүрө албаймын.
16. Мен, өзүмдү өтө жогору баалаймын деп ойлой-мун.

17. Мен, ички дүйнөмдөгү болуп жаткан тынсыз-дануума өтө эле аз маакул болбоймун деп деп ойлоймун.
18. Көпчүлүк тааныштарым мени туруксуз адам де-шет.
19. Мен өзүмдү өтө жаман көргөн учурлар болгон.
20. Активдүү жашоомо, мендеги ички энергиям, эрким жана максатка умтулуум абдан тоскоолдуктарды келтирип турат.
21. Качан, кандайдыр бир ишкердикти аткарып жат-канда, менин жашоомо карата уяттык сезимдер мени кыйнай берет.
22. Кээде өзүмдү өзүм түшүнбөй каламын.
23. Өзүм менен өзүм сүйлөшүп калган учурларда мага өтө аянычтуу абалдар пайда болуп калат.
24. Акылду, билими жогору адамдар менен сүйлөшүү өтө жеңил.
25. Качан менде түшүнүксүз маалыматтар пайда болсо, ал маалыматтар менден чыккан сыяктана берет.
26. Чыныгы сүйүү барбы деп кээде ишенбей кетемин.
27. Кээде мен ойлогондой болбой калса, менин ойлор-ум өзүнөн - өзү үзүлүп калган учурлар болот.
28. Менин өзүмө жасап жаткан мамилемди, достук мамиле деп айтууга болот.
29. Жан дүйнөм менен мамиле жасай турган адамды табуу мен үчүн кыйын.
30. Көпчүлүк учурда, керетүү жумуштарды аткарбай туруп аларды таанып биле албаймын.
31. Эгерде менин экинчи “меним” боло турган болсо аны менен сүйлөшүү мен үчүн өтө сумсак болмок.
32. Башка адам болуш үчүн анча деле кыйынчылыкты туудурмак эмес, анткени менде мындай сапаттар жакшы калыптанган.
33. Азыркы учурда кандай адам болсом ал сапаттар мени канаатандырат.
34. Көпчүлүк адамдар менин көз карашымды колдо-гулары келбейт.
35. Мен толук айта алам мен өзүмдү – өзүм сыйлай-мын.
36. Акылду, чечкиндү кеңешчим деп өзүмдү ойлой-мун.
37. Көпчүлүк учурда жаман сезимдерди өзүм жаратам деп ойлоймун.
38. Көпчүлүк учурларда, өзүмдү өзгөртүүдө ийгилик-сиз жумуштарды жасаймын.
39. Менин биринчи көз карашымда менин инсандык сапатым өтө бай жана кызыктуу деп ойлоймун.
40. Аброюм менин жетишпеген сапаттарымды жаап турат.
41. Эң маанилүү маалыматтар мен үчүн түшүксүз болбойт.
42. Адамдар мени эң маанилүү деп баалашат.
43. Эгерде менде кокустуктар болсо, ал менин колу-ман келди деп түшүнсө болот.

44. Эгерде өзүмүн ишенимим менен талашып кала турган болсок, мен сөзсүз анын чечимин таба аламын деп ойлоймун.
45. Менде жумуш боюнча гана бир кокустуктар болушу мүмкүн.
46. Бардык адамдарга сүйкүмдүү көрүнүш үчүн көр-көмдүү, жандуу кыймылдуу болуу максатка ылайыктуу эмес деп ойлоймун.
47. Мен, өзүмдү кандай деп ойлосом ошондоймун.
48. Өзүмдүн оюма каршы чыга албаым.
49. Тагдырыма ыразымын.
50. Менимче, мен жөнүндө жаман ойлогондор аз.
51. Жоопкерчиликтүү мезгилдерде мага ишенсе болот.
52. Негизинен, өзүмдү текшерип жүрө алам.
53. Бирөөнүн идеясын уурдагым келбейт.
54. Жүрөгүмдүн түпкүрүндө башкаларга караганда жакшымын деп ойлоймун.
55. Мен кандай болсом мындан ары да ошондой болгум келет.
56. Эгерде мага берилген сын пикир негиздүү болсо ага мен таарынбаймын.
57. Дүйнөдө мага окшогон адамдар көп болсо жашоо оңолмок деп ойлоймун.
58. Айланамдагылардын көз карашында менин оюм салмактуу.
59. Өзүмдү чындап тааныш үчүн бир нерселер мага тоскоолдук кылат.
60. Кээ бир учурларда өзүмчө эле бир нерселерден күмөн санай беремин.
61. Татаал учурларда маселенин чечилишин күтүп отура албаймын.
62. Кээ бир учурларда өзүмүн, өзүм экендигиме ишенбей кетемин.
63. Айрым учурларда өзүмдүн боштугума ишенбей кетемин.
64. Өзүңө тереңдеп кирип кетүү, өтө кооптуу жана жагымсыз абалды түзөт.
65. Себепсиз эле жиним келе бербейт.
66. Себепсиз эле мени жаман көргөндөрдү түшүнгөн учурларым болгон.
67. Өзүмдө болуп жаткан абалыма дайыма эле маани бере бербеймин.
68. Минин ички дүйнөмдүн байлыгы инсандык сапат-тарым аркылуу бааланат.
69. Узака созулган жаңжалдашуу, мага жеңилдик алып келбестен, оор кайгыны алып келет.
70. Мени мене баарлапшу көпчүлүк адамдарга канаат-танууну алып келет деп ойлоймун.
71. Ачык айтылган сөздөр, мага ыңгайсыздыктарды алып келет.
72. Мен, өзүмө жагам деп айтууга болот.
73. Мен ишенимдүү адаммын.
74. Менин ийгилигим дайым эле жагымдуу сезим-дерими пайда кыла бербейт.

75. Менин ички “меним” дайыма мага кызыктуу.
76. Болбогон нерселерге мени кыжаалат кылуу өтө кыйын.
77. Жакындарым мени баалашпайт.
78. Дайыма өзүмө-өзүм каршы болгон абалдар менде боло берет.
79. Менимче, өзүмө чындап жинимди келтире албаймын.
80. Кыйын учурларда, өзүмө-өзүм ишенбей калган-дыгым мени таң калтыра берет.
81. Өтө таңгалыштуу болуп кетет, кээде ойлобогон жумуштарды жасап жибергендигим.
82. Кыйын учурларда, көйгөйлөрдү башка бирөөлөргө түртө салбаймын.
83. Мендеги “мен” сапатым өзгөчө көңүл бурууну талап кылбайт.
84. Менимче, терең ойлонула турган ички көйгөйдү, кыйналбай эле түшүнө аламын.
85. Мени курчаган адамдарга жакшы көрүнөрүмө ишенбей кетемин.
86. Кээде актанууга болбой турган иштерди жасап саламын.
87. Терең ишенимимде өзүмдү начар адам деп ойлой-мун.
88. Эгерде өзүмдү чындап күнөөлөй турган болсом, бир аз убакытка өзүмдү кармай албай каламын.
89. Менин мүнөзүм кандай болбосун ал мага жагат.
90. Мени келечек күтүп турганын толук түшүнөмүн.
91. Кээде өзүмдүн ички “меним” менен жалпы сөз таба албай каламын.
92. Менин оюм, көпчүлүк учурда жеке менин даре-геме карата багытталып калат.
93. Мен жакшылык жака карата бурулсам деле, ал өзүндүн баалу бөлүгүндү жоготконго барабар болот.
94. Менин кандайдыр бир максатта жасап жаткан жумушум көпчүлүк учурда башкача болуп кангандай сезиле берет.
95. Мен билбесем дагы, менде бир касиеттин бар экендигине ишенбеймин.
96. Менде инсандык саптка толук жетилгени менен, дагы да болсо ага ишенбей кетемин.
97. Менде канчалык ишенимдүү сапаттар болсо дагы, кайра ошончолук жетишпеген сапаттар дагы коштойт деп ойлоймун.
98. Кээде элге жардам берүүдө мен кандайдыр бир пайданы көздөбөсөм дагы, өзүмө пайда көргөндөй болуп кетемин.
99. Дайыма мага ийгиликсиз абалда өзүмө-өзүм актанып жаткандай сезиле берет.
100. Мени жактырбагандар, жөн гана мени билиш-пейт.
101. Башкаларга кыйынчылыкты алып келбейт, мени ишендирүү.
102. Менин жетишпеген жактарымды жактырбаган-дыгын тааныштарымдан байкай элекмин.

103. Менимче, чын дилинен жактыргандар аз деп ойлоймун.
104. Эгерде өтө эле мада болбой турган болсом мени эч нерсе тынчсыздандырбайт.
105. Менин ушундай болушумду мен, өзүм жараттым.
106. Башкалардын мен жөнүндө ойлогондору, менин оюм менен дал келет.
107. Мен өтө каалайт элем, көп жагдайларымды оң-доону.
108. Мага мамиле кылышат, мен аны каалап турган-дай.
109. Менин тагдырым азыркы учурда мен каалгандай болуп кетпейт.
110. Азыркы учурда өз ордумдамын деген ишенич-темин.

Изилденүүчүлөр жогорку суроолорго толук жооб берип бүткөндөн кийин изилдөөнүн жыйынтыктары төмөнкү **ачкычтар** менен факторлорго бөлүнүп, анализге алынат.

1. **Ачыктык:** 1, 3, 9, -21, 48, 53, 56, -62, 65, -86, 98.
2. **Өзүнө ишенүүчүлүк:** 7, -20, 24, 30, 35, 36, 51, 52, 58, 61, 73, -80, 82, -103.
3. **Өзүн башкаруучулук:** 43, 44, 45, 74, 76, 84, 90, 105, 106, 108, -109, 110.
4. **“Мендин” чагылышы:** 2, 5, -13, -18, 29, -34, 41, 42, 50, -85, 102.
5. **Өзүн – өзү баалоосу:** 8, -15, 16, -26, -31, 39, -46, 54, 57, 68, 70, 75, -83, 100.
6. **Өзүнө кабыл алуучулук:** 10, 12, 17, 28, 40, 49, 63, 72, 77, 88, 97.
7. **Өзүн – өзү каалоочулук:** 6, 32, 33, 35, 55, 89, 93, 95, -96, 101, 107, 105.
8. **Жаңжалдуулук :** 4, 11, 22, 23, 27, 38, 47, 59, 64, 69, 81, 91, 94, 99.
9. **Өзүн – өзү күнөлөө:** 14, 19, 25, 37, 60, 66, 71, 78, 87, 92.

Мисалы, ачыктык фактору боюнча изилденүүчүнүн жообу 11 суроодон 7 суроосу ачыкка дал келе турган болсо ал төмөндөгүдөй негизделет.

Мында: $11 \text{ --- } 100\%$ болсо, $7 \text{ --- } X\%$ болуп пропорция түзүлөт, математикалык эреже боюнча ал, $X = 100 \times 7 : 11 = 63,7 \%$ берет. Б.а., бул изилденүүчүн ачыктыгы $63,7 \%$ ти түзөт. Калган ачыкчтар дагы ушул сыяктуу болуп иштелип чыгат. Жалпы группалык маалыматты табыш үчүн изилдөөгө катышкандардын изилдөө көрсөткүчтөрү группалык таблицага толтурулуп, изилдөөдөгү ар бир фактордун көрсөткүчтөрүнүн арифметикалык орточосу табылып, изилдөө көрсөтмөлүү болсун үчүн пайыздык көрсөткүч менен тогуз фактордун

ортосундагы, группанын жана ар бир изилденүүчүнүн графиги тургузулат.

§ 5. Инсандын агрессиялык сапатын изилдөөчү (Баса-Даркиндин) ыкмасы

Агрессия психология илиминде инсандын жүрүм-турум нормасын бузуучу мотивдин бир формасы катары түшүдүрүлөт. Агрессиялык жүрүм-турум жалпы коомдун жүрүм-турум нормасына карама-каршы келгендиктен инсандар аралык мамилени бузуп, өз ара конфликтти пайда кылат. Ушул көйгөйдү чечүү максатында бул ыкманын жардамы менен агрессиянын төмөнкүдөй формаларын изилдөөгө болот.

Физикалык агрессия - мында экинчи бир адам менен кол күчү аркылуу карама-каршылыка барууга ниеттенүү.

Кыйыр жол аркылуу аткарылуучу агрессия - мында адам тамаша, ушак, көз артуучулук максатында ичкертеден жамандык келтирүүгө ниеттенүү.

Жинденүү агрессиясы - мында адам болор-болбос дүүлүктүргүчкө кыжырланып себепсиз эле бирөөлөргө катуу сөз айтып өзүн токтото албай калуу абалы.

Белгисиз агрессия - өзүнөн чоңдорго, жетекчилерге жана өзүн авторитеттүү сезген адамдарга карата оппозициялык формадагы жүрүм-турумга ээ болууну айтабыз.

Таарынуу агрессиясы - мында адам чөйрөнү жек көрүү, жагынбоо, көңүлү чөгүү, адамдарды, чөйрөнү каалабай калуусу.

Шектенүүчүлүк агрессия - мында бирөөгө ишенбөө, өзүнөн-өзү эле бирөөлөрдөн сактанып, бирөөлөр жөнүндө туура эмес ойдо (пикирде) болуусу.

Тил аркылуу аткарылуучу агрессия - тил аркылуу бирөөлөргө жамандык издөө, ушак таратуу, каргап- шилөө, сөгүнүү ж.б.

Өзүн күнөөлүү сезүү агрессиясы - өзүн коомчулуктан төмөн сезип, өзүн-өзү жаман көрүү, өзүн жазалоого ниеттенүү.

Ошентип бул сунуш этилген ыкманын жардамы менен өзүнө таандык агрессиянын формаларын таанып изилденүүчү, күндөлүк турмушта экинчи бирөө менен мамилесин коомдук талапка жараша канааттандыра алат. Ал үчүн изилденүүчүлөргө төмөнкү инструкция берилет.

Урматтуу изилденүүчүлөр: сиздерге берилген суроонун мазмунуна жараша беш балдык системада (-2,-1,0,1,2) же үч баллдык системада (+, 0, -) жооп беришиңиздерди суранабыз.

Мында «-» ка карата берилген балл андай сапат жок деген учурда коюлса «0» орточо болуп калган учурда, ал эми «+» белги берилген

сапат бар деген учурда коюлат. Ал эми -2, жана +2-лер өтө так маалымат керек болгон учурда колдонулат.

Изилдөөгө керектү болгон суроолор

1. Айрым учурларда бирөөлөрдүн жинин тарата албаймын.
2. Кээде өзүм жаман көргөн киши менен деле ушак айтып олтура беремин.
3. Жиним тез келгени менен бат эле тарап кетет.
4. Эгерде менден жакшылыкча суранбаса мен анын суроо сун канааттандырбаймын.
5. Өзүмдүн милдетимди дайым эле сезе бербеймин.
6. Артыман кимдин кандай сөз айтаарын билемин.
7. Өз досторума аларды жактырганымды билдиргим келет.
8. Бирөөнү алдап койсом, артынан кыжаалат боло беремин.
9. Бирөөнү муштап жиберүүгө колум барбайт.
10. Жиним келгенде колумдагы нерсени ыргытып жиберемин.
11. Мен бирөөлөрдүн жетишпеген жагына көңүл бурбаймын.
12. Эгерде талап кылынган эреже мага жакпай калса, анны бузуп кете беремин.
13. Башкалар жагымдуу кырдаалдарды пайдалана билишет деп ойлоймун.
14. Өзүм күткөндөн да жакшы достук мамиледе болгон адамга кылдат мамиле жасаймын.
15. Адамдар менен жеңил тил табыша албаймын.
16. Мени арданткан ойлор кээде пайда болот.
17. Эгерде кимдир бирөө мени муштап жиберсе деле, унчукпай кала беремин.
18. Жиним келгенде эшикти тарс жаап чыгып кетемин.
19. Кээде мен өзүм ойлогондон да ачуулу болуп кетемин.
20. Кимдир бирөөлөр бой көтөрүшсө аларга чыдай албаймын.
21. Тагдырыма анча ыраазы эмесмин.
22. Мени көпчүлүк жактырбайт деп ойлоймун.
23. Талаш-тартыш учурунда көпчүлүк мени колдобосо мен өзүмдү токтото албай кетемин.
24. Кызматынан четтетилген адам өз күнөөсүн сезиш керек деп ойлоймун.
25. Эгерде бирөөлөр мени же менин үй-бүлөөмдү шылдыңдаса алар менен мушташып кетемин.
26. Одоно айтылган тамашаны көтөрө албаймын.
27. Эгерде мени мазактап гүлүшсө ызаланып кетемин.
28. Адамдардын өзгөрүлүп кетпеши үчүн бардык аракеттерди жасаймын.

29. Өзүмө жакпаган адамдарды ар күнү кезиктиремин.
30. Мени көрө албагандар көп.
31. Адамдарга менин укугумду урматтоосун талап кыламын.
32. Мени, ата-энеме аз жардам бергендигим кыжаалат кылат.
33. Айрым адамдар мурдуна бирди жегиси келип калганда тийишип калат деп ойлоймун.
34. Бирөөлөргө орой мамилемди жасагандыгым үчүн дайыма азап тартамын.
35. Мага жасаган каардуу мамилеге капа болбоймун.
36. Бирөөнүн алдында өзүмдү жоготуп койсом дагы ага көңүл бурбаймын.
37. Кээде бирөөнүн жетишкен жагына ичим тарыса да ага билдиргим келбейт.
38. Кээде мени бирөөлөр шылдыңдап жаткандай сези-ле берет.
39. Ачуум келсе дагы өзүмдү ачуулуу көрсөтпөймүн.
40. Өзүмдүн туура эмес иш-аракеттеримдин кечири-лишин каалаймын.
41. Бирөө кол көтөрсө ага дайым эле жооп бере бербеймин.
42. Эгерде мен каалагандай болбой калса, таарынып каламын.
43. Адамдар кээде менин көз алдымда туруп деле ачуумду келтире беришет.
- 44 . Мен көрө элек адам жок.
- 45 . Менин принципим эч качан бирөөгө ишенбөө.
- 46 . Эгер бирөө менин ачуумду келтирсе мен ал адам жөнүндө оюмдун баарын айтып саламын.
47. Кийин өкүнүп калбашка көп аракеттенемин.
48. Бирөөгө жиним келгенде ага кол көтөрө албай-мын.
49. Мен 10 жашымдан бери бирөөгө каарымды чача элекмин.
50. Өзүмдү жарылып кетүүчүдөй сезе беремин.
51. Сезимимди башкалар билсе, мени оңой менен ыкка көнбөйт деп эсептешмек, бирок мен андай эмесмин.
52. Башка бир адамдар мен үчүн жагымдуу бир нерселерди жасоого мажбурлай турган себептер жөнүндө ойлоно беремин.
53. Эгерде мага бирөө кыйкырып сүйлөсө мен дагы ага кыйкырып жооп беремин.
54. Ишим оңунан чыкпай калса капалана беремин.
55. Менин урушуп кетүүм башкалар сыяктуу өтө тез-тез же өтө сейрек эмес.
56. Аябай ачуум келген учурларда колума урунган нерсени сындырып жиберген учурларым эсимде бар.
57. Менде, айрым учурларда урушту биринчи баштап жиберчүдөй сезиле берет.

58. Кээде каталык менден кеткендей сезилет.
59. Мурда көпчүлүк адамдар чындыкты гана сүйлөйт деп ойлосо, азыр ишенбей калдым.
60. Ачуумду токтото албай урушуп кетишим мүмкүн.
61. Мен туура эмес иш кылгандан кийин уялганымдан кыйнала беремин.
62. Менин укугумду коргогонго кол күчү керек болсо аны колдономун.
63. Кээде ачуум келгенде столду муштап жиберемин.
64. Өзүмө жакпагандарга орой мамиле жасаймын.
65. Мага зыян келтириши мүмкүн деген душман-дарым жок.
66. Айрым адамдар жинимди кайнатса да анын адеб-ин колуна бере албаймын.
67. Мен туура эмес эле иштерди жасап жатам деп ойлоймун.
68. Сөзсүз урушуп кете турган адамдарды билемин.
69. Майда-чүйдө нерселерге капа болбоймун.
70. Кээде адамдар мени шылдыңдап жатат деген ойлор келе берет.
71. Кээде бирөөлөрдү максатсыз эле коркута беремин.
72. Акыркы убакта мен өзгөрүп кеттим.
73. Талаш учурунда мен үнүмдү бийиктетип жиберемин.
74. Жаман мамилемди жашырууга аракет кыламын.
75. Мен үчүн талашкандан көрө макул болуп эле койгон жакшы.

Изилдөөнү иштеп чыгуу үчүн төмөнкү жумуш аткарылат. Алынган маалыматтардын негизинде **«ачкыч»** боюнча агрессиянын формалары жана деңгээлдери аныкталат.

Физикалык агрессия «+» белгиге карата: 1,25,41,48,55,62,. «-» белгиге карата: 9,17

Кыйыр жол аркылуу агрессия «+» ка карата: 2,10,18,34,56,63, «-» белгиге карата: 6,26,49.

Жинденүү агрессиясы «+» ка карата: 3,19,27,43,50,57,64,72, «-» ка карата: 11,35,69,.

Белгисиз агрессиясы «+» ка карата: 4,12,20,28, «-» ка карата:36.

Таарынууагрессия «+» ка карата: 5,13,21,29,37,44, 51,58. «-» белги боюнча катталган эмес.

Шектенүүчүлүк агрессиясы «+»га карата: 6,14,22,33,45,52,59. «-» белгиге карата: 65,70.

Тил аркылуу аткарылуучу агрессияга «+» ка карата: 7,15,23,31,46,53,60,71,73. «-» га карата: 36,66,74,75..

Өзүн күнөөлү сезүү агрессиясы «+» белгиге карата: 8,16,24,32,40,47,54,61,67. «-» карата катталган эмес.

Мындагы 1,2,3, формаларындагы агрессиялар жалпы агрессияны түшүндүрсө, 5,6, душмандык кылуу агрессиясын түшүндүрөт, 4,7,8 агрессиянын жекелик мүнөзүн түшүндүрөт.

Ошентип ар бир изилденүүчү маалыматты такталып бүткөндөн кийин, группалык агрессияны билиш үчүн төмөнкүдөй таблица түзүлөт да изилдөө улантылат.

Таблица № 1.

№	Ф.И.О	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1.	Асанова Г.								
2.	Бектенов А.								
3.	Досматов К.								
...									
n									
	Ариф.орточо								

Бул таблица группалык агрессияны аныктоо үчүн пайдаланылат.

§ 6. Инсандын индивидуалдуулугун изилдөөчү ыкма

Силердин ар түрдүү адамдар менен биринчи жолу таанышкандагы сезимиңер эсиңердеби? Бирөө сага көндөй жана кызыксыз адам катарында таасир калтырды. Мындай сезим ал адам менен таанышкандан баштап эле ар кандай сандырак кептептерди сүйлөп, силерге ооз ачууга да мүмкүндүк бербегендигинен улам пайда болот. Башка бир адам, тескерисинче, силердин сөзүңөрдү чын көңүлү менен угуп, айтканыңардын баарына макул болуп, силерге жагып калат. Ал эми үчүнчү бирөө болсо «тамагына сөөк туруп калгансып» мелтейип унчукпайт, зеригип чыгасың. Кийинчерээк ошол тымпыйган неме силердин жакшы досуңар болуп калышы ыктымал. Ал эми сенин сөзүңдү кунт коюп уккан же өзүн сынга ала куудулданып сүйлөгөн адам бара-бара өзүнүн толгон-токой кемчиликтерин көрсөткөндүктөн (сараң, көрө албас, калпычы ж.б. сапаттары менен) силер ал адамды таптакыр көргүңөр келбей калышы мүмкүн. Бул жерде силер, «кийимине карап тос, акылына карап узатат» деген макалдын мазмунун эске алуу менен иш алып барасыңар.

Ар биринерге эртедир же кечтир чыныгы адам катарында баалана турган адамдар менен жолугушасыңар. Алар силердин келечектеги окуучуларыңар, жолдошторуңар, кызматташыңар болушу мүмкүн. Психологияда адамдын ким экендигин аныктаган сапаттардын бардыгын инсан (личность) түшүнүгү менен белгилешет. Ар кандай тирүү адам, эгер ал психикалык процесстеринин жардамы аркылуу айлана-чөйрөнү кабыл алууга жана түшүнүүгө жөндөмдүү болсо,

инсан болуп саналат. Инсан (личность) деген сөз байыркы грек тилинен орусча которгондо «личина» деген сөз менен үндөшүп турат. Бул сөз актердун бетине кийүүчү масканы билдирген. Оюндун жүрүшүндө актердун маскасы б.а. «личинасы» улам өзгөрүп турат. Ошондой эле адам дагы ар түрдүү жашоо-турмуштук жагдайларда өзүн ар түрдүү алып жүрөт. Анын инсандыгы ар түрдүү кырдаалдарда көрүнүп, байкалат. Ар бир адамдын инсандык сапаты башка адам тарабынан эч убакта кайталанбайт б.а. ар бир адамдын инсаны өзүнчө өзгөчө. Жеке адамды мүнөздөгөн инсандык сапаттардын (мүнөз, темперамент, жөндөмдүүлүк, эрк, сезим ж.б.) өз ара айкалышуусун пайда кылган өзгөчөлүктү психологияда индивидуалдуулук деп аташат. Адамдын жекелигин аныктоо үчүн төмөнкү ыкманы сунуш кылабыз.

Сууроолорго жакшы ойлонулбай берилген жооп силердин инсаныңардын бүткүл бейнесин (картинасын) бузуп коюшу мүмкүн экенин эсиңерден чыгарбагыла. Ал эми атайлап эле туура эмес жооп берүү ого бетер жарабайт.

Өзүңөрдүн жүрүм-турумуңарга ылайык келген жоопторду тандап алгыла да, упайыңарды эсептеп көргүлө

1. Адамдар менен тез жакындаша аласыңарбы?
а) ооба; б) анчалык эмес; в) жок.
2. Тамеки чегесиңерби? а) ооба; б) кээде; в) жок.
3. Эгерде жаман жорук жосун жасасаңар же жалган сөз айтсаңар, анда: а) муну эч качан мойнума албай-мын; б) кээде мойнума аламын; в) мойнума аламын.
4. Эгер досторуңар сунуш кылса, баңги заттарды колдонуп көрөт белеңер? а) ооба; б) билбеймин; в) жок.
5. Ичкилик ичпегендерди (мастарды) “өз эмес, жат” деп эсептейсиңерби? а) ооба; б) көзүм жетпейт; в) жок.
6. Эгерде үй-жайы өрттөнгөндөр жардам сурап кайрылса, аларга акыркы акчаңарды берет белеңер?
а) ооба; б) бардыгын эмес; в) жок.
7. Досуңардын кичинекей бөбөгүн же өзүнө тың эмес башка бир адамды кемсинтип жатканын көрсөңөр ал адамдарга болушат белеңер? а) ооба; б) көзүм жетпейт; в) жок.
8. Сокур адамга көчөдөн өтүү үчүн жардамыңар керек болуп калса жардам берет белеңер? а) ооба; б) шашылыш ишим болбосо; в) жок.
9. Эгер ата-энеңер бир нерсеге үйрөтүүгө аракеттенишсе: а) үйрөнөм; б) таарынтпаш үчүн үйрөнүмүш болом; в) шылтоо таап кутулууга аракет кыламын.

10. Ата-энеңер үй тиричилигине жардам бергиле деп суранышса жардам бересиңерби? а) ооба; б) кээде; в) мажбурлаганда.

Мисалы, изилденүүчү Шамшиев Т. ар бир суроого жооп берип ушундай жыйынтык алды 1 – а; 2 – а; 3 – б; 4 – в; 5 – в; 6 – а; 7 – а; 8 – а; 9 – б; 10 – а. Изилдөөнүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн керектелүүчү

$$\sum = 1 + 1 + 3 + 5 + 5 + 5 + 5 + 3 + 5 = 33 \text{ упай}$$

таблицадагы ачкычты колдонуп бардык жооптун суммасын чыгарабыз:

Демек, изилденүүчү Шамшиев Т. 33 упай алып төмөнкү аныктамага ээ болот.

23 төн 38 упайга чейин. Эгер кыйналып-кысталбай эле өзүңөргө “үч” жана “беш” койгон болсоңор, анда индивидуалдуулугуңардын ойгоңоюн деп калганы. Силер жаман таасирлерге каршы туруштук бере аласыңар жана мектепте окуган жылдар-бул турмуштун босогосу экенин түшүнүп, келечегиңерге көз жүгүртө аласыңар. Турмуш жана анын сапаты азыр эмне иштеп жана кантип иштеп жатканыңарга жараша болот. Башка адамдар жөнүндө ойлойсуңар. Ойлогонун го ойлойсуңар, бирок көпчүлүк учурда анны оңдоо туурасында эч кандай жумуш алып барбайсыңар. Башкаларга жардам берип, камкордук көргөн адам келечекте байкалбай, баркталбай калбай турган бир катар жакшы сапаттарга ээ боло турганын али түшүнө элексиңер.

Индивидуалдуулук башка адамдардын жыргалчыл-ыгы үчүн жасалган жорук-жосундардан көрүнө тургандыгын унутпагыла. Жакшылык кылууга шашылгыла, ал өзүңөргө үч эселенип кайтып келет.

Ошондой эле экинчи изилденүүчү Болотов М. 19 упай алып төмөнкү аныктамага ээ болот:

10 дон 22 упайга чейин. Силердин индивидуалдуу-лугуңар эч качан көрүнбөй калышы мүмкүн. Келечекке көз чаптырбай, түркөйлүктү норма катарында кабыл алып, көрпенделик турмушта жашайсыңар. Бүт бойдон бирөөнүн көзүн караган немесиңер. Анын үстүнө, көбүнчө өзүңөргө, андан да көбүрөөк силерге жан тарткан адамдар “дос сөрөйлөр” деп аташкан досторуңарга көз карандысыңар. Өзүңөрдү өзүңөр коргой албайсыңар. Анткен менен өзүңөрдү жакшы дос деп эсептеп, «досторубузду» коргой алабыз деп ойлойсуңар. Кеп уруш, мушташ жөнүндө гана эмес, “өзүңөрдө алгылыктуу ой-пикирлер барбы жана аны коргой аласыңарбы?” деген мааниде болуп жатат. Мүмкүн силер өз ой-пикириңерди коргой аласыңар. Бирок, бул процесс силердин акыл-чабытыңар аркылуу, өжөрдүгүңөр менен гана коргоого умтулууңар аркылуу болуп өтөт. Ал эми «өжөрдүк бул алсыздыктын белгиси» деп айтылат.

Сунуш: Жакшы жана жаман жорук-жосунунар «дос сөрөйлөрдөн» алдында кадыр-баркымды түшүрөт деп ойлогонду токтоткула. Түркөйлүккө ыктабай, жарыка карай умтулгула!

Изилденүүү Паратов И. 47 упай алып төмөнкү аныктамага ээ болот:

39дан 50 упайга чейин. Силердин индивидуалдуу-лугунар бир кыйла даражада ачык көрүнүп калган. Чындыгында эмненин пайдалануу керек экенин жана өзүңдү өзүң өркүндөтүүң үчүн бошко кеткен убакыттын баасын билесиңер. Өзүңөрдү өзүңөр башкарууга эркиңер жетет, Ошондуктан иштегенден коркпойсуңар. Билеги күчтүүлөргө эмес, “баары эле ушинтишет” деп ар кандай жийиркеничтүү нерселерди жыттап, чегип, жутуп жана ичип жүргөндөн качып, кызыктуу жана пайдалуу боло турган адамдар менен жакындашууну каалайсыңар. Силер менен алакада болуу жеңил. Башкаларды өзүңөргө тартып турасыңар, ал эми өзүңөр болсо муктаж болгон адамдарга жардам көрсөтүүдөн ырахат аласыңар.

Ушундай эле анализ класс коллективинде, группаларда жүргүзүлүп анализ жасаса болот. Группалык өзгөчөлүктү аныктап, билиш үчүн изилденүүчүлөр тарабынан алынган жоопторду төмөндөгү таблицага толтуруу керек.

№	Ф. А.	I	II	III	IV
1.	Шамшиев Т.				
2.	Бектенова А.				
3.	Арынова П.				
...					
n					
	Ариф. орточо				

Группанын көрсөткүчтөрүү таблицага толтурулгандан кийин группага карата анализ жасоого болот.

§ 7. Темпераменттин типтери

Жаштарды тарбиялап, заманбап ар бир адамга мүнөздүү болгон психикалык факторлор, типтер жана структуралык системалар чоң мааниге ээ. Ал эми окутуп-тарбия берүү учурунда темпераменттин типтери негизги оорунда турат. Анткени бардык эле адам баласы белгилүү бир иш системаны аткарууда бирдей типте кыймыл жасабастан, адамга тубаса берилген темпераменттин типтерине жараша кыймылда болуп, аткара тургандыгын темпераменти түшүндүргөн теориялардан билебиз. Ушул багыттагы теорияларга таяна турган болсок темпераменттин тибине-сангивиник, холерик,

флегматик жана меленхолик кирет. Бул типтер жаштарды тарбиялоодо өзгөчө мааниге ээ болгондуктан, керектүү изилденүүчүлөрдүн типтерин аныкташ үчүн төмөнкү ыкманы сунуш кылабыз.

Иштин максаты: Изилденип жаткан адамдын (балдардын) темпераментинин типтерин аныктоо.

Изилдөө объектиси: Балдардын психикасына жараша жогорку нерв системасынын иштөө абалы.

Эксперименталдык изилдөөнүн **көрсөтмөсү:** Изилдөөгө катышкан адамдарды (окуучуларды), алдын ала даярдалган, темпераменттин типтерин аныктаган 40 тесттик суроолорго. «ооба», «жок», «билбейм» деп жооп берүүнү «+» - ооба, «-» - жок, «0» - билбейм деген символикалык белги менен жооп берүүнү түшүндүрүп, төмөнкү бланканы толтуруп берүүнү суранабыз.

№	Тесттик суроолор:	балл
1.	Сизди тынчы жок адам дешет ушул туурабы?	
2.	Сизди шайыр, ачык адам десе болобу?	
3.	Сиз жөнөкөй, жоошсузбу?	
4.	Сиз уялчааксызбы?	
5.	Сиз түз, бетке айтар адамсызбы?	
6.	Ишти аягына жеткирбеген адам дешет ушул чынбы?	
7.	Жумушту иреттүү аткарасызбы?	
8.	Жаңы чөйрөгө кеч көнөсүзбү?	
9.	Кеп талаштан оңой чыгасызбы?	
10.	Өзүңүздү нормадан жогору көрөсүзбү?	
11.	Аз, ашыкча сүйлөбөгөн адам дешет ушул чынбы?	
12.	Бейтааныш адам менен таанышуу сизге кыйынчылыкты алып келеби?	
13.	Тез таарынасызбы?	
14.	Кыйынчылыктан оңой чыгысызбы?	
15.	Иштеп жаткан жумушуңузду аягына жеткире иштейсизби?	
16.	Кыйналганда көңүлүңүз чөгөбү?	
17.	Ачууңуз тез келеби?	
18.	Иштеп аткан жумушуңуз сизди кызыктырбаса көңүлүңүз ал жумуштан тез калабы?	
19.	Жөндөн-жөн эле күч колдонгунуз келеби?	
20.	үнүңүз алсыз, кээде шыбырап калган учурлар болгонбу?	
21.	Тобокелдикке көп барасызбы?	
22.	Жаңы жумушту тез өздөштүрөсүзбү?	
23.	Катуу пландашкан жашоону каалаган адамсызбы?	
24.	Бирөлөрдөн өзүңүзчө эле күмөн санай бересизби?	

-
- 25 Көркөм кыймылдуу адамсызбы?
 - 26 Сизди боорукер, жаңы чөйрөгө тез көнүккөн адам дешет ушул чынбы?
 - 27 Мактоону жакшы көрөсүзбү?
 - 28 Кыялкеч адамсызбы?
 - 29 Чарчабастан жыңы жумуштарга умтулган адам дешет ушул туурабы?
 - 30 үнүңүздү катуу чыгарып тез, так сүйлөйсүзбү?
 - 31 Өтө эле таарынчаак адамсызбы?
 - 32 Кызыкчылыгыңызды, байлыгыңызды тез-тез алмаштыра бересизби?
 - 33 Кыйынчылыка карабай максатыңызга жетесизби?
 - 34 Оор кырдаалда өзүңүздү кармаган адамсызбы?
 - 35 Чөйрө менен дайыма байланышта болгунуз келеби?
 - 36 Сизди өтө эле аз сүйлөйт дешет ушул чынбы?
 - 37 Көңүлүңүз тез алмашабы?
 - 38 Дайыма чечим чыгарганга шашасызбы?
 - 39 Баардыгынан иреттүүлүктү жакшы көргөн адамсызбы?
 - 40 Бечара болуп жардам суроону жакшы көрөсүзбү?
-

Качан изилденүүчүлөр тесттик суроого жооп берип бүткөндөн кийин экспериментке катышкан адамдардын темпераментинин типтерин аныктоодо төмөнкү формула колдонулат.

$$P_1 = \frac{A_1}{A} * 100\% ; \quad (1)$$

Мында P_1 – ар бир темпераменттин типтери.

A_1 – ар бир темпераменттин типтери үчүн берилген жооптордун жыйынтыгы.

A – ар бир темпераменттин тибине карата берилген ачкычтын жалпы жоопторунун саны.

Ал эми темпераментти аныктоо үчүн жогорку берилген 40 тесттик суроолорду төмөнкү **ачкыч** менен аныктоого жетишебиз.

$A_x - 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37$

$A_c - 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38$

$A_\phi - 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39$

$A_m - 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40$

Издөнүүчүлөрдөн алынган көрсөткүчтөргө таянып төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылат: №1 фор-муланы колдонуп иштейбиз, мында A_x - №1 таблицадагы жооптордун суроого макулдугун берген +

тардын суммасы. Ал жерден “-” жана “0” белгилери эсепке алынбайт. Ал эми А №1 таблицанын биринчи катардагы жалпы суроонун суммасы. Биздин шартта 10 деген санга барабыз. Эгерде $A_i=7$ барабар боло турган болсо, ал төмөндөгүдөй чыгарылат. б.а. бул жоопторду берген п – изилденүүчү 70 %тик деңгээлде холериктик типке кире турганын билебиз. Ушул сыяктуу Ас - сангивиник типти бланкадагы экинчи катардын жообуна жараша таба турган болсок, үчүнчү катар аркылуу, Аф - флегматиктик типти тапсак, төртүнчү катар аркылуу, A_m – мелонхоликтик тип аныкталат. Ошентип экспериментке катышкан изилденүүчүлөрдүн ар бир бланкасы өзүнчө иштелип чыккандан кийин класстын же өндүрүштүк группанын темпераменттик типтери аныктоо үчүн, ар бир бланкадан алынган темпераменттик көрсөткүчтөрдү төмөнкү таблицага ар бири өзүнчө толтурулат.

Таблица № 2

№	Ф.И.О.	Темпераменттик типтер			
		Холерик	Сангвиник	Флегматик	Меланхолик
1	Чырмашов Т.	70	15	10	5
2	Алиев Ф.	35	60	5	0
3	Жаанбаев Г.	10	15	65	10
...					
п					
	Ариф. орточо	38,3	30	26,6	15

Эксперименттин аягында №1 жана №2 таблицаларга таянуу менен төмөнкүдөй анализ кылабыз. Жогорку таблицадагы темпераменттик типтеринин көрсөткүчтөрү 100%ке жакындаган сайын ал изилденүүнү же классты (группаны) ошол типтеги темпераментке кире турганын билүүгө болот. Ал адамдардын кандай личносттук сапатка ээ экендигин төмөнкү теориялык түшүнүктөр аркылуу анализдей алабыз.

Сангвиник - деген сөздү латын тилинен кыргызчага которгондо кан суюктугу деп которулат. Бирок илимий мааниге ээ эмес. Термин гана ошондой аталат. Кан суюктугу басымдуу адам дегенди психологияда түшүнө турган болсок, ал төмөнкүнү берет.

Инсандык сапаты боюнча: жандуу, кыймылы тез, шайыр, көп сүйлөшө алган, бирөөнүн тамырын сезе билген, сүйлөшүүгө мүмкүнчүлүк түзө алган, чыгармачыл, бирөө менен жайдары сүйлөшкөн, кыйынчылыктардан оңой чыккан, жаңы чөйрөгө тез көнүккөн ж.б. ушул сыяктуу жекече сапаттар кирет.

Ишмердик сапаттары: кызыктуу иштерде жаңы ойлорду таба алган, коллективдердин арасында бирөөнү кубаттоо, өзүнө тартуу жөндөмдүүлүгү аркылуу өзүн көрсөтө билген, көп сүйлөгөн, бирок мактанбаган сапаттар кирет.

Жетишпеген жактары: максатка умтулуусу жетишпейт, айрым учурларда баштаган ишин аягына чыгарбайт.

Холерик - латын сөзүнөн которгондо – өт суюуктугу деп айтылат. Бирок бул дагы илимий мааниге ээ эмес. Мунун инсандык сапаттарына – жашоо үчүн чоң энергияга ээ болгон, өтө эле жини тез келген, жиндене турган болсо көпкө чейин токтоно албаган, кыймылы өтө тез, түз сүйлөгөн сапаттар кирет.

Ишкердүүлүк сапаттарына: ички резев энергиясы көп, демилгеси күчтүү, жумушту жандили менен аткарган, абдан жогорку азарттуулук менен жумушту алып барган сапаттар кирет.

Жетишпеген сапаттары: ашыкча эмоционалдуу-лука ээ болуу, өтө эле ашыкча активдүү, бирдей монотондуу жумушка көнүгө албаган, жай иштелген жумуштарды жактырбаган ж.б.

Флегматик - латын сөзүнөн которгондо былжыр суюуктук деп которулат. Бул дагы илимий мааниге ээ эмес.

Инсандык сапаттары: жүрүм-туруму жай, кыймылы тегиз, жумушту майын чыгара жай жасаган, өтө оор басырыктуу, чыдамдуу, иштеген ишин аягына чыгара иштеген, аз сүлөгөн, анча-мынчага маани бербеген, бир жактуу сапаттар кирет.

Ишкердүүлүк сапаттары: өжөр, айтканынан кайтпаган, эмгекчил, максатка карата умтулган, жумуштун майын чыгара иштеген, жумушка жан дили менен берилген инсан.

Жетишпеген сапаттары: биринчи болуудан корунган, демилге жасоону жаман көргөн, аз сүлөгөн, активдүүлүгү төмөн сапаттар кирет.

Бул типтеги адамдардын инсандык сапаттарын жогорулатуу үчүн: активдүүлүгүн максатуу жогорулатуу керек.

Меланхолик - бул дагы латын сөзүнөн «кара кан» дегенди түшүндүрөт (кыргызча көк боор дегенди билдирет). Бирок бул түшүнүк дагы илимий мааниге ээ эмес. Жөн гана ушул типтеги адамдарды, бөлүп билүү үчүн колдонулган термин.

Инсандык сапаттары: Жалгыздыкты жакшы көргөн, бирөө менен сүйлөшкөндү сүйбөгөн. Өзү менен өзү болгон, жаңы маалыматтарды билүүгө көңүлү чаппаган, өзүнө анча ишенбеген, коркоок, демилгелүү болуудан айбыккан сапаттагы адам.

Ишмердүүлүк сапаттары: Эгерде жумушчу орун түзүлүп, бирөөлөр жолтоо болбосо, иштеп жаткан жумушунун ийне жибине чейин маани берип, жумуштун майын чыгара иштей алган адам.

Жетишпеген жактары: өтө тарынчаак кылдан кыйкым тапкан адам. Көпчүлүктү жактырбайт.

Бул типтеги адамдардын инсандык сапаттарын жогорулатуу үчүн: өзүнө сындык анализ берүүдөн чыгып, тартынганды унутуу керек. Бирөө менен иштөөгө көнүгүп, иштеп жаткан жумушка активдүү мамиле жасай билүүнү сунуш кылабыз.

Ушундай ыкмаларды биз сунуш эткен адабияттардан таап мындан башка методикалардын жардамында изилдесе болот.

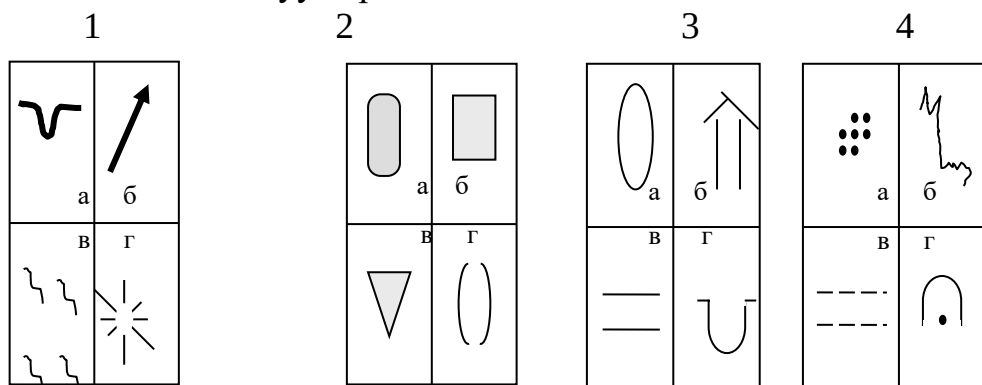
§ 8. Мүнөздүн типтерин изилдөө ыкмасы

Окуу китептерде берилгендей мүнөз 3 типке бөлүнөт. Ойлонулган тип, орточо тип, көркөм образдуу тип болуп. Ар бир тип адам баласын жаралуу мүнөзүнө жараша кыймыл аракетке келтирип, алардын жүрүм-турум нормаларын башкарып турат. Бирок адам баласындагы мүнөздүн типтерин бирин экинчисинен ажыратып, окуу - тарбия жумуштарында өзгөчө дифференцияланган жагдайда жасаш үчүн психологияда көнүктүрүлгөн төмөнкү ыкманы сунуш кылабыз.

Иштин максаты: изилденүүчүлөрдүн (окуучу-лардын) мүнөзүнүн типтерин аныктоо.

Эксперименттин изилдөө объектиси: Мүнөздүн типтери.

Экспериментти жүргүзүүнүн **көрсөтмөсү:** Экспериментке 4 группа бөлүнгөн «кыймыл», «сабырдуулук», «өзүнө ишенүү», «өзүнө ишенбөө» 16 символдуу сүрөткө көңүл коюп караңыз. Ар бир бөлүмдөн өзүңүздүн мүнөзүңүзгө туура келген бир символду тандаңыз. Төмөндөгү сунуш кылынган «кыймылга», «тынчтыка», «тең салмактуулукка» жана «тең салмаксыздыка» карата мүнөздүн типтерин аныктоого боло турган сүрөттөрдүн, ар бири төрттөн варианка ээ болгон «тематикалык апперцепциялык тест» (ТАТ) сунуш кылынат. Ушул сүрөттөрдүн ар бир тобунан сиздин көңүлүңүзгө жаккан вариантын тандап жазуу керек.

Тандалган варианттар төмөнкү *ачкыч* менен эсептелет.

а – 4	а – 10	а – 10	а – 10
б – 8	б – 8	б – 8	б – 8
в – 2	в – 2	в – 6	в – 2
г – 10	г – 4	г – 2	г – 6

Мисалы, 1-г, 2-а, 3-б жана 4-б тандала турган болсо, бул варианттар тесттин ачкычтарына салыштырып, төмөндөгү формула боюнча ар бир изилденүүчүлөрдүн жалпы алган баллынын суммасы табылат.

$M = \sum d_1 = K + T + TC + TCЭ$ мында, М - мүнөздүн типтери; d_1 - изилденип жаткан мүнөздүн типтеринин элементтери; К - мүнөздүн тең салмактуулукка карата мүнөздөлүшү; Т-мүнөздүн тынчтыка карата мүнөздөлүшү; ТСЭ - мүнөздүн тең салмактуу эместигине карата мүнөздөлүшү.

Ал эми ар бир топтун варианттары (а, б, в, г) өзүнчө баллдарга ээ. Алсак, а=4; б=8; в=2; г=10. Ошондой эле тынчтык тобу а=10; б=8; в=2; г=4; барабар. ТС - а=10; б=8; в=4; г=2; о.э. (ТСЭ) тең салмактуу эместигине карата а=10; б=8; в=2; г=6; барабар болушат.

Ошентип жогорку мисалды төмөнкүдөй чыгарууга болот:

$M = \sum d_1 = 10 + 10 + 8 + 2 = 30$ барабар болот.

Анализ: Изилденүүчүнүн кандай мүнөздөгү адам экендигин экспериментте берилген баллдар боюнча мүнөздүн типтерин аныктай алабыз. Мисалда көрсөтүлгөн изилденүүчү **28-34 балл** алган мүнөздүн тиби менен мүнөздөлүп, мүнөздүн “ойлонуучулугу” тибине кирет. Андай адамдар - айтканынан кайтпаган бир мүнөздүү, принципти бекем кармаган, бирөөгө анчалык сырын ачпаган, кыйынчылык ситуациялардан алыс болууга аракеттенген типке кирет. Мындай факторлорду төмөнкү шаблондук түшүндүрмөлөр аркылуу ишке ашырууга дагы болот. Чогулган баллдарды суммалоо менен.

0 дон 13 кө чейин. Сиздин жүрүм-турумуңуз биринчиден чөйрөгө көз каранды, көңүлүңүз тез чөгөт, сизге чөйрө өтө катуу басымдуулук кылат, сиз эмес чөйрө сиздин ордуңузга ойлонот. Сиз өтө эле эмоционалдуу адамсыз.

14 төн 20га чейин. Өз нугуңузда жүргөнүңүз менен ордуңузду табууга аракет кыласыз. Сиз өзүңүзгө сын көз менен карагандыктан, чөйрө сизге таасир бере албайт. Эгер коркуп жүргөн оюңузду, туура эмес экени билинсе, оюңуздан кайтып кетесиз.

21ден 27ге чейин. Өзүңүздү күнөөсүз адам деп ойлойсуз. Бирок сиз сырткы таасирге чалдыккансыз. Жашоо проблемаларынан

өзүнүздүн көз карашыңызды өйдө көрөсүз. Ошондуктан жашоодо өз алдынча алдын ала айтууңуз сизге оң жардам берет.

28ден 34 кө чейин. Сизге өз көз карашыңыздан, оюңуздан кайтуу кыйынга турат. Канчалык кимдир бирөө кысым көрсөтсө, ошончолук каршылыгыңыз күчөйт. Бирок чынында сиздин “ишенүүнүздө” кандайдыр бир оор ситуацияга түшүп калуу коркунучу бар.

35тен 40 ка чейин. Эгер бир нерсени ойлосоңуз, ал оюңуздан эч ким кайтара албайт. Бирок сизди жакшы билген адам билгизбей оюңузду буруп коюшу мүмкүн.

Ушундай эле изилдөөнү класс коллективине өндүрүштүн группаларына дагы жүргүзүп анализ жасаса болот. Андай иштерди аткаруу үчүн изилденүүчүлөр тарабынан алынган жоопторду төмөндөгү таблицага толтуруу керек.

Таблица № 1.

№	Ф.А.	Мүнөздүн типтери			
		Кыймыл-дуулук	Сабыр-дуулу	Ишеним-дүүлүк	Ишенбөө-чүлүк
1	Ч. Т.	8	4	10	6 = 28
2	А. Ф.	2	8	10	6 = 26
3	Ж. Г.	10	8	8	6 = 30
..		10	8	6	10= 34
п					
	Ар. орт.	7,5	7	8,5	7=30

Эгерде бул таблицага анализ кыла турган болсок орточо балл 30 алып жогорку шаблонго жараша 28-34 баллдын мазмунундагы мүнөздү түшүнүүгө болот. б.а. жалпы класс коллективин орточо алганда өзүн күнөөлүү деп сезбеген, канчалык кимдир бирөө кысым көрсөтсө ошончолук ал адамга каршылык көрсөкөн адамдар болушат. Чынын айтса сиздин туюу сезимиңизде сырткы чөйрөгө карата коркунуч бар. Ошол стресстик абалды алып таштоо максатка ылайыктуу.

Ошондуктан изилденүүчүлөргө коомдук талапка жараша окуу - тарбия иштерин уюштуруш үчүн ушул ыкманын көрсөткүчүн колдонуу аркылуу изилденип жаткан адамдар менен жеңил мамиледе боло алууга жетишүүгө болот.

§ 9. Мүнөздүк сапаттарды изилдөөчү ыкма (суроо жооп тест)

Сунуш этилген ыкма мүнөздүн сапаттарын изилдөөгө мүмкүндүк берет. Изилдөө жыйынтыгын-дагы мүнөздүн маанисине карата изилденип жаткан адам туурасында психологиялык маалымат алууга болот.

Ал үчүн төмөндөгү көрсөтмөнү колдонуп, изилдөө жумушун уюштуруу керек.

Көрсөтмө: Сизге сунуш этилген ар бир суроонун мазмунуна терең маани берип, оюңузга келген жоопторду пайдалануу менен убакытты кармабай, керектүү жооптун вариантын тегеректеп коюңуз. Студенттердин шартында китепти белгилөөгө болбойт, дептерге суроонун номерин жазып, тушуна жооптун вариантын (а, б, в, г) коюп коесуз. Мисалы: 1-в, 2-б, 3-а ж.б.

Изилдөөгө керектүү суроолор

1. Өзүңүздүн жасап жаткан жумушуңуз, курчаган чөйрөңүзгө өз таасирин тийгизет деп ойлойсузбу?
а) өтө эле аз; б) аз; в) көп эле; г) өтө күчтүү таасирин тийгизет.
2. Өзгөрүүнү же бой көтөргөндүктү кокустан болгон процесс деп ойлойсузбу? а) ооба, б) жок, в) билбеймин.
3. Бул сапаттардын ичинен элдер кайсынысын баалайт деп ойлойсуз?
а) туруктуулук, б) ойлоонун кеңдиги, в) өзүн эф-фективдүү көрсөтө алуу.
4. Сизде өзгөчө сапат барбы?
а) ооба, б) жок, в) билбеймин.
5. Сизге учураган кокустукту тез унутуп кое аласызбы? а) ооба, б) жок.
6. Өзүңүздүн жүрүм-турумуңузду анализдегенди жакшы көрөсүзбү?
а) ооба, б) жок.
7. Өзүңүзгө жакшы тааныш болгон адамдардын арасында: а) өзүңүз каалаган нерсени тандап сүйлөгүңүз келеби? б) өзүңүз менен өзүңүз болгуңуз келеби?
8. Кыйын татаал жумушту аткарып жатып, келечектеги андан да татаал нерселер жөнүндө ойлонуудан алыс болгуңуз келеби? а) ооба, б) жок.
9. Бул сапаттардын кайсынысы сизге дал келет?
а) кыялкеч, б) көйнөктө төрөлгөн баладай болуучулук,
в) эмгеке жанын берүү; г) тыкан;
д) өзүнүн башына өзү чөп үйүп алуу.
10. Талкууланып жаткан маселеде:?

- а) көпчүлүктүн оюна дал келбеген мазмунда сүйлөйт белеңиз,
 - б) талкууланган маселе боюнча айкын чечимиңиз болсо да унчукпай олтура бересизби,
 - в) өз оюңузду калуу менен көпчүлүктү ээрчип кетесизби,
 - г) өз оюңузду удургутпаш үчүн, сизди муктаж кылган талапты кабыл аласызбы?
11. Жетекчинин күтүлбөгөн кайрылуусу?
- а) жиниңизди келтиребиз, б) тынчсыздандырабыз,
 - в) камкордук көрсөтөбүз.
12. Эгерде атаандашыңыз сизге каршы иш уюштурса:
- а) ошол эле тондо жооп беремин; б) изилдеп көрөмүн,
 - в) ошол эле мезгилде аны шылдыңдаймын;
 - г) танапис берүүнү өтүнөмүн.
13. Эгерде сиздин жасаган ишиңизди жараксыз деп табышса?
14. а) көңүлүм чөгөт; б) уят боломун, в) өзүмдү айыптабаймын.
15. Эгерде сизди иштен четтетип койсо, анда кимди күнөөлөйсүз?
- а) өзүмдү; б) пешенемдин жоктугун; в) объективдүү шартты.
16. Сиздин оюңузча коллегияңыз, жетекчиңиз, кызматчыларыңыз сиздин жөндөмдүүлүгүңүздү баалашпайт деп ойлойсузбу?
- а) ооба, б) жок.
17. Эгерде сиздин коллегияңыз же досторуңуз кыйынчылык уудурса, анда?
- а) аларга жиним келет,
 - б) акырындык менен көнүүгүгө аракеттенемин,
 - в) жинимди келтирбестен аларды акырындык менен (ойноткум) шылдыңдагым келет.
 - г) эч бир көңүл бурбай мыскылдып күлөмүн.
18. Шашылып жатканыңызда койгон жериңизден сумкаңызды, зонтигиңизди таппай калсаңыз?
- а) унчукпай издей беремин,
 - б) үйүмдүн тартипсиз экенине нараазы боломун.
 - в) издебей кете беремин.
19. Мен өзүмдү кармай албай калам, эгерде?
- а) узун кезекте туруп калсам, б) коомдук транспорттордо,
 - в) бир эле жерге бир канча жолу кирсем.
20. Талаштан кийин өз оюңузду жакташ үчүн керектүү варианттарды ойлоносузбу? а) ооба, б) жок.
21. Өтө маанилүү жумушту аткаруу үчүн кандай жардамчыны тандайт элеңиз?
- а) демилгеси жок болсо дагы айтканды аткарып туруучу адамды,
 - б) ишин жакшы билген, бирок айтканын бербеген адамды, в)
 - өтө шалаакы бирок бир жактуу адамды.

Ошентип, бул ыкманы чечмелеп, сүйлөтүү үчүн төмөндөгү ачыкчты колдонуп изилденген жеке адамга жана группага анализ беребиз.

Ачыкч:

1. a=0, б=1, в=2, г=0.	6. a=2, б=0	11. a=0, б=1, в=2	16. a=0, б=1
2. a=0, б=1 в=2	7. a=2, б=0	12. a=0, б=2, в=1 г=0	17. a=2, б=0, в=1
3. a=1, б=1, в=2	8. a=0, б=2	13. a=2, б=1, в=0	18. a=1, б=0, в=2
1. a=2, б=0 в=1	9. a=0, б=1, в=3, д=0	14. a=2, б=0, в=0	19. a=0, б=1, в=2
5. a=0, б=2	10. a=2, б=2 в=1, г=0	15. a=0, б=2, в=3	20. a=2, б=1 21. a=0, б=1, в=2

Таблица № 1.

№	Ф.И.О.	Мүнөздүн типтери			
		0-15	15-25	26-38	38 ден жогору
1	Ч. Т.				
2	А. Ф.				
3	Ж. Г.				
...					
п					
	Ар. орт.				

Изилдөөнүн көрсөткүчтөрүн чечмелеп сүйлөтүүдө төмөнкү колдонмо пайдаланылат.

15 баллдан төмөнкүлөр: Мүнөзү туруксуз, өзүн-өзү кармай албаган, келечеке ой жүгүртпөгөн адамдар. Эгерде кокустук болсо, өзүнөн башканын бардыгын күнөөлөшөт. Достукта же коомдук жумуштарда мындай адамдарга ишенүүгө болбойт.

15-25 баллга чейин алгандар: Булар катуу мүнөздөгү адамдар, булар турмуш чындыгына туура маани берет, бирок бардык эле ойлогону иш жүзүнө аша бербейт. Себеби катачылыктар да көп болот. Коллективде өздөрүн түз, чыдамкайлык менен кармашат. Ошондой болсо да, ишин максатка жеткирүү үчүн өздөрү туурасында да ойлонуулары керек.

26-38 баллга чейин алгандар: Булар жоопкерчиликти толук сезген адамдар. Бирок өздөрүнүн ойлорун жана бирөөнүн да оюн баалай билишпейт. Ошондуктан катуу мүнөз дегендиктин туура варианттарын тандай билүүнү сунуш кылабыз.

38 ден жогору балл алгандар: Булар жөнүндө эч нерсе айтууга мүмкүн эмес. Анткени бул өтө эле идеалдуу мүнөз. Мындай мүнөздөгү адамдар турмушта дээрлик кездешпейт, же изилдөө туура эмес жүргүзүлүп калышы мүмкүн.

§ 10. Жөндөмдүүлүктүн багыттарын изилдөөчү ыкма

Сунуш этилип жаткан экинчи ыкма инсандын жекече жөндөмдүүлүгүн маалымат алуунун функция боюнча изилдейт, б.а. төмөнкүдөй факторлордун деңгээлин аныктайт.

Метафордук - түшүнүкө карата жүрүм-турумун башкаруу: мында кабыл алып жаткан адам сөз, ыр, образ, көркөм адабиятта берилген метафорлорго туура маани бере алуучулук жөндөмдүүлүктү түшүнөбүз.

Маалыматты - образдуу кабылдоо жөндөмдүүлүгү: мында фантазиялык, образдуу элестете алуу, сүрөт, чийме менен өз оюн башка бирөөгө түшүндүрө алуу жөндөмдүүлүгүнүн жогору же төмөн экендигин айтууга болот.

Символикалык - белгилерге туура маани бере алуу жөндөмдүүлүгү: мында предметтин же маалыматтын мазмунун белги, формула, график жана чийме аркылуу түшүндүрө алуу жөндөмдүүлүгү жөнүндө изилденет.

Маалыматтарды тил - аркылуу бирөөлөргө түшүндүрө алуу жана өзү түшүнө алуу: Мында маалыматтарды сөз аркылуу бирөөгө түшүндүрө алуу жөндөмдүүлүгү аныкталат.

Маалыматтарды абстракциялоо - аркылуу түшүндүрө алуу: мында абстрактуу ойлоонун негизинде жалпы чечимдерди, жыйынтыктарды чыгара алуу жөндөмдүүлүгү изилденет.

Рефлексиялык - жөндөмдүүлүк (өзүнүн ички дүйнөсүнө маани бере алуу): мында кабыл алынган маалыматты өзүнүн субъективдүү ой-толгоосуна салыштырмалуу өзүн башкара алууга жетишүү.

Кол эмгегинин - жардамы менен аткарылуучу жумуштарды так аткара алуучулук: мында кол эмгегинин жардамында керектүү буюмдарды жасап, тетиктерди оңдоп, жаңы моделдерди түзө алуу жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз болот.

Изилденүүчү ушул көрсөтүлгөн факторлордун кайсынысы боюнча жогору балл топтой турган болсо, ал ошол фактор боюнча жөндөмдүү деп табылат.

Көрсөтмө: Урматтуу изилденүүчү сиздин жөндөмдүүлүгүңүздүн деңгээлин изилдөө максатында берилген суроолордун ар бирине өзүңүздүн иш аткаруу формаңызга жараша алты (0,1,2,3,4,5) баллдык системада жооп беришиңизди суранабыз.

Изилдөөгө керек болгон суроолор

1. Кандайдыр бир маалыматты түшүнүү үчүн ал нерсенин образын элестете билесизби ?
2. Сүрөт тартууга кызыгасызбы?
3. Сиз формула, графиктер аркылуу маалыматтарды толук түшүнө аласызбы?
4. Досторунуз менен турмуш жөнүндө аңгемеле-шкиңиз келеби?
5. Сизге берилип жаткан маалыматтарды абстрактуу элестетүү аркылуу түшүнүп, жыйынтык чыгара аласызбы?
6. Өзүңүздүн айланаңыздагы маалыматтарды туура түшүнүү үчүн көп убакыт кетсе да алар туурасында ойлоносузбу?
7. Кандайдыр бир техникалык тетиктерди кыйналбай эле оңдой аласызбы?
8. Кимдир бирөөлөр менен метафордук сөздөрдү пайдаланып сүлөшүү үчүн, билимиңизди жогорулаткыңыз келеби?
9. Килейлөө, сүрөт тартуу, макеттерди жасоо сиздин сүйүктүү ишиңизби?
10. Кимдир бирөөлөргө бир маалыматты сүрөттөп берүү үчүн чиймелерди, формулаларды пайдалангыңыз келеби?
11. Сизде адабияттык жөндөмдүүлүк бар деп ойлойсузбу?
12. Сизге абстрактуу түшүнүктөгү сүрөттөр (живописстер) жагабы?
13. Сиз абстрактуу сүрөттөөлөрдү кыйналбай түшүнө аласызбы?
14. Сиз кандайдыр бир аппараттарды, техниканы өз колуңуз менен ондогонсуңузбу?
15. Сөздүн метафоролоп, образдап сүйлөө кургак болот деп эсептепейсизби?
16. Китеп окуп жатканыңызда ошондогу каарамандар менен аралашып кеткендей сезим сизде пайда болобу?
17. Сиз кандайдыр бир символдорду, белгилерди, цифраларды эсиңизге жакшы сактай аласызбы?
18. Сизди «жакшы жомокчу» дешет, ушул чынбы?
19. Сиз бирөө менен сүйлөшүп жатканда керектүү сөздөрдү оңой эле колдоносузбу?
20. Көркөм адабияттагы белгилердин символикалык маанилерине оңой эле түшүнөсүзбү?
21. Кандайдыр бир жасалгалоо учурундагы кол жумуштары сизди өзүнө тартабы?
22. Сизге макалдап сүйлөгөн адамдардын сөздөрү жагабы?

23. Сиз искусствого байланышкан китептерди, сүрөттөрдү чогултасызбы?
24. Сиз формула, белги менен жазылган сөздөрдү эркин түшүнөсүзбү?
25. Ыр жазып көрдүңүз беле?
26. Сизди, тааныштарыңыз абстрактуу сүйлөйт дешет, ушул чынбы?
27. Бир эле күнөөнү ар түрдүү тегиздикте ой жүгүртүп көрдүңүз беле ?
28. Сизди колунуздан «корру төгүлгөн» уста дешет, ушул канчалык деңгээлде чын?
29. Сиз мурун жазылган өзгөчө поэзияга кызыгасызбы?
30. Сизге белги, формула түрүндөгү маалыматтарга караганда көркөм адабий тилдеги маалыматтар түшүнүктүү көрүнөбү ?
31. Бирөөгө кат жазганыңызда, экөөңүздөргө гана белгилүү болгон сөздөрдү колдонуп жазуу сизге жагабы?
32. Чогулуштарда чыгып сүйлөгүңүз келеби?
33. Сиздин ишиңиздеги белгилердин системасынын машинанын тили менен байланыштуу болушун каалайсызбы?
34. Жатканда оюңузга келген кыялыңызды системалаштырууга аракеттенесизби?
35. Техника менен иштөө сизди канааттандырабы?
36. Көркөм адабияттан өзүңүзгө жаккан образдарды, колдонуп макала жазгыңыз келеби?
37. Өзүңүздү бай фантазияга ээмин деп эсептейсизби?
38. Компьютерге программаны кыйналбай эле түзө аласызбы?
39. Чет тилдерин билесизби?
40. Айрым учурларда сүйлөшүп жаткандыгы түшүнүксүз фразаларга кайрадан кайрыласызбы?
41. Аткара турган жумушуңузду ойлонуп туруп анан жасоого аракет кыласызбы?
42. Техникалык жаңылыктарды өздөштүрүүгө дараметим жетет деп ойлойсузбу?
43. Өзүңүз метафордук сөздөрдү тапкың келеби?
44. Сиздин сүрөт тартканыңызды дайыма көрүүгө болобу
45. Түшүндүрүүнү жеңилдетүү үчүн формуланы, чиймени колдоносузбу?
46. Сиз ыр жазууга көп убакыт кетиресизби?
47. Керектүү маалыматтарды узакка эске сактоо үчүн өзүңүзгө гана түшүнүктүү болгон белгилөөлөрдү колдоносузбу?
48. Сизди өтө акылдуу адам дешет, ушул чынбы?
49. Сиз өтө кылдаттыкты, чыдамкайлыкты талап кылган кол өнөрчүлүк жумуштарын аткарууну каалайсызбы?

Алынган эксперименталдык изилдөөлөрдү чеч-мелеш үчүн эки этаптан турган жумуш аткарылат.

Биринчи этапта изилдеген ар бир инсанга «ачкычты» пайдалануу менен жекече жыйынтыктар чыгарылат.

Экинчи этапта ар бир изилденүүнүн көрсөткүчү аркылуу группага тиешелүү болгон жөндөмдүүлүктүн формаларынын деңгээлдери аныкталат.

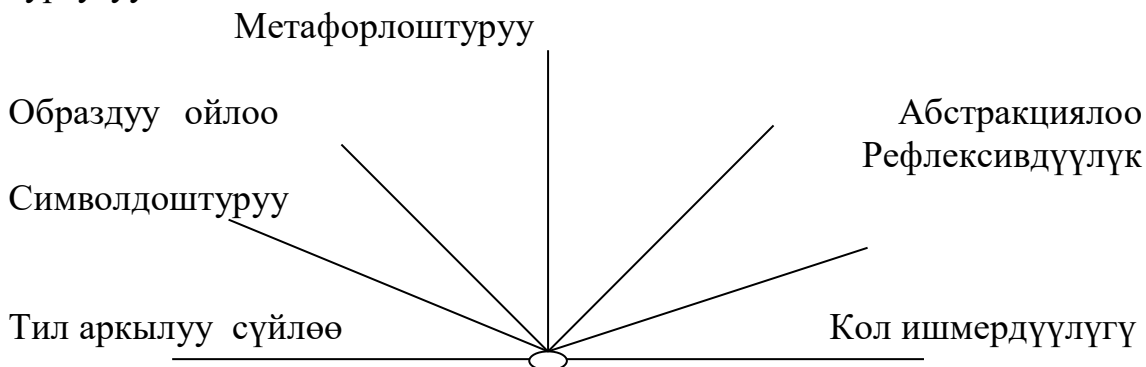
Ачкыч

№	Факторлор	Суроолордун номери
1.	Метафорлоштуруу	1, 8, 15, 22, 29, 36, 43
2.	Образдуу кабыл алуу	2, 9, 16, 23, 30, 37, 44
3.	Символдоштуруу	3, 10, 17, 24, 31, 38, 45
4.	Тил аркылуу сүйлөшүү	4, 11, 18, 25, 32, 39, 46
5.	Абстракциялоо	5, 12, 19, 26, 33, 40, 47
6.	Рефлексивдүүлүк	6, 13, 20, 27, 34, 41, 48
7.	Кол ишмердүүлүгү	7, 14, 21, 28, 35, 42, 49

Группалык факторду аныкташ үчүн төмөндөгү таблица толтурулат.

№	Ф.А.	Ф1	Ф2	Ф3	Ф4	Ф5	Ф6	Ф7
1.	Абдиева М.							
2.	Калыков А.							
3.	Камилова Ы.							
...								
п								
Ариф. орточо								

Сунуш этилген жумуштар аткарылгандан кийин маалымат көрсөтмөлүү болуш үчүн ар бир изилденүүчү жана жалпы группа үчүн изилдөө көрсөткүчтөрүнө таянуу менен төмөнкүдөй графикти тургузууга болот.

Графиктен көрүнүп тургандай жөндөмдүүлүккө кызыккан адистике

жараша балдарда ар түрдүүчө болушу мүмкүн. Ошондуктан окуучулардын изилдөө жыйынтыгына жараша кесипке багыт берүүдө ушул ыкма пайдалуу деп ойлойбуз.

§ 11. Активдүүлүктүн деңгээлин изилдөөчү ыкма (АД)

Бул методиканын негизги максаты инсандын жүрүм-турумунун нормасын ситуациялык абалга жараша көрсөтүү болуп саналат. Башкача айтканда инсанга мүнөздүү болгон чечкиндүүлүк сапаттын, болуп жаткан окуяга даяр болушун, чөйрө менен болгон мамилесинин активдүүлүгүн жана тескерисинче шалаакылык, түнттүк, ишине кайдигер мамиле жасоо сыяктуу жүрүм-турумдун нормасын изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Ошентип, керектүү инсанды изилдөө үчүн төмөнкү **көрсөтмө** боюнча жумуш аткарылат.

Урматтуу изилденүүчү төмөндөгү берилген суроолордун ар биринин мазмунуна жараша «менде ушундай сапат бар» дегенде «+», же тескерисинче «жок » дегенде «-» колдонуу менен жооп беришиңизди суранабыз.

Эскертүү: Берилген суроолорго чын ниетиңиз менен жооп беришиңиз зарыл. Андай болбосо изилдөө өзүнүн маанисин жоготуп коет.

Изилдөөгө керектүү болгон суроолор

1. Кандайдыр бир жумушту баштоонун алдында терең ойлонуп туруп анан аткарууга киришем.
2. Эгерде алдымда аткарыла турган татаал проблема турган болсо, анын бардык талаптарын канааттандырмайынча менин жаным тынбайт.
3. Менин оюмча мага караганда менин тааныштарым чечкиндүүлүктү көрсөтө алышат.
4. Башка адамдар менен урушуп кетпеш үчүн өзүм жалгыз иштегенди жакшы көрөмүн.
5. Айрым учурда өзүмдү «тоону томкоро алчудай» сеземин.
6. Менимче ойлонулган жумуш турмуштун чындыгы менен дал келбесе, анда ал жөн эле убакытты өткөзүү болуп эсептелет.
7. Эгерде аткарып жаткан жумушум көп убакытты ала турган болсо, анда мен үчүн зарыл жана кызыктуу болгон жумуштарымдан да баш тартамын.
8. Мен өтө аз жумушту ынтызаарлык менен, чын дилим менен аткарамын.

9. Кандайдыр бир жооптуу жумушту аткарууда жаңылышып каламбы деп корко беремин.
10. Элдердин арасында иштеп жатып чарчап калсам, жалгыз болгум келет.
11. Алдындагы жумушту аткаруунун ордуна, өзүнөн-өзү эле тартына берген адамды жаман көрөмүн.
12. Жасап жаткан ишим жакшы болбой калса, айланамдагылардын баары ушуну билип тургандай сезиле берет.
13. Ойлонууну көп талап кылган жумушта иштегенди жакшы көрөмүн.
14. Эгерде бир чечимди кабыл ала турган болсом, ошону аягына чыкмайынча иштеймин.
15. Чын дилим менен иштегенде өзүмдү жакшы сезип, жакшы уктаймын.
16. Шаардын сыртында жүрүп эс алганга караганда телевизордун жанында китеп окуп отурганды жакшы көрөмүн.
17. Кызыктуу көрсөтмө-залдарга, кино-театрга кирүү үчүн, эртеден кечке билеттин кезегинде турсам да мейли.
18. Бүгүнкү аткарыла турган жумуштарым дайым эле эртесине калып кала берет.

Изилдөөнү жыйынтыктоочу ачкыч

Мында ар бир суроого берилген оң жооп «+», 1(бир) деген, ал эми тескери мазмундагы « - » жооптор 0 (нөл) балл алат. Андан кийин бардык суроолордун жоопторунун баллдары суммаланат. Алардын чечмелениши төмөндөгү норматив боюнча жыйынтыкталат.

0-5 балл алган адамдын активдүүлүгү өтө төмөн деп белгиленет. Мындай адамдар аткара турган жумушунун ар бир деталына чейин маани берип, шашылбай аткарышат. Аткарып жаткан ишинен ката кетиремби деп коркот. Качан өзү жасаганда гана ишенимдүү сезет. Максатына жараша өжөрдүк менен иштейт. Өз чыгармачылыгы менен ойлонуп иш жасагысы келбейт. Жумушка өтө кыйынчылык менен көнүгөт.

6-10 балл алгандар орточо активдүүлүктөгү адамдар деп саналышат. Мындай адамдар өздөрүн жумушка карата теңдеп башкара алышат, турмушка ар тараптуу маани беришип, ички тынчсыздануусун токтото билишет.

11-18 балл алган адамдар жумушка өтө эле токтоо мамиле жасашып, жашоонун ички мазмунуна, күндөлүк жашоого чоң маани беришет. Ар бир иштин майын чыгара аткаруу туурасында көп ойлонушат. Аткарып жаткан жумушуна кимдир бирөөлөрдүн кийлигишүүсүн, башкаруусун жаман көрүшүп, эс алганча жалгыз иштегенди каалашат. Өзүнүн үстүнөн көп эмгектенишет.

Эксперименттин аягында керектүү группа туурасындагы маалыматтар төмөнкү таблицага толтурабыз.

№	Ф.И.О.	0-5	6-10	11-18
1.	Асанов Ж.			
2.	Бегматова А.			
3.	Кубаныч кызы З			
...				
п				
Ариф.орточо				

Мында ар бир изилденүүчүнүн алган баллы керектүү жерге коюлуп менен фамилиянын кесилишкен жериндеги графага «+» белги коюлуп, вертикалдуу формада ар бир деңгээлдин «+» тарынын саны эсептелет. Муну менен тиешелүү группанын активдүүлүк деңгээли табылат. Мындай көрсөткүчтөр ар бир изилденүүчү жана группалар менен дифференциалдык жекече иш алып барууда керектелет.

§ 12. Чыгармачылык потенциалды изилдөөчү ыкма

Сиздерге сунушталып жаткан ыкма чыгармачылык факторду изилдөөчү ыкмалардын катарына кирет. Чыгармачылыктын деңгээлин изилдөө азыркы мезгилдеги негизги проблемалардын бири. Анткени адам баласынын турмушунда чыгармачыл фактор дайыма эле эске алынбастан толук көмүскөдө калып жатат.

Ошондуктан жаштарды туура, коомдук талаптагы адам катары тарбиялоодо, алардын чыгармачыл потенциалын эске алуу тарбиячы, окутуучулардын ишинде өз эффективдүүлүгүн тийгизбей койбойт. Чыгармачыл мүмкүнчүлүктү аныктоо үчүн төмөндөгү көрсөтмө боюнча иш жүргүзөт.

Көрсөтмө: Сиздерге сунуш этилген ар бир суроонун мазмунуна карап, өзүңүз үчүн жооп берүүгө ылайыктуу деп эсептелген жооптун тиешелүү вариантын тегеректеп коюңуз.

Изилдөөдөгө керектелүүчү суроолор:

- Сизди курчап турган дүйнөнү оңолду деп эсептейсизби?
а) ооба; б) жок; в) айрым бир гана жактары.
- Өзүм кошулуп иштегенде гана айлана-чөйрөм оңолот деп эсептейсизби?
а) ооба, көпчүлүк учурда; б) жооп бере албаймын;
в) ооба, айрым учурда.

3. Сиздин айрым идеяларыңыз турмушумду оңдойт деп ойлойсузбу?
а) ооба; б) айрым жактарын гана;
в) айрым бир адамдар үчүн гана.
4. Сиздин коомдогу ээлеген оордунуз жашоо турмушунуздун оңдойбу?
а) оңдошу мүмкүн; б) ыктымалдуулугу төмөн;
в) болушу мүмкүн.
5. Кандайдыр бир жумушту баштоодо аягына чыгара алаар бекемин деп ойлойсузбу?
а) ооба; б) ишене албаймын; в) кээде,
6. Эч бир тааныш эмес жумушту иштөө жагабы?
а) ооба, сөзсүз; б) эч качан кызыкпаймын;
в) ошол жумуштун мүнөзүнө карап көрөмүн.
7. Тааныш эмес жумушту аткарууда талаптан артыкча мазмунда аткарууга аракеттенесизби?
а) ооба; б) канааттаныш үчүн гана;
в) ооба; эгер мен кызыгып калсам.
8. Сиз билбеген жумуш кызыктырса аны аткарып көрүү сизди кызыктырабы.
а) ооба; б) эң негизги жери гана;
в) мени кызыктырган жери гана.
9. Эгер ишиңиз оңунан чыкпаса:
а) өтө катуу капаланам;
б) чындыкка жакын эмес деп басып кетем;
в) эч кандай көңүл бурбай ишимди жасай беремин.
10. Менимче кесипти - адистиктеги адамдар:
а) мүмкүнчүлүгүнө жараша тандаш керек;
б) зарылдыкка жараша тандаш керек;
в) келечегин камсыз кыла алуусуна жараша тандаш керек.
11. Саякат мурунку бирөөлөр басып өткөн жол менен уюштурулуш керек.
а) ооба; б) жок, бирок адашамбы деп коркомун;
в) ооба мени кызыктырган жерлерди кайрадан көрүш үчүн.
12. Сүйлөшүп жаткан мезгилде эмне жөнүндө сүйлөшкөнүңүздүн бардыгын эстей аласызбы?
а) кыйналбай эле эстеймин. б) толук эстей албаймын.
в) мен үчүн кызыктуу болгон жерин гана.
13. Чет тилин укканда маанисин түшүнбөй туруп эле кайталап айтып бере аласызбы? а) кыйналбай эле; б) эстөөгө жеңил болсо; в) туура эмес кайталаймын.
14. Бош убактыңызда эмнени каалайсыз?
а) жалгыз отуруп ойлонгонду;

- б) компанияда отурганды;
 - в) жалгыз болгон менен компанияда отургандын мен үчүн айырмасы жок.
15. Кандайдыр бир жумушту аткарып жатып токтотуп коем, эгер?
- а) жумуш оңой аткарыла баштаса;
 - б) анча-мынча канааттана баштасам;
 - в) бардыгын аткара элек болсом.
16. Эгерде жалгыз болсоңуз:
- а) абстрактуу түшүнүк туурасында кыялданасызбы;
 - б) баалуу жумушту иштейсизби;
 - в) сиздин ишиңиз менен байланышкан жумушту иштегиңиз келеби.
17. Башыңызга келген идея туурасында иш аткаргыңыз келеби? а) ким менен турсам да; б) жалгыз калган мезгилимде; в) тынч жерде болгонумда.
18. Өзүмдүн идеямды таңуулаймын, эгерде:
- а) мени эч ким укпай койсо;
 - б) өз оюмда калыш үчүн;
 - в) каршылык күчтүү болбосо.
- Жыйынтыгын чечмелеш үчүн төмөндөгү техника колдонулат.
- Мында ар бир суроодон алган баллдар суммаланат.

- «а» жооптор үчүн – 3 балл,
- «б» жооптор үчүн – 1 балл,
- «в» жооптор үчүн – 2 балл берилет.

1, 6, 7, 8 – суроолор изилденүүчүлөрдүн кайрымдуулукка багытталган чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн түшүндүрсө, 2, 3, 4, 5 – суроолор өзүнө ишенгендикти түшүндүрөт. 12, 13 – угуу эсинин жогорулугун түшүндүрсө, 11 – суроо көрүү эсинин жогорулугун түшүндүрөт. 14 – суроо баш ийбөөчүлүктү түшүндүрөт, 16, 17 – лер абстракциялоо жөндөмдүүлүгүн түшүндүрөт.

Бул ачкычты пайдаланып, чыгармачылык сапаттардын потенциалын аныктоого болот. Ошондой эле группаны аныктоодо да колдонулат. Аныкталган бир чечимди алыш үчүн дифференциалдык техника колдонулат. Мисалы: 1, 6, 7, 8 – суроолорунун баллдары суммаланып, арифметикалык орточосу эсепке алынат. Мындан сырткары дагы баллдын жалпы суммасына карата төмөнкүдөй чечмеленет.

49 жана андан ашык балл алгандар: бул адамдар өтө жогору чыгармачылык мүмкүнчүлүккө ээ. Мындай адамдардан каалагандай жөндөмдүүлүктү талап кылып, кесипке жеңил үйрөтүүгө болот.

24 - 48 балл алгандар: Мындай адамдар нормалдуу чыгармачылык мүмкүнчүлүккө ээ. Эгерде бул адамдын кызыгуусу менен тандалган кесиби дал келе турган болсо, жакшы эле ийгиликтерге жетише алат.

23 төн төмөн балл алгандар: бул адамдардын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрдү төмөн болот. Мындай адамдарды көз жаздымга калтырууга болбойт. Аларга дайыма жардам керек. Андай болбосо алардын иши оңунан чыкпайт.

Андай адамдарды билүү үчүн төмөнкү таблица толтурулат жана колдонулат.

№	Ф.И.О.	49 жог.	24-48	23 төм.
1.	Ашимова А.			
2.	Саматов Н.			
3.	Токтобеков Р.			
...				
п				
Ариф. орточо саны				

Толтуруган таблицадагы маалыматтарга таянуу менен изилденүүчүлөргө жекелик жана группалык мазмундагы психологиялык анализ берилет.

Бешинчи бөлүм: Таануу процесстери

§ 1. Көңүл буруунун туруктуулугу жана бөлүнүүчүлүгү

Мектеп окуучуларына мазмундуу билим берүүдө психология илиминдеги таануу процесстери негизги орунда турат. Таануу процесстеринин ичинде «көңүл буруу» үйрөнүү процесстеринин эң алгачкысы. Ал теория кандай мазмунга ээ болуп, адам баласынын турмушуна кандай өз таасирин тийгизе тургандыгын байкаган чыгарсыздар. Ал эми изилдентп жакан (изилдене турган) инсандардын көңүл буруусун керектүү маалыматтарга багытоодо, окутуучулар көңүл буруунун структурасына кирген психикалык өзгөчөлүктөрүнө карата изилдөөлөрдү жүргүзүп, инсандын көңүл буруу деңгээлине жараша сабакты уюштурушат.

Көңүл буруу структурасы негизинен 6 топко бөлүнөт (көңүл буруунун - көлөмү, термелүүсү, туруктуулугу, бөлүнүүчүлүгү, алмашуучулугу жана бузулушу). Эгерде окутуучу ушул көңүл буруулардын ар бир структурасына маани берүү менен сабакты (тарбияны) баштай турган болсо, окутуучу түшүндүрүп жаткан маалыматты түшүнбөй турган окуучулар болбойт. Турмушта окуучулардын өңү -түсү окутуучуларды караганы менен, алардын ойлоосу, элестетүүлөрү башка маалыматтарга бурулуп жаткандыгын көп кездешет.

Экинчиден психиканын мыйзамдарына маани бере турган болсок, кандай гана адам болбосун көңүл буруу термелип, бөлүнүп, бузулуп турат ж.б. Ушул сыяктуу психикалык өзгөчөлүктөрдү азайтып, үйрөтүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн бир катар изилдөөлөрдү жүргүзүү менен окуп жаткан балдардын ким экендигин билип, ар бир окуучуга жекече подходдорду жасоого болот. Ушундай факторлорду изилдеген ыкмалардын бири болуп «көңүл буруунун туруктуулугу жана бөлүнүүчүлүгү» деген ыкма аркылуу окуучуларды изилдейбиз.

Изилдөөнүн максаты: изилденип жаткан окуучулардын көңүл буруусунун туруктуулугун жана бөлүнүүчүлүгүн аныктоо;

Изилдөө объектиси: Окуучулардын сабакка көңүл буруу деңгээлдери.

Экспериментте колдонулуучу материалдар: туурасынан жана тигинен 30 дан басма менен жазылган түрдүү иретте жазылган алфавит тамгалардын бланкасы. Эгерде ошондой бланка болбой турган болсо бир номердеги газета, журналдагы статьяларды же эски китептердеги тамгаларды да пайдаланса болот. Мындан сыркары убакытты өлчөгөнгө мүмкүндүк берген секундомер колдонулат.

Экспериментти жүргүзүүгө көрсөтмө:

Эксперимент класс группаларына, же ар бир окуучуга жекече жүргүзүүгө да болот (биздин шартта студент өзүнө жүргүзүп, үйрөнүп алып, андан кийин жумушунда колдонсо болот).

Экспериментти жүргүзүүнүн алдында экспериментатор изилденүүчүлөргө төмөнкүдөй түшүндүрүү жумушун жүргүзөт.

Азыр сиздерге бардыгы бирдей болгон Бурданонун таблицасын таратып берем (ушул методиканы жараткан англиялык психолог). Эгерде ал таблица болбосо бирдей номердеги газетаны же журналды – деп жазылган материалдын адресин айтат.

Менин команدام боюнча сиздер таратып берилген таблицадагы эки тамганы, окуп баратканда учурай турган болсо сызып кете бересиздер. Качан «мен» минута дегенде ошол жерди өгзөчө сызык менен белгилеп жумуш аткарууну уланта бересиздер. Ошентип эксперименталдык жумуш 10 минутка созулат. Мисалы: изилдөөчүү К жана Т тамгаларын сиз десе ошол тамгалар учураган сайын сызып кете бересиңер.

Эксперимент аяктагандан кийин 10 минут эс алып, окуучулардан чогултуп алынган Бурдононун таблицаларын текшерүүгө өтөбүз. Бул учурда изилденүүчүлөр өтө көңүл буруу менен иштесе да айтылган тамгаларды сызбай, ката кетирген учурларды байкайбыз. Б.а. ошол кетирген каталарга карата ал окуучулардын көңүл буруусунун туруктуу жана туруктуу эмес экендигин аныктайбыз.

Эксперименттин жыйынтыктары. Эгерде класс окуучуларын толук ала турган болсок экспериментке катышкан бардык окуучулардын – фамилиясы жазылган, 10 минутанын ар бир минутасында ката кетирген каталардын санын жаза турган таблица түзүлүп, аягында класстын, группанын орто көңүл буруусун туруктуу жана туруктуу эместигин аныктаган арифметикалык жыйынтыгы чыгарылган таблица түзүлөт.

№	Ф.И.О.	1 мин	2 мин	3 мин	4 мин	5 мин	6 мин	7 мин	8 мин	9 мин	10 мин
1.	А. Ф.	4	3	3	2	0	3	2	3	3	4
2.	Ү. Т.	0	2	1	0	4	2	1	0	2	2
3.	Ч. А.	1	2	1	0	2	1	0	2	3	1
...											
n											
	Ариф орто.	1,7	2,3	1,7	0,7	2	2	1	1,7	2,7	2

Бул таблицадагы көрсөткүчтөргө маани бере турган болсок. Таблицадагы Асанов Фархат биринчи минутада 4 ката. Экинчи мин. 3, үчүнчү мин. 3 ж.б. Ушул сыяктуу болуп 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 - минутадагы кетирген каталарын билүүгө болот. Ушундай эле эрежеде үсөнова Гүлзаттын, Чыңгызов Алмаздын кетирген каталарына жараша көңүл бурууларынын туруктуулугун аныктоого жетише алабыз.

Ал эми класстын (группанын) көңүл буруусун, туруктуулугун ар бир минутасындагы экспериментке катышкан окуучуларынын кетирген каталарынын сандарын тигинен (вертикалдуу) суммалап жалпы окуучунун санына бөлүү менен класс коллективинин ар бир минутага карата көңүл буруунун туруктуулугун аныктай алабыз жана графикалык диаграммада төмөндөгүдөй графикти көрсөтүүгө болот.

Эгерде жогорку таблицадагы 3 окуучуга карата арифметикалык орточосун таап, графикти тургуза турган болсок ал төмөндөгү көрүнүштү алат. Бул класс коллективинин орточо көңүл буруусунун туруктуулугун жоон сызык менен белгилеп, андан кийин ар бир окуучунун графигин таап үзүк сызык менен белгилеп, бирин экинчисинен айырмалайбыз. Ушул тургузган графиктерге жараша, ар бир окуучуга жана класс коллективине анализ жүргүзөбүз.

Изилденүүчүлөр канчалык катанын санын аз кетирип нөлгө жакындаган сайын ошол окуучунун, класстын көңүл буруусунун туруктуу экендигин билүүгө болот. Мындай окуучулардын сабагына маани бере турган болсо, сабакты жакшы өздөштүрө алат деп түшүнөбүз. Эгерде катаны көп кетирип өздүк графиги класс коллективинин орто графигинен айырмалана турган болсо, сабак алардын көңүлүн өзүнө бура албагандыгын түшүндүрөт. Мындай учурларда сабакты демонстрациялык негизде жүргүзүп плакаттарды, слайдаларды, компьютердик технология-ларды колдонуп сабак уюштурууну сунуш этебиз.

Ушул эле тажрыйбанын жыйынтыгы менен изилденүүчүлөрдүн (окуучулардын) сабакка карата көңүл буруусунун көлөмүн да аныктоого болот. Жогоруда алынган эксперименттеги Бурданонун таблицасындагы, изилденүүчүлөрдүн аткарган жумушунун ылдамдыгына жараша б.а. 10 минутанын ичинде таблицадагы канча строканы сызгандыгына карата көңүл буруга карата маани берилет. Анткени лекциядагы түшүнүккө таяна турган болсок - *көңүл буруунун көлөмү дегенибизде, эки же андан көп маалыматтарга бир эле убакытта жооп бере алуучу психикалык процессти айтабыз.* Бул аныктамалардан көрүнүп тургандай көңүл буруунун көлөмү айрым учурларда убакытка да жараша болот. Эгерде башка изилдөөлөргө салыштырмалуу таблицадагы көп строканы окуп, ал строкадагы сыз деген тамгаларды катасыз сыза турган болсо, анда окуучулардын,

көңүл буруусунун туруктуулугу жана көлөмү жакшы иштеген окуучулар деп айта алабыз. Бирок мындай окуучулар аз кездешет.

Көп катарды сызганы менен, ал ошончолук катаны көп кетирет, мындай окуучулардын аткарып жаткан жумуштун сапатсыз болушу педагогикалык жумуштун максатына туура келбейт. Ошондуктан андай окуучуларга шашпай, катасыз аткарууну сунуштоо керек.

Айрым окуучулар аз строканы сызганы менен катаны аз кетирет. Мындай окуучуларга убакыт берип, алардын сабак аткаруу мүмкүнчүлүгүн эске алган жакшы. Анткени андай окуучулардын нерв системасы жай иштеген окуучулар деп коебуз.

үчүнчү этапта: Жогорку тажрыйбаны улантып «көңүл буруунун алмашуу» деңгээлин аныктоого болот. Бул учурда эксперимент мурункуга караганда татаалдаштырылат.

Экспериментке керектүү каражаттар: - баштагыдай эле Бурданонун таблицасы же эски журнал, газеталар колдонулат. Мындан сырткары бир эле мезгилде керектүү тамгаларды сызуу менен угуу аркылуу магнитофонго жазылган сөздөрдүн тизмесине же ар түрдүү саптардан топтолгон ырлардын мазмунунан, же жөн эле экспериментатор иреттүү системада столду ургулап, такылдаткан үндүн санына маани берип, эки жумушту бирдей алып баруу милдеттендирилет.

Көрсөтмө: Бул учурда да 10 минутанын ичинде бир эле мезгилде керектүү тамгаларды сызып, чыккан үндүн санына жараша ар бир минутасын өзүнчө ат-каруу керек. Мисалы: экспериментатор минута деген-де иштеп жаткан катардын келген жерин белгилеп, анын жанына такылдагандын санын жазып туруу керек.

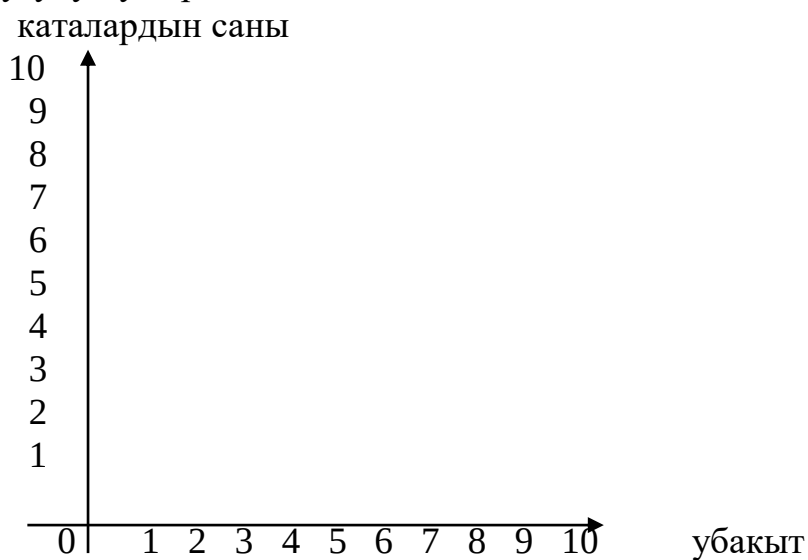
Изилденүүчүлөр ошол эле окуучулар болот. Эксперимент аяктагандан кийин анкеталарды чогултуп, класс окуучуларына карата төмөнкүдөй таблица толтурулуп график тургузулат.

Таблицада ар бир окуучунун тушундагы минуталар менен кесилишкен жерге кетирген катанын сандары тамгаларга жана такылдаткан үндүн сандары бир квадратка башка-башка жазылат. М.: $4 / 7$, мында 4 – 1 минутада сызбай кеткен тамгалардын саны, 7 – такылдаган туура сандын же жетпей калган сандардын айырмасы.

Ошондо таблица төмөндөгүдөй көрүнүштү берет.

№	Ф.И.О	1 мин	2 мин	3 мин	4 мин	5 мин	6 мин	7 мин	8 мин	9 мин	10 мин
1.	А. Ф.	4/7	3/9	5/4	6/10	4/2	3/5	2/4	3/2	3/7	4/6
2.	Ү. Т.	0/2	2/6	4/3	0/3	4/5	2/1	1/3	0/0	2/2	2/1
3.	Ч. А.	1/5	2/6	1/2	0/2	2/1	1/5	0/6	2/1	3/2	1/3
...											
n											
	Ар. орт.	1,7/4, 7	2,3/7	2,3/3	2/5	3,3/2, 7	2/3,7	1/4,3	2,3/1	2,7/3,	2,3/3, 3

Ал эми график, убакыт (минута) менен каталардын ортосундагы катыштарга жараша тургузулат. Тамганын каталары башка түстөгү сызык менен үндүн санынын каталары башка түстөгү сызык менен тургузулушу керек.

Ошондой эле ушул графикте керектүү окуучулардын көрсөткүчтөрү тургузулуп, аларга анализ берилет. Класстын орточо көрсөткүчүнө салыштырмалуу.

Анализ: Мында көңүл буруунун туруктуулугу көңүл буруунун алмашуучулугуна жараша боло тургандыгы анализге алынат. Изилденип жаткан окуучулардын бардыгы эле бирдей боло бербейт.

Көңүл буруунун алмашуучулугу күчтүү иштеген окуучуларда тамгалык каталар менен үндүк каталарында айырма аз болот.

Көңүл буруунун алмашуучулугу начар иштеген окуучуларда тамгалык ката менен үндүк каталардын айырмасы чоң болот.

Мунун негизги фактору болуп теориядагы маалыматтарга караганда адам баласы да калган жаныбарлар сыяктуу эле дүйнөнү 5 анализаторлор менен аңдап тааный алат (көрүү, угуу, жыт билүү, даам татуу жана тери сезүү). Натыйжада анализаторлор бардык учурларда бирдей иштей бербейт. Мугалим эксперименттин көрсөткүчтөрүнө карата ар бир окуучуга жекече подходдорду жасай билүү керек.

§ 2. Инсандын өзүн жана экинчи бирөөнү кабыл алуу ыкмасы (Т. Лиринин ыкмасын колдонуу аркылуу)

Инсандык сапат тубаса берилбестен көпчүлүк учурда, инсан жашаган социалдык чөйрөнүн таасир этүү күчүнө жараша калыптанат. Ошондуктан изилдөөчүгө керек болгон инсандык сапаттын психикалык өзгөчөлүгүн кабыл алууда Т. Лири тарабынын түзүлгөн ыкманы керектүү шартка жараша көнүктүрүү, инсанды ар тараптан изилдеп чечмелөөгө мүмкүндүк берет.

Анткени бул ыкма карама-каршы мүнөзгө ээ болгон 8 фактор боюнча изилденип инсандын 16 параметрин аныктап көрсөтөт. Ала турган болсок инсандын өзүн-өзү жана мамиледе боло турган адамдын инсандык сапаттарын төмөнкү факторлор аркылуу изилдей алат.

Бийликке жетүүгө, чоңдукка, башкарууга умтулуу - өжөрдүк, көктүк, кежирдик сапаттар анын каршысындагы сапатка карата изилденет.

Өзүнө-өзү ишенүүчүлүк – бирөөнүн сөзүнө макул болбоо, катуу мүнөзгө ээ болуучулук фактору, анын каршысында жаткан сапаттарга карата аныкталат. (Мындан кийинки факторлордун карама-каршысын-дагы параметрлерди өзүнөр аныктагыла).

Өзүн-өзү билүүчүлүк - ишенүүчүлүк, өзүн-өзү жактыруучулук фактору анын каршысындагы сапатка карата изилденет.

Бирөөгө жол коюучулук - коркоктук, бирөөгө баш ийүүчүлүк факторлор алардын каршысындагы аркылуу изилденет.

Ишенчээктик – тил алчаактык фактору дагы өзүнүн каршысында жаткан сапатка карата изилденет.

Ак - көңүлдүк – өзүн биле албоочулук, жакшы жашоону каалоочулук (конфоризм) фактору да каршысындагы сапатка карата изилденет.

Боорукердик – өзүмчүл эмес, кайрымдуулук фактору да каршысындагы сапатка жараша изилденет.

Урматуу изилденүүчүлөр силерге берилген суроолорго алты баллдык система боюнча жооп бересиңер. (0,1,2,3,4,5). «0» деген балл берилген суроодогу сунуш этилген сапаттар изилденип жаткан адамда таптакыр жок деп эсептеген учурда коюлат. Ал эми «5» деген баллды сунуш этилген сапат изилденип жаткан адамда 100% бар деген учурда коюсуз. Ушул сыяктуу башка баллдар дагы өз деңгээлине жараша коюла берет.

Изилденүүчүгө берилүүчү суроолор:

1. Бирөө менен кызматташ болуп ага жардам берүү.
2. Өзүнө-өзү ишенүү.
3. Бирөөнүн кадыр баркын өз жумушу үчүн колдонуу.
4. Бирөөнүн башкарганына жини келүү.
5. Мүнөзү ачык болуу.
6. Арызчыл.
7. Дайыма бирөөдөн жардам суроо.
8. Бирөөлөрдөн кубаттоону күтүү.
9. Өтө ишенчээк жана бирөөгө жардам берип аны сүйүндүрүү.
10. Ачык болгонду жакшы көрүү.
11. Бирөөгө өзүнүн кадырлуу экенин көрсөтүү.
12. Өзүнүн туруктуу экенин көрсөтө алуу.
13. Жайдары мүнөз.
14. Кайрымдуу.
15. Өтө ачуулуу, жини тез келүү.
16. Мактанчаак.
17. Өзүмчүл.
18. Өз кемчилдигин сезе алуу.
19. Урматуу болууну каалоо.
20. Өз билгенин кое бербөө.
21. Өтө боорукер жана кемчилдигин сезе алуу.
22. Башкарганды жакшы көрүү.
23. Бирөөгө болушууга умтулуу.
24. Таң калтыруу.
25. Бирөөнүн чечим чыгаруусуна мүмкүндүк берүү.
26. Бардыгын кечирүү.
27. Түз, туура адам болуу.
28. Эч нерсе менен иши жоктук.
29. Өзүмчүл эместик.

- 30.Бирөөгө кенеш берүүнү жакшы көрүү.
- 31.Бирөөгө көз каранды болуучулук.
- 32.Өзүнө-өзү ишене албоочулук.
- 33.Дайыма капалуу.
- 34.Бирөөгө көңүлүн жибитпөө.
- 35.Сөзмөр, ким менен болсо да мамилелешип кете алуу.
- 36.Өз билгенин кое бербөөчүлүк, бирок ачыктык.
- 37.Жамандык ойлоо, кара ниеттик кылуу.
- 38.Бирөөгө баш ийип кете берүүчүлүк.
- 39.Өзүнө сын көз карашта боло алуучулук.
- 40.Өз буюмун аябоочулук.
- 41.Кичипейилдик.
- 42.Бирөөгө жол берүүчүлүк.
- 43.Таарынчаактык, уялчаактык.
- 44.Бирөөгө жардам берүүгө умутулуучулук.
- 45.Өзү жөнүндө гана ойлоочулук.
- 46.Ийкемдүүлүк, ызат көрсөтүүчүлүк.
- 47.Бирөөнүн сунушун чын дилден кабыл алуу.
- 48.Дайыма таң калуучулук, аңкоолук.
- 49.Колунан эч нерсе келбөөчүлүк.
- 50.Эрки бош, эзилме былжырагандай көрүнүү.
- 51.Бирөөлөргө сын мамиледе болуучулук.
- 52.Ынтымакчылыка чакыруу.
- 53.Бийлигине, даражасына карап мамиле кылуу.
- 54.Ишенбестик.
- 55.Авторитетке ээ болууга умтулуу.
- 56.Кызганчаактык.
- 57.Коркоктук.
- 58.Бирөө менен достошо албоо.
- 59.Демилгесиз, сунушу жок.
- 60.Бардыгына тегиз мамиле жасоо.
- 61.Колунан ар нерсе келүү, эптүү.
- 62.Өтө сыпайы, дилгир кичи пейил.
- 63.Элдин сөзүн баалай алуучулук.
- 64.Ишенчээктик.

Эксперименталдык изилдөөнүн көрсөтмөсү:

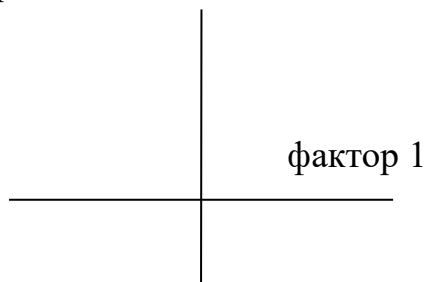
Мында ар бир суроону жообуна коюлган баллдарды төмөнкү «ачкычка» таянуу менен изилденүүчүнүн инсандык сапаттарын жогору же төмөн экенин ар бир факторлорду пайдаланып чечмелейбиз. Ошону менен бирге группалык өзгөчөлүктү анализдөөгө жетишебиз.

Изилдөөнү чечмелөөчү ачкыч:

Фактор · номери								
	1	2	3	4	5	6	7	8
I	3	10	11	19	20	22	24	30
II	2	12	16	28	32	45	53	59
III	5	15	17	36	49	50	51	58
IV	4	6	33	34	37	48	54	56
V	18	27	39	42	43	46	57	61
VI	9	7	8	14	25	31	38	55
VII	1	36	41	52	60	62	63	64
VIII	13	21	23	26	29	40	44	47

Ачкычка таянуу менен изилденип жаткан инсандык сапатты дискограммага карата аныктоого болот. Инсандык сапаттын көрсөткүчү канчалык дискограмманын борборундагы нөлгө жакындаган сайын изилденип жаткан инсандык сапаттын төмөн экендигин билдирет. Тескерисинче нолдон алыстаган сайын изилденип жаткан инсанда тиешелүү сапаттын күчтүү мүнөзгө ээ экендигин түшүндүрөт.

фактор 2

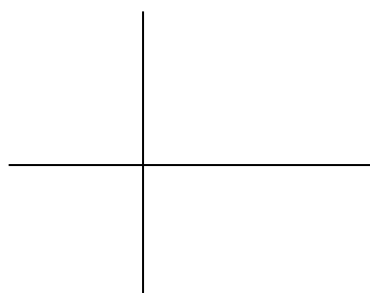
Ушул сыяктуу Ф-3 менен Ф-4 тургузса болот; Ф-5 менен Ф6; Ф-7 менен Ф8.

Мисалы, группанын орточо жыйынтыгын төмөндөгүдөй таблицаны бере турган болсо,

Фактор	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Орто балл.	3	1	2,3	2	0,7	4	4,2	3

Анда бул таблицанын дискограммасы төмөнкүдөй көрүнүштө болот.
фактор 2 (гр.)

фактор 3

фактор 1 (гр.)

Ушул сыяктуу калган Ф-3 тон Ф-8 чейинки факторлорду тургузса болот. Мында рим цифрасы инсандык сапаты мүнөздөгөн фактор. Ал эми ар бир фактордун көрсөкүчү нөлдөн алыстаган сайын инсандык сапаттын жогорулагандыгын түшүндүрөт.

Ошентип изилденүүчүлөрдүн жекелик жана группалык мүнөзгө ээ болгон сапаттарын дагы анык-тоого жетишебиз.

Ал үчүн төмөнкүдөй группалык таблица түзүлүп, ага карата дискограмма тургузулат.

Изилд. Форма. Ф.А.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1. Акматов К.								
2. Жаанбаев Д.								
3. Усманова. Б.								
...								
n								
Ариф.орто.баллдар.								

Изилдөөнүн аягында группалык дискограммага салыштырмалуу ар бир изилденүүчүнүн инсандык сапатынын факторлоруна психологиялык чечмелөө (интерпретация) жүргүзүп, ал адамдын кандай сапаттык өзгөчөлүктөргө ээ экендигин кабыл алууга болот.

§ 3. Инсандын багытталуусун аныктоочу ыкма

Азыркы мезгилде инсандын багытталышын аныктоодо биринчи жолу 1963-жылы Басса-Даркин тарабынан негизделген анкетасы кеңири колдонулуп келүүдө.

Анкета 27 ой жүгүртүүнүн пункттарынан турат. Ар бир пунктка 3 варианттан жооптор берилип (А, Б, В) ал жооптор тиешелүү түрдө инсандын багыт-талуусунун 3 түрүн көрсөтөт. Изилденүүчү жооп бергенде өзүнүн учурдагы абалына, көз карашына туура келген жоопту белгилөөсү керек. Изилденүүчүнүн көз карашына туура келген ар бир жооп үчүн «2 » балл, эң алыс турган жоопторго «0 » балл, ал эми белгиленбей калган жоопторго «1 » ден балл берилет.

Андан кийин багытталуунун ар бир түрү үчүн алынган баллдар суммаланып эсептелет.

Бул ыкманын жардамында инсандын төмөндө-гүдөй багытталуулардын деңгээлдери аныкталат.

1. Өзүнө карата багытталуу (Мен) – Багытталуунун бул түрү инсандын өзүн дайыма ардактуу көрсөтүүгө, бийлик кылууга, атаандашууга умтула тургандыгын билдирет. Керек болгон учурда түрдүү жаңжалдарды уюштурууга чейин барат.
2. Карым-катнашка болгон багытталуу (К-К) – Багытталуунун бул түрү инсандын ар дайым башка адамдар менен тыгыз мамилелешүүгө, биргелешип иштөөгө умтула тургандыгын билдирет. Башкаларга чын дилинен жардам берүүгө аракеттенишип, дайыма коомчулук менен бирге болууну аракеттентет. Бирок көпчүлүккө көз каранды болуп, өз алдынча чечим кабыл алууга жөндөмсүз.
3. Жумушка болгон багытталуу (ЖБ) – багытталуунун бул түрүнөн жогорку балл алгандар өз иштериндеги кыйынчылыктарды, маселелерди кызыгуу менен чечишет. Ар дайым жумуштун майын чыгара иштөөгө умтулушуп, башка адамдар менен жумуш тууралуу пикир бөлүшүүнү жактырышат.

Изилдөөгө керектүү суроолор

1. Мен эң чоң канааттануу алам ...
 - а). Өз ишими жактыруудан;
 - б). Жумуштун жакшы аткарылышынан;
 - в). Досторумдун мени курчап тургандыгын билгенимде.
2. Эгер футбол (волейбол, баскетбол) ойносом, мен анда ... болууну каалайт элем.
 - а). Оюндун тактикасын иштеп чыгуучу машыктыруучу;
 - б). Атактуу оюнчу;
 - в). Команданын капитаны;
3. Менимче эң мыкты педагог ...
 - а). Окуучуларда кызыгууну пайда кылып, алардын ар бирине жекече мамиле жасайт;
 - б). Предметине кызыктырып, ал боюнча окуучулардын билимин тереңдетет;
 - в). Эч ким өз оюн тартынбай айта ала турган шарт түзөт.
4. Мага ... адамдар жагат.
 - а). Аткарылган ишке кубанган;
 - б). Коллективде чын ниети менен иштеген;
 - в). Өз ишин башкалардан мыкты аткарууга умтулган.
5. Мен досторумдун ... адамдардан болушун каалайт элем.
 - а). Ак ниет жана керектүү учурда жардам көрсөтө алган;
 - б). Чынчыл жана мага берилген;

- в). Акылдуу жана кызыктуу.
6. Мен эң мыкты дос деп ... эсептеймин.
- а). Бардыгы менен жакшы мамиле күткөндөрдү;
 - б). Өзүм ишенген адамды;
 - в). Өз турмушунда көп нерселерге жетише алгандарды;
7. Менин эң жаман көргөнүм, бул ...
- а). Ийгиликке жетпей калган учурларым;
 - б). Досторум менен мамилем бузулган учур;
 - в). Мени сындап жатышкан мезгил.
8. Менимче педагог үчүн эң жаман нерсе, бул ...
- а). Окуучулардын жактырбагандыгын ачык билдирип, аны менен тамашалашуусу;
 - б). Коллективде атандашуулардын болушу;
 - в). Өзү окуткан предметти билбегендик.
9. Менин балалык кезимдеги эң жаккан нерсем, бул ...
- а). Досторум менен убакыт өткөзүү;
 - б). Жумуш аткарып бүткөндүгүмдү сезүү
 - в). Бир нерсе жөнүндө мени мактагандык.
10. Мен ... адамдардан болууну каалайт элем.
- а). Турмушунда ийгиликке жетишкен;
 - б). Өз ишине жан - дили менен кызыккан;
 - в). Меймандостугу жана кичипейилдиги менен айырмаланган.
11. Мектептин биринчи кезектеги милдети, бул ...
- а). Турмуштун койгон талаптарын чечүүнү үйрөтүү;
 - б). Окуучулардын жекече жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү;
 - в). Адамдар менен мамиле кылууга керектүү сапаттарды тарбиялоо.
- 12..Эгерде бош убакыт болсо, мен аны кызыктуу өткөрүү үчүн ...
- а). Досторум менен сүйлөшүп отурмакмын;
 - б). Эс алып, көңүл ачмакмын;
 - в). Өзүмдүн сүйүктүү иштеримди жасап, ал жөнүндөгү илимимди жогорулатмакмын.
13. Мен эң чоң ийгилигиме жетишет элем, эгерде ...
- а). Жагымдуу деген адамдарым менен бирге иштеп калсам;
 - б). Мен кызыккан жумуш болсо;
 - в). Менин аракетим жогору бааланса.
14. Мен үчүн эң жагымдуу мезгил, бул ...
- а). Башка адамдардын баалашуусу;
 - б). Жакшы аткарылган жумуштан ырахат алуу;
 - в). Досторум менен убакытты кызыктуу өткөрүү.
15. Эгерде мен жөнүндө газетага жазууну чечишсе, мен анда ... каалайт элем.

- а). Мен катышкан окуу, спорт, эмгек менен байланышкан кызыктуу жумушту жазышын;
 - б). Менин ишмердүүлүгүмдү жазышын;
 - в). Мен иштеген коллектив жөнүндө жазышын.
16. Мен бардыгынан жакшы окуйт элем, эгерде мугалим ...
- а). Мага жекече мамиле жасаса;
 - б). Мени предметине кызыктыра алса;
 - в). үйрөтүп жаткан проблемасы тууралуу коллективдүү талкууну уюштура алса.
17. Мен үчүн ... өткөн жаман нерсе жок.
- а). Адамды шылдыңдоодон;
 - б). Эң маанилүү жумушту ийгиликсиз аткаргандан;
 - в). Досторунан айрылгандан.
18. Менин баарынан жогору балаган нерсем, бул ...
- а). Ийгилик;
 - б). Биргелешип иштөөгө ыңгайлуу мүмкүнчүлүк алуу;
 - в). Эң сонун акыл жана ой.
19. Менин эң жаман көргөн адамым, бул ...
- а). Өзүн башкалардан кем сезүү;
 - б). Урушчаак, чыр адам;
 - в). Бардык жаңы чыккан нерселерге каршы чыккан адам.
20. Мен үчүн эң жагымдуу нерсе, качан ...
- а). Бардык жумуштар үчүн манилүү нерсенин үстүнөн иштесем;
 - б). Көп дос күтө алсам;
 - в). Бардыгынын көңүлүн алып, бардыгына жаксам.
21. Менимче жетекчи биринчи кезекте, ... болуш керек.
- а). Жеткиликтүү сүйлөй алган;
 - б). Авторитеттүү;
 - в). Талапты кое алган.
22. Бош убактымда ... жөнүндөгү китептерди кызыгып окуймун.
- а). Досторду кантип күтүү;
 - б). Белгилүү адамдардын турмушу;
 - в). Илимдин жана техниканын акыркы жетишкендиктери.
23. Эгерде менде музыкалык жөндөмдүүлүк болсо, мен анда ... болууну каалайт элем.
- а). Дирижер;
 - б). Композитор;
 - в). Солист.
24. Мен ... каалайт элем.
- а). Кызыктуу конкурс ойлоп табууну;
 - б). Конкурста жеңип чыкканды;
 - в). Конкурс уюштуруп, аны алып барганды.
25. Мен үчүн баарынан ... билүү маанилүү.

- а). Өзүмдүн эмне кылуумду каалаганымды;
- б). Максатыма кантип жетүүнү;
- в). Максатыма жетүү үчүн адамдарды кантип уюштурууну.

26. Адам ... умтулушу керек.

- а). Башкаларды ыраазы кылууга;
- б). Өзүнүн милдетин аткарууга;
- в). Аткарылган иш үчүн анын кемчилдигин көрсөтүүгө.

27. Бош убактымда мен эң жакшы эс алат элем, эгерде ... а).

Досторум менен сүйлөшүп отурсам;

- б). Көңүлдүү кино көрүп отурсам;
- в). Сүйүктүү жумуштарымды иштеп жатсам.

Бардык суроого жооп берип бүткөндө кийин төмөнкү акыч боюнча изилдөөдө алынган балдарды эсептейсиздер.

Аккыч:

№	М	К-К	Ж-Б	№	М	К-К	Ж-Б
2	Б	В	А	16	А	В	Б
3	А	В	Б	17	А	В	Б
4	В	Б	А	18	А	Б	В
5	Б	А	В	19	А	Б	В
6	В	А	Б	20	В	Б	А
7	В	Б	А	21	Б	А	В
8	А	В	Б	22	Б	А	В
9	В	А	Б	23	В	А	Б
10	А	В	Б	24	Б	В	А
11	Б	В	А	25	А	В	Б
12	Б	А	В	26	В	А	Б
13	В	А	Б	27	Б	А	В
14	А	В	Б				

Группалык өзгөчөлүктү аныктоо үчүн колдонулуучу таблица.

№	Ф.А.	М	К-К	Ж-Б
1.	Ишенова К.			
2.	Камалов А.			
...				
п.	Шарапов П.			
Ариф. орточо				

Изилденүүчүлөрдүн көрсөткүчтөрүнө карата түзүлгөн таблицага таянып ар бир изилденүүчүгө жана группага психологиялык анализ жүргүзүлөт.

§ 4. Жөндөмдүүлүктөгү жүрүм-турум мотиви ыкмасы

Психология предметинен көрүнүп тургандай жөндөмдүүлүк экиге бөлүнөт. Тубаса жөндөмдүүлүк жана калыптанган жөндөмдүүлүк болуп. Биздин шартта «калыптанган жөндөмдүүлүк» изилденет. Бул фактор окутуучулардын окуу-тарбия иштериндеги негизги көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Студенттердин тубаса жөндөмдүүлүгүн, калыптанган жөндөмдүүлүгүнө дал келтирүү биздин ишибиздин мазмунун түзөт. Ошондуктан студенттердин көңүлүнө жаккан кесипке багыт берүү үчүн бир канча психологиялык ыкмалар сунуш кылынат. Бул ыкмалардын бири «инсандын жүрүм-турумунун мотивин аныктоо» ыкмасы саналат.

Иштин максаты: Студенттердин сабакка болгон кызыгуу денгээлин аныктоо.

Экспериментти жүргүзүү объектиси: бир студенттик группа.

Экспериментке керек болгон суроолор: 78 суроо. Бул суроолорду 13 предметке бөлгөндө, ар бирине алтыдан суроо туура келет. Суроолордун сабактар боюнча бөлүнүшү төмөнкү таблицада берилген.

(Таблицадагы сандардын ордун алмаштырбоо керек)

Таблицада көрүнгөндөй, физика жана математика сабагына

1, 14, 27, 40, 53, 66 – суроолор, ал эми 13 – номердеги аскердик кесипке, предметтерге таблицадагы калган суроолор ушундай эле принципте бөлүнгөн.

Экспериментти өткөрүү жолу.

Таблицаны толтуруу төмөндөгүчө жүргүзүлөт. 78 суроонун ар бири үч варианттагы жоопко ээ деп шарттуу түрдө кабыл алынат. «Жагат» 3 балл менен бааланат.

«Жакпайт» 0 балл менен бааланат.

«Билбейм» 1 балл менен бааланат.

Мисалы: 1- суроону 1 - таблицага толтурабыз.

Изилдөөчү: «Математика сабагын сүйөсүңбү?» - деп студенттерге кайрылат. Жогоруда айткандай, бул суроонун жообу 3 вариантка ээ. Студент ушул варианттардын бирин тандап алуусу зарыл. Студент тандаган жооптун баллдары таблицадагы 1 деген сандын жанына жайгаштырылат: Мисалы, $1 / 3$, $2 / 0$, $3 / 1$. ж.б. деп ар предметтерге карата толтурулуп чыгат.

Ушул принципте бардык суроолор толтурулат. Суроолорго жооп бергенден кийин горизанталдык багытта ар бир суроодо алынган упайлардын арифметикалык суммасы табылат. Ар бир кесипке, предметке ыйгарылган упайга карап, окуучулар кызыккан же кызыкпаган кесиптерди, сабактарды тактап, анын себептерин түшүндүрүү керек. Бул эксперименттин жыйынтыгы төмөндөгүдөй болот.

Суроолордун предметтер боюнча бөлүнүшү

1. Математика жана физика сабагын жактырасыңбы?
2. Химия сабагын сүйөсүңбү?
3. Электро-радио приборлордун түзүлүшү менен таанышууну жактырасыңбы?
4. Түрдүү өлкөлөрдүн мамлекеттик түзүлүшүн билүүнү каалайсыңбы?
5. Техникалык жаңылыктар жөнүндө билгиң келеби?
6. Дүйнөлүк классиктердин чыгармаларын окуунучу?
7. Жаныбарлар жана өсүмдүктөр жөнүндө жазылган чыгармаларды окугуң келеби?
8. Жаштар, тарбиячы, мугалим жөнүндө жазылган китептерди берилип окуйсүңбү?
9. Тарых жана коом таануу сабагын сүйөсүңбү?
10. Медицина илиминин жаңылыктары менен таанышууну каалайсыңбы ?
11. Сен жашап, окуп жаткан комнатаны таза кармагың келеби?
12. Сүрөт көргөзмөсүнө, театрга, музейге барууну жакшы көрөсүңбү ?
13. Согуш темасында жазылган чыгарманы окуйсүңбү?
14. Математикалык жана физикалык ачылыштар жөнүндө жазылган илимий-популярдуу адабияттарды окууну жакшы көрөсүңбү ?
15. Химия областы боюнча жаңы жетишкендиктер, ачылыштар, жаңылыктар жөнүндө билгиң келеби?
16. Радиотехника боюнча илимий популярдык журналга жазылган макалаларды окуунучу?
17. Жаны ачылган кен байлыктардын ички түзүлүшүн, пайда болуусун изилдөөнүчү?
18. Азыркы техниканын жаңы жетишкендиктери менен таанышуунучу?
19. Адабий сын макалаларды окуунучу?
20. Ботаниканы жана биологияны сүйөсүңбү?
21. Сүйлөмдүн жазылыш эрежелерин, оор математикалык маселелердин чыгарылышын жолдошуңа түшүндүрүүнүчү?
22. Күндөлүк жаңылыктарды талкуулоого, талдоого кызыгасыңбы?
23. Анатомияны үйрөнүүгө кызыгасыңбы?

- 24.Картотека түзүүгө кызыгасыңбы?
- 25.Симфониялык, опералык музыкаларды угасыңбы?
- 26.Согуш техникасы менен таанышууну каалайсыңбы?
- 27.Физикадан тажрыйба жаанды жакшы көрөсүңбү?
- 28.Химиялык реакциялардын жүрүшүн жана тажрыйбалардын жыйынтыктарын билгиң келеби?
29. Турмуштук приборлорду ондогун келеби?
30. Минералдык коллекцияларды жыйнаганды жакшы көрөсүңбү?
31. Ар түрдүү механизмдерди топтоону жана жаңылоочу?
32. Ыр, ангеме жазууга аракеттендинби?
33. Өсүмдүктөрдү өстүрүүгө жана аны кароого кызыгасыңбы?
34. Кичинекей балдар менен убакыт өткөрүүнү каалайсыңбы?
35. Мектепте коомдук иш-чараларды уюштуруунучу?
36. Кишинин бир жери шишип же чыгып кеткенде, биринчи жардам көрсөтүүнү каалайсыңбы?
37. Экскурсия учурунда тамак уюштургун келеби?
38. Сахнага чыгып, ырдаганды, көркөм окуганды?
39. Согуштук журуштөргө, оюндарга катышуунучу?
40. Физикалык, математикалык кружокторго катышканды каалайсыңбы ?
41. Реактивдерди тартууну, аралашмаларды даярдоонучу?
42. Электро, радио приборлорду конструкциялагын келеби?
43. Геологиялык жана географиялык экспедицияларга барганды каалайсыңбы ?
44. Кораблдердин, планерлердин, самолеттордун моделин түзүүнүчү?
45. Чет тилди үйрөнгүң келеби ?
46. Түрдүү жаныбарларга системалуу жардам бергиң келеби?
47. Тарбиячы болуп иште десе иштейт белең ?
48. Эл аралык абал жөнүндө окуучулардын алдына чыгып сүйлөгүн келеби?
49. Оорулууга байкоо жүргүзүп, аларга жардам бергин келеби?
50. Магазинде кардарларга керектүү нерселерин тандоого жардам бересиңби?
51. Жыгачты оймолоону, сүрөт тартууну жана музыкалык аспапта ойноону каалайсыңбы?
- 52.Спорттун секцияларына катышкың келеби?
- 53.Физикалык жана математикалык олимпиадага катышууну каалайсыңбы ?
- 54.Химиядан татаал маселени чыгарууну жакшы көрөсүңбү?
- 55.Так өлчөөчү приборлорду колдонуп, эсептөөлөрдү жүргүзгүн келеби ?
- 56.Геологиялык жана географиялык карта түзүүнүчү?

- 57.Техникалык схемаларды, чиймелерди талдоонучу?
- 58.Сөздүн жана сөз айкашынын келип чыгышын изилдөөнүчү?
- 59.Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жаңы сортторун чыгаруунучу?
- 60.Доклад, лекция даярдап, аны аудитория алдында окутуң келеби?
- 61.Ар түрдүү өлкөлөрдүн социалдык өзгөрүшүн, саясий түзүлүшүн үйрөнүүнү каалайсыңбы ?
- 62.Оорулардын пайда болуу себебин жана адамдын денесинин бардык функцияларын үйрөнүүнүчү?
- 63.Адамдарга турмуш тиричилик жактан түрдүү көрсөтүүнүчү?
- 64.Искусствонун тарыхын жана теориясын үйрөнүүнүчү?
- 65.Атактуу кол башчылардын тагдырын жана ири салгылашуулардын тарыхын билүүгө кызыгасынбы?
- 66.Математикалык формула, эреже талап кылган маселелерди чыгарууну жакшы көрөсүңбү ?
- 67.Химиялык билимди талап кылуучу тапшырмаларды аткаргын келеби?
- 68.Татаал радиотехниканы талдоонучу?
- 69.Катуу режимди сактам, татаал саякатка чыккың келеби?
- 70.Татаал долбоорлорду, чиймелерди аткаруунучу?
- 71.Библиографиялык сурап билүүлөрдү, адабий булактар жана сөздүктөр менен иштегин келеби?
- 72.Айыл чарба машиналарын, техникаларын, сүмдүктөрүн кароо максатында берилген тапшырмаларды аткаргын келеби?
- 73.Балдарды окутууну жана тарбиялоону жактырасынбы?
- 74.Мектепте концерт, кечелерди өткөрүүнүчү?
- 75.Өзүңдүн жакындарыңдын ден-соолугу жөнүндө кам көрүүнүчү?
- 76.Ар дайым көп кишилер менен мамиле түзүүнү?
- 77.Театр, музыка, живописстен эстетикалык рахат алгың келеби?
- 78.Күндөлүк режимди сактап, катуу режимде иштегинди жакшы көрөсүңбү ?

Изилденүүчүлөрдүн берген жообтору төмөнкү таблицага толтурулат.

№	Предметтер	Суроонун номери жана текшерүүнүн жообу						Сум-ма
1.	Физика жана математика	1/	14/	27/	40/	53/	66/	
2.	Химия	2	15	28	41	54	67	
3.	Электро жана	3	16	29	42	55	68	

	радиотех-ка							
4.	Геология жана география	4	17	30	43	56	69	
5.	Техника	5	18	31	44	57	70	
6.	Филология жана журнал-ка	6	19	32	45	58	71	
7.	Биология жана айыл чарба	7	20	33	46	59	72	
8.	Тарбия	8	21	34	47	60	73	
9.	Тарых жана коом таануу	9	22	35	48	61	74	
10.	Медицина	10	23	36	49	62	75	
11.	Тейлөө тармагы	11	24	37	50	63	76	
12.	Искусство	12	25	38	51	64	77	
13.	Аскердик иш	13	26	39	52	65	78	

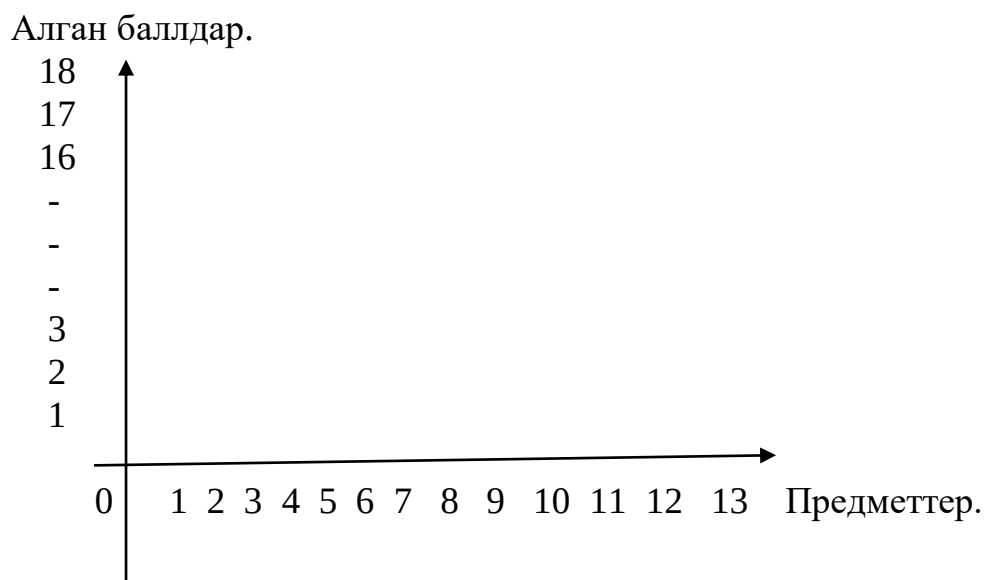
Экспериментти группанын ар бир студенттине жана группалык коллективине жараша анализ жүргүзөбүз. Эгерде бир студентке анализ жүргүзө турган болсок, изилденүүчү 78 тестик суроого 13 боюнча каалосун же каалабашын көрсөтмө аркылуу баалап өз жөндөмдүүлүгүн көрсөтөт. Ал эми группанын жүрүм-турум мотивин табуу үчүн төмөнкү таблица пайдаланылат.

№ 2 таблица.

№	Ф.А.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Абасов Ч.													
2	Мамаев М.													
3	Жаанбаев Т.													
п														
	ар. орт.													

Мында эң жогорку балл 18, эң кызыккан кесиптин багытын түшүндүрсө, 0 таптакыр кызыкпаган (жаман көргөн) кесипти түшүндүрөт. Эгерде класс кол-лективинин предметтерге карата болгон иш жөндөмдүүлүгүн кызыгуу мотивдерин, мугалимдердин балдарды кесипке (предметтерге) кызыктуу иш жөндөмдүүлүгүн группалык негизде да аныктоого болот.

Андай графиктер төмөнкү көрүнүштү алат.

Ошентип бул ыкманы колдонуу менен биринчиден изилденип жаткан балдардын өздөрү окуган предметтерге карата болгон кызыгууларын жана ошол предметке карата болгон жөндөмдүүлүгүн билүүгө болот. Экинчиден балдарга сабак берген предметтик мугалимдердин өз предметине карата болгон билимин, сабак өтүү жөндөмдүүлүгүн, педагогикалык чеберчилигин да билебиз. Мындай факторлорду балдар канчалык ошол мугалим окуткан предметке жогору балл берсе ошол предметтик мугалим окуучуларга ошончолук жогору билим бергендигин түшүндүрүп турат. Эгерде тескерисинче болсо ал мугалимдин билими начар экендигин түшүндүрөт. Бул ыкманын жардамында түрдү жагдайды иш жөндөмдүүлүктөрдү дагы чечүүгө болот.

§ 5. Эске тутуунун типтерин изилдөөчү ыкма

Адам баласынын эске тутуу процесси эстин түрүнө (кыска-узак убакытка, сөз - логикалык эске, эмпирикалык эске, механикалык эске ж.б.) жана ошондой эле «эстин тибине» жараша боло тургандыгын түшүнүүгө болот. Ушул айтылган эстин түрлөрүн, ар түрдүү приборлордун, психологиялык ыкмалардын жардамында изилдөө аркылуу ар бир адамдын (окуучунун) эске тутуу жөндөмдүүлүгүнө жараша ал адамдардын интеллектуалдуулугун аныктоого жетишебиз. Айрыкча азыркы коомчулукта интеллектуалдуулук эс процессинин иштөө принциптери аркылуу бааланып, адамдын билими, интеллектуалдуулугу бааланууда.

Ошондуктан өзүбүздүн шартка жараша «эстин типтерин» жана эске сактоого тоскоолдук келтирген «ретроактивдүү тормоздолуу» кубулуштарына карата эксперименталдык изилдөөнү көрсөтөлү.

Теориялык түшүнүкө караганда эстин типтери адам баласынын дүйнөнү таануу процессиндеги анализаторлоруна жараша 4 көбөлүнөт. Б.а. көрүү эси, угуу эси, мотордук кыймылдуу эси, биргелешкен эс. Бул эстин типтерин аныкташ үчүн төмөнкү инструкция боюнча жумуш алып баруу керек.

Бул лабораториялык жумуштун максаты:

Окуучулардын эсинин типтерине жараша сырттан келген маалыматтарды сактап калуу мүмкүнчүлүгүн аныктоо.

Экспериментти уюштурууга керектөөчү кара-жаттар: эстин типтерин аныктоого керектүү болгон ар бир эстин тибине 10 дон 40 сөздүн тизмелери жана убакытты өлчөй турган секундаметр.

I. Көрүү эсинин тибине:

1. Самолет
2. Чайнек
3. Көпөлөк
4. Бут
5. Жаан
6. Каз
7. Жомок
8. Кекилик
9. Тамактануу
10. Журнал

II. Угуу эстин тибине:

1. Гезит
2. Чырак
3. Көгүчкөн
4. Көз
5. Чагылган
6. Өрдөк
7. Роман
8. Тотукуш
9. Машыгуу
10. Барак

III. Мотордук- кыймылдуу эстин тибине:

1. Пароход
2. Банка
3. Коньки
4. Самовар
5. Араа
6. Тараза
7. Табышмак
8. Тон (пальто)
9. Эс алуу
10. Китеп

IV. Биргелешкен эстин тибине:

1. Машина
2. Челек
3. Лыжа
4. Казан
5. Балта
6. Метр
7. Тамсил
8. Көйнөк
9. Тамаша
10. Калем сап

Мындан сырткары убакытты өлчөө үчүн секундомер керектелет:

Изилдөө *объектиси* болуп изилденип жаткан окуучулардын эске тутуу жөндөмдүүлүгүнүн типтери (көрүү, угуу, мотордуу кыймылдуу жана биргелешкен эстин типтери) саналат.

Экспериментти жүргүзүүнүн көрсөтмөсү:

Экспериментти жекече жана группада жүргүзсө болот. Ал үчүн жогорудагы сунуш этилген ар бир эстин типтерине колдонуучу сөздөрдүн тизмектерин өз-өз багыттарына жараша 4 бөлөк картчкага ар бир изилдөөчүгө жетишкендей машинкада (компьютерде) жазып, атайын конверттерге салынып даярдалат. Эгерде «көрүү эстин тибинен» баштай турган болсок; экспериментатор алдын ала изилдөөчүүлөргө (окуучуларга) төмөндөгүдөй түшүндүрмө берет:

Балдар азыр ушул эксперименттин негизинде силердин көрүү эсиңерди аныктайбыз.

Ал үчүн силер төмөндөгү мен айткан инструкцияны ирээттүү, так аткарышыңар керек. Эгерде инструкция так аткарылбаса, башка эстин тибин өлчөп алышыбыз мүмкүн. Демек, силерге таратып берген картточкада 10 сөздүн тизмеси жазылган. Ар бир сөздү 5 сектордон токтолуп окуп, ичиңерден кайталап жаттагыла. Ошондо 10 сөздү окуп жатташ үчүн 50 секунда берилет. Бул убакытты менин командам боюнча аткарасыңар. Качан мен «баштагыла» дегенде алдында тескерисинен жаткан картчканы колуңа алып, жогорку көрсөткүч боюнча жаттай баштайсың. Качан, бүттү «жапкыла» дегенде картчканы ошол убакта буйдалбастан тескерисинен столдун бетине коюп, андан кийин 10 секундда ичиңден кайталап турасыз. Качан команда «жазгыла» деп берилгенде, алдын ала даярдалган дептерге эсиңде калган картчкадагы сөздөрдүн тизмесин жаза баштайсыз. Жазып бүткөндөн кийин экспериментатордун уруксаты менен жазылган сөздөр менен картточкадагы сөздөрдү салыштырып, текшерип, ашыкча башка сөздөрдү жазып алсаң аларды сызып таштап өзүң жазган картточкадагы сөздөрдү гана калтырасың. Унутуп калган сөздөрдү текшерип жаткан мезгилде кошуп жазып алуу болбойт. Анда эксперимент жарабай калат.

Ошентип, маалыматтар төмөнкү формула аркылуу аныкталып, группалык түзүлгөн таблицадагы ар бир окуучунун фамилиясынын тушундагы «көрүү эси» деген колонка менен кесилишкен жерге жазылат. Мисалы: изилденүүчү көрүү эси аркылуу 10 сөздүн ичинен 7 ни туура жазды.

Анда анын коэффициентин төмөндөгү формулада аныктайбыз:

$$K = \frac{a}{b} ; \quad (1) \text{ мында}$$

K – көрүү эсинин коэффициенти; а – картточкадагы 10 сөздүн ичинен эсте калган сөздүн саны; (7 болсо),

b – картточкадагы жалпы сөздүн саны; (биздин шартта 10 барабар)

Ошентип жогорку изилденүүчү үчүн көрүү коэффициенти:

$$K = \frac{a}{b} = \frac{7}{10} = 0,7 \text{ ге барабар болот.}$$

Бул изилденүүчүнүн көрүү эси 70% иштей тургандыгын түшүндүрөт. Мындай коэффициент бардык изилденүүчүлөрдө бирдей боло бербейт. Ал коэффициент 0,1 ден баштап 1 ге чейин болушу мүмкүн. Канчалык төмөнкү баллдагы коэффициенттин көрсөткүчү боло турган болсо, ал адамда ошол эстин тиби төмөн экендигин түшүндүрөт, улам коэффициент жогорулаган сайын эстин тиби жогору экендигин түшөнөбүз. Ал коэффициенттин башка эстин типтеринде да жогорку көрсөмө аркылуу жүргүзүлөт б.а.

2) Угуу эсинде: Карточкадагы 10 сөздү экспериментатор ар бир сөздү 5 секундадан 50 секундада окуп берет. Андан кийин 10 секунда өткөндөн кийин жогоркудай эле эсте калаган сөздөрдү дептерге жазып, текшерип, жогорку көрсөтүлгөн (i) формулага салып чыккан коэффициенти өзүнүн фамилиясынын тушунда угуу эси деген колонкага жазасыз.

Эскертүү: Эксперимент учурунда колу, буту, эриндерди кыймылдатууга болбойт.

3) Мотордук угуу эси дегенде эксперимент дагы башкача жүрөт б.а. сөздү 5 секунда токтолуп окуйт. Ушул учурда изилденүүчү уккан ар бир сөздү сөөмөйү же ручканын аркасы менен тамгаларды абага жазат. Мисалы: п – л – а – н – е – т – а деп.

Эгерде жазбай кое турган болсо, эксперимент жүрбөй, угуу эсинин эксперименти болуп калат. Булардын коэффициенти жогоркулардай тапкандан кийин группалык таблицага жазылат.

4) Бириктирилген эстин тибинде да, карточкадагы 10 сөз жогорку 3 этаптагы эрежелер бир мезгилде колдонуп эксперимент жүргүзүлөт б.а. экспериментатор 10 сөз жазылган карточкаларды бардык окуучуларга алдын ала тескерисинен коюлган шартта таратып, экспериментатордун командасы менен балдар карточканы колуна алып, көздөрү менен окуп, ал сөздөрдү абага жазып, ошол эле моментте экспериментатор окуп берип жаткан сөздөрдү, колундагы сөздөр менен салыштырып эстерине тутта башташат. 50 секунда бүткөндөн кийин, жогорку эрежелер боюнча коэффициент табылып группалык таблицага, өзүнүн фамилиясынын тушундагы биргелешкен эстин тибинин колонкасына жазылат.

Группалык таблица төмөндөгү көрүнүштө болот.

Изилдөө формалары Ф. А.	I	II	III	IV
1. Алиев К. 2. Жаанбаев Д. 3. Усманов Б.				
...				
п				
Ариф.орто. балл.				

Бул таблицанын көрсөткүчтөрүнө карата, ар бир изилденүүчүгө (окуучуга) жана класс коллективине карата, эске тутуунун типтерине анализ берүүгө болот.

Анализ: кандай гана окутуучу болбосун өз предметин окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүп, мазмунун ачууда окуучулардын эске тутуу тибине жараша сабакты уюштуруу билимдин эффективдүү-лүгүн жогорулатат. Ал ишти жасаш үчүн экспериментте алынган таблицага таянып, класстагы окуган окуучулардын ар биринин жакшы жана начар деңгээлдеги эске тутуу тибин аныктап, андан кийин класстын группага түзүлгөн таблицадагы ариф-метикалык орточого салыштырмалуу ар бир типтеги колонкага карата окуучулар үч группага бөлүнөт.

Б.а. 0,1-0,3 коэффициент эске тутуусу начар окуучуларды түшүндүрсө, 0,4 - 0,6 коэффициенттеги окуучуларды орточо типтеги окуучуларга, ал эми 0,7-1ге чейинки коэффициенттеги окуучуларды эске тутуусу жогорку типтеги балдар деп, ар бир (көрүү, угуу, мотордуу жана биргелешкен) типтерге бөлүштүрүп класстык группага дифференциалдык мамиле жасаш абзел.

Мисалы, сабак учурунда көзү жакшы көргөн (0,7-1 коэффициенттеги) окуучулар. Класстын арткы парталарында, (0,4 - 0,6 коэффициентиндеги) көзү орточо көргөн окуучуларды ортоңку столго же партага, ал эми көзү начар көргөн (0,1 - 0,3 коэффициентиндеги) балдарды алдыга олтургузуп сабактын мазмунун түшүндүргөнү жакшы. Ушундай эле иш-аракеттер угууга да жараша уюштурулса жакшы болот.

Мындан сырткары анализдөөнүн мазмунун башкача да уюштурса болот. Көрүү эси жакшы иштеген окуучуларга көбүрөөк өз бет алдынча окууну сунуш эте турган болсок, угуу эси жакшы балдарга көп түшүндүрүп айтып берип, мотордуу-кыймылдуу эси жакшы иштегендерге жазып окууну сунуш кылыш керек ж.б.

Эстин ретроактивдү тормоздолуу ыкмасы

Эксперимент эки жол менен жүргүзүлөт. Биринчи учурда 10 катарда эки сандан турган сандар 100% жатталгандан кийин, дагы ушул сыяктуу 10 катар, эки сандан турган сандар жатталып 5 минута өкөндөн кийин биринчи катардагы сандар текшерилет. (теория боюнча көп ката кетет).

Экинчи учурда: мурункудан башка 10 катар эки сандуу сандарды 100% жаттап, андан соң 10 сөздү жаттап кайра биринчи 10 катар сандарды 5 минутадан кийин суранганда, Биринчи учурга караганда аз ката кетет (теория боюнча).

Ушул теорияны колдонуу менен окуучулардын жекече ретроактивдүү тормоздолуу процесси экспериментте текшерүүгө болот.

Ошондой эле мектеп окуучуларындагы ретроактивдүү тормоздолууну төмөндөтүү үчүн предметтер аралык жадылбалдардын түзүлүшүнө текшерүү жүргүзүп туруу максатка ылайыктуу. Мисалы, математикада сабактын мазмунун жалаң сандар менен түшүндүрүүдө балдар ретроактивдүү тормоздолууга учурай тургандыгын айтууга болот.

Ошондой эле гуманитардык сабактарды (адабият, философияны ж.б.) жалаң сөздүн мазмуну менен түшүндүрүү да баланы ретроактивдүү тормоздолууга алып келет.

Ошондуктан сабактын мазмунун жакшыртууда сөзсүз ушул жагдайдагы психологиялык технологияны эске алуу азыркы коомдун бирден-бир талабы. Ушундай эле эс көйгөйүн өлчөгөн, изилдеген бир канча материалдарды, төмөнкү сунуш этилген адабияттардан таап, практикада колдонсо болот.

§ 6. Ойлоо процессин изилдөөчү ыкма

Дүйнөнү туура таанууда ойлоо процесси эң негизги психикалык процесстердин бири. Айрыкча жаштарды коомдук талапка жараша тарбиялоодо ойлоонун формалары негизги орунда турат. Ал эми ойлоо формаларына-түшүнүк, ой жүгүртүү жана ой корутундулоо кирет. Булардын ичинен да окуучулардын интеллектуалдуулугун жогорулатууда моралдык ой жүгүртүү негизги орунда. Окуучуларды коомдук талапка жараша активтештирүүдө көмөк көрсөтөт. Айрыкча моралдык этика-эстетикалык жүрүм-турумдарды башкарууга жетишүүгө болот. Ал үчүн тарбияланып жаткан жаштардын моралдык ой-жүгүртүүлөрүн экспериментте изилдеп, алардын ким экендигин билишибиз зарыл. Ошол изилдөөнүн жыйынтыгына жараша балдардын жүрүм-турумун башкаруу биздин (психологдордун) негизги иш системаларыбыз болуп саналат.

Эксперименттин **максаты:** Экспериментке катышкан окуучулардын моралдык ой-жүгүртүүсүн аныктап, изилдөө көрсөткүчкө карата окуу жана тарбия жумушун башкаруу.

Экспериментти жүргүзүүдөгү объектилер: Экспериментке катышкан окуучулардын ой-жүгүртүүчү психикалык процесси. Экспериментке ар бир окуучуну жекече катыштырса да, же экспериментти класс коллективине бир мезгилде жүргүзсө да болот.

Экспериментти жүргүзүүгө **көрсөтмө:** Экспериментти жүргүзүү үчүн окуучуларга, ар бири өзүнчө мазмунга ээ болгон, моралдык ой-жүгүртүүнү мүнөздөгөн төмөнкүдөй суроолор берилет.

Сабакта окуучулар контролдук ишти аткарышууда. Сен контролдук ишти туура түшүнүп, чыгарып жатасың, ал эми сенин досуң кантип чыгарышты билбейт. Эгерде сенден көчүрүп алууну суранса, анда сен эмне кылат элең? Жолдошуңа жардам бересиңби? Жолдошундун көчүрүп алуусуна макулсуңбу? Эмне үчүн мындай чечимге келдиң?

Тескерисинче, сен контролдук ишти чыгаруунун жолун билбейсиң. Ал эми досуң сага даяр ишти көчүрүп алууну сунуш кылса, сен кандай жолду тан-дайт элең? Маселени өзүң чыгарууга аракет кыласыңбы же көчүрүп аласыңбы? Эмне үчүн анттиң?

Танапис учурунда досундун кокусунан терезени сындырып койгонун көрүп калдың. Ал эми досуң мугалимдин алдында күнөөсүн мойнуна албай, жашырууга аракет кылса, сен ак көңүлдүк кылып, досундун терезени сындырганын мугалимге айтат белең? Эмне үчүн анттиң?

Иштин жыйынтыгы төмөнкү таблицаны толтуруу менен жыйынтык чыгарылат.

Изилд. Форма Ф.А.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1. А. К.								
2. Ж. Д.								
3. У. Б.								
...								
n								
орт.балл.								

«о» - ооба деген сөздү түшүндүрөт.

«ж» - жок деген сөздү түшүндүрөт.

Таблицага таянып, экспериментке катышкан окуучулардын «ооба», «жок» деген жоопторунун суммасын чыгаруу менен төмөнкү маселелерди чечүүгө аракеттенгиле:

Класстагы жалпы окуучулардын моралдык ой-жүгүртүүлөрүнүн деңгээлин аныктоо.

Туура моралдык принциптеги окуучулардын тобун табуу. Алардын сабакты өздөштүрүүсү.

Туура эмес принциптеги окуучулардын тобун табуу. Алардын сабакты өздөштүрүүсү жана жүрүш-туруш өзгөчөлүктөрү.

Экспериментти анализдөөдө берилген таблицаны аягына чейин бүтүрүп «ооба» деген макул болгон маалыматтарды «+» белгиси, себептерди бир сөз менен жооп берүүгө аракет жасалат. Мисалы, биринчи суроодогу «көчүрөм» же «көчүрбөйм» деген маалыматтын санын эсептөө менен жыйынтык чыгара турган болсок, экинчи суроону «эмне үчүн мындай чечимге келди деген суроону» кыска бир же эки сөз менен берүүсүн изилденүүчүлөрдөн сурануу керек. Алар өз оюн жазып бүткөндөн кийин жалпы мазмунга карата окуучулардын моралдык ой-жүгүртүүлөрүн анализге алабыз. Ушундай эле ыкмалар үчүнчү суроодо да колдонулат жана ал окуучулардан алынган проценттин көрсөткүчүнө карата жалпы окуучулар үч группага бөлүнөт. Ошондо экспериментке 25 окуучу катышса ал 100%-ти түзөт. Ал эми моралдык ой жүгүртүүсү төмөнкү, орточо жана жогорку балдар $x\%$ ти түзүшөт. Ушул катышта жалпы класска карата класстык (элдик) моралдык ой жүгүртүүнү аныктап, ошого жараша саясий-идеялогиялык тарбия жана окуу процессин жүргүзүүнү мугалимдерге сунуш кылабыз. Мисалы, 25 окуучунун ичинен 14 окуучу көчүртпөймүн, 5 окуучу билбеймин, 6 окуучу көчүртөм деп жооп бере турган болсо, ал төмөнкүдөй иштелип чыгат.

а) көчүртпөймүн. 25-100% анда 14-х математикалык эреже боюнча $25x=14*100$ болот. Эгерде x - ти таба турган болсок:

$$x = \frac{1400}{25} = 56\%$$

чыгат. Б.а. жалпы класстагы балдардын ичинен 56% ти көчүртпөймүн классташтарына жардам бербеймин деген ойдо экенин билебиз. Эмне себептен экендигин экинчи суроонун жообуна жараша анализдеп себебин табабыз. Эгерде алар өз ойлорунун объективдүү түшүндүрө алса, ушул байланыштагы саясатты кармоо керек. Эгерде өзүмчүлдүк менен коомдук, маданияттык, конституциялык закон ченемдүүлүкө тескери мазмунда боло турган болсо, ал балдарга жекелик жана

класстык негизде туура мазмунга ээ болгон саясий-идеялогиялык тарбияны сунуш этүү керек.

Ушундай эле эреже менен нормалдуу 5 окуучу 20% ти түзөт, көчүртөм деген 6 окуучу 24% түзөт, ушул проценттик масштабды эске алып класстын моралдык саясий нормасын, ошондой эле ал классты окутуп жаткан мугалимдердин билим деңгээлин саясий - моралдык нормасын, жүрүм-турум эрежелерин ушул ыкмада аныктоого болот. Ойлоо процессин аныктаган азыркы мезгилде бир канча усулдар бар. Эгерде кызыккан студенттер болсо төмөндөгү биз сунуш эткен адабияттардан усулдарды таап, биз жүргүзгөн тажрыйба сыяктуу, ар кандай эксперименттерди жүргүзүп, аны күндөлүк турмушта колдонууга болот.

§ 7. Эрдик сапаттарды изилдөөчү ыкма

Эрк инсанды түшүндүрүүдө өзгөчө психикалык абал болуп саналат. Анткени эрк процесси колдонулган иш аракетте жумушчу органдар дайыма аң сезимдүү башкарылып, максатка жетүү үчүн өзгөчө нервдик энергия сарпталат. Ошондуктан инсандын эрдик сапатынын жогору же төмөн болушу анын иш аткаруу процессиндеги спецификалык өзгөчөлүгүн мүнөздөйт.

Сиздерге сунуш этилип жаткан бул ыкма инсандын эрдүүлүк жана чечкиндүүлүк сапаттарынын жогору же төмөн экендигин изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Көрсөтмө: Сиздерге сунуш кылынган суроолордун мазмунуна терең маани берүү менен, ар бирине 4 баллдык (0,1,2,3) системада жооп берүү керек. Алсак, 3 деген балл ошол суроонун мазмуну сизге толук дал келсе коесуз. 1 деген баллды толук бир чечимге келе албай, орто абалда калганда, ал эми 0 деген баллды мындай сапат менде таптакыр жок деген мезгилде коесуз.

Изилдөөнү уюштуруу үчүн алдын ала даярдалган бланкага же лабораториялык дептерге суроолордун номери жазылып, анын аркасынан ал суроонун жообуна коюлган баллдар коюлат. Изилдөөнү ар бир изилденүүчү үчүн жана «коомдун идеалы» үчүн да жүргүзсө болот.

Изилдөөгө керектүү суроолор

1. Сиз убактыңыздын тардыгына же шартыңыздын жоктугуна карабай, өзүңүзгө кызыксыз болгон жумушту аягына чейин чыгарып иштей аласызбы?
2. Кыйын шарттарга кыйналбай, оңой көнүгө аласызбы?

3. Көңүлүңүзгө туура келбеген жумуштарды жасайсызбы?
4. Эгер сиз катышып жаткан кече көңүлсүз өтүп жатса, сыналгы көрүп отуруп алат белеңиз?
5. Эгер үйүңүздө же жумушта жаңжалдуу абал пайда болсо, сиз аны туура чечүү үчүн жаңжалды башкарат белеңиз?
6. Жакшы көргөн жумушуңуз үчүн калган бардык жумуштарыңызды таштап кое аласызбы?
7. Эгер дарыгер сизге диета жазып берсе, алдыңызда турган тамактардан баш тарта аласызбы?
8. Эгер сиз иштеген жерден, айлыгы көп жумуш чыкса, ойлонбой эле которулуп кетет белеңиз?
9. Кечинде пландаштыргандай, эрте туруп кете аласызбы?
10. Ойлонбой туруп айыбыңызды мойнуңузга алат белеңиз?
11. Күбө болуш үчүн, керектүү адамдар келгенге чейин жаңжал болгон жерден кетпей тура аласызбы?
12. Күтүлбөгөн жерден мейманчылыка барасызбы?
13. Сизге келген катка ошол замат жооп жазасызбы?
14. Жооптуу сүлөшүүлөрдө өз оюңузду алмаштырасызбы?
15. Дарыгер тишиңизди коркпой барып жулдуруп келе аласызбы?
16. Кереги жок буюмду сатып алган убактыңыз болду беле?
17. Сизге дарыгер жазып берген өтө ачуу даарыны үзгүлтүксүз иче аласызбы?
18. Эгер сизден бирөө өтө катуу суранса, өмүрүңүздө жасап көрбөгөн жумушту аткарууга макул болот белеңиз?
19. Бирөөнүн өтүнүчүн аткаргандан кийин өзүңүзгө иш үйүп алаарыңызды билип турсаңыз дагы, өз сөзүңүзгө туруш үчүн, анын өтүнүчүн аткарат белеңиз?
20. Дем алыш күн экендигин билип туруп, ишиңизди уланта бересизби?
21. Тааныш эмес шаарга ойлонбостон иш-сапарга кете бересизби?
22. Убадаңызды дайыма аткарасызбы?

Изилдөө аяктагандан кийин ар бир жооптун баллдары төмөнкү ачкыч боюнча такталып, суммаланат.

Ачкыч:

Эрктүүлүк – 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21

Чечкиндүүлүк – 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22

Изилдөөнү тереңдетүү максатында өздүк баллдын суммалары группалык таблицага толтурулуп, эрктүүлүк жана чечкиндүүлүк сапаттарга карай топторго бөлөбүз.

Ал төмөндөгү таблица боюнча аныкталат.

№	Ф.И.О.	1-ф.	2-ф.	3-ф.	4-ф.
1.	Алиев А.				
2.	Кадырова М.				
3.	Тагаев Н.				
...					
п					
	Ариф.орто:				

1-Ф изилденүүчү үчүн эрктүүлүк болсо, 2-Ф изилденүүчү үчүн чечкиндүүлүк болот, 3-Ф коомдун идеялы үчүн эрктүүлүк, 4-Ф коомдун идеялы үчүн чечкиндүүлүк болот.

Изилденүүчүлөрдүн ар бир эрктүүлүк үчүн, 2 жана чечкиндүүлүк үчүн 2+ белгини таблицага түшүргөндөн кийин гана таблицага толук толтурулду деп эсептелинет. Себеби өзү жана өзүнүн түшүнүгүндөгү коомдун идеялы экиден төрт саны алынат. Бул тесттеги коомдун идеалындагы ролдук позициясында алынышы, изилдөөчүнүн түшүнүгүндөгү жүрүм-турумдун нормасын эсептөө система-сы катары кабыл алуу үчүн колдонулат.

Ошентип изилдөө жыйынтыгына карата эрктүүлүк жана чечкиндүүлүк төмөндөгүдөй үч деңгээлде чечмеленет.

0-12 балл алгандар эрктүүлүгү жана чечкиндүүлүгү начар, төмөн экендигин билдирет.

12-22 балл алгандар эрктүүлүгү жана чечкиндүүлүгү орточо экендигин түшүндүрөт.

22-30 балл алгандар эрктүүлүгү баруу чечкиндүүлүгү жогору экендигин түшүндүрөт ж.б.

Окутуучу – тарбиячы изилдөөнүн ушул жагын эске алуу менен жумуш алып баруу максатка ылайыктуу.

§ 8. Q – ылгоо усулдук ыкмасы

Бул тест өзүн-өзү элестетүүнү аныктоо максатында 1958-жылы В. С. Стефансон тарабынан иштелип чыккан.

Ыкма реалдуу группадагы адамдын негизги алты тенденциясын аныктоого мүмкүндүк берет. Алар: көз карандылык, көз каранды эместик, мамилечилдик, мамилечил эместик, «таймашты» кабыл алуучулук, «таймаштан» качуучулук.

Көз карандылык тенденциясы - бул адамдын группа тарабынан кабыл алынган баалуулуктарды: социалдык, этикалык-моралдык нормаларга болгон ички умтулуусу.

Мамилечилдик тенденциясы - бул группанын мүчөлөрү же группадан сырткары турган адамдар менен болгон байланыштарды оңой түзө алуусу.

Ал эми **таймашты кабыл алуу тенденциясы** - бул адамдын коомдук турмушка активдүү катышкандыгын коомдогу өзүнүн ээлеген статусун жогорулатууга дайыма аракетте тургандыгын билдирет.

Изилдөө төмөнкүдөй көрүнүштө жүргүзүлөт: Изилденүүчү берилген суроолордун ар бирине «ооба», «жок» же «ортозармын» деп жооп берүүгө тийиш. Андан кийин ар бир тенденция боюнча «ооба» жана «жок» деген жооптордун саны эсептелип, ал 10го бөлүнөт. «ооба» деген жооптор «+» белги менен, «жок» деген жооптор «-» белги менен белгиленет. Жеке факторлор боюнча «ортозаар» жооптордун саны 3 - 4 төн ашып кете турган болсо, ал адамдын чечкинсиздигинин белгиси катары эсептелет. Айрым бир учурларда адамдын жүрүм-турум тактикасынын ийкемдүүлүгүн да билдириши мүмкүн.

Тестик суроолор

1. Айланасындагы жолдошторуна сын көз караш менен кароо.
2. Группада чыккан жаңжалга кооптонуу менен мамиле жасоо.
3. Группанын лидерине кеңеш берүүгө жакын болуу.
4. Жолдошторун менен өтө жакын мамиледе болудан алыс болуу.
5. Группадагы достукту жактыруу.
6. Лидерге каршы чыгууга жакын болуу.
7. Группанын бир-эки мүчөсүн сүймөнчүгүнө айлан-дыруу.
8. Группадагы жыйналыштардан качуу.
9. Сага группанын лидеринин мактаганы жагабы.
10. Ой жүгүртүүң жана жүрүм-турумуң эч кимден көз карандысыз болуу.
11. Талаш учурунда бир тарапты колдоп чыгууга даяр болуу.
12. Жолдошторунду башкарууга жакын болуу.
13. Бир-эки досторуң менен маектешкенге кубануу.
14. Группанын мүчөлөрү тарабынан каршылык кетир-илсе да өзүңдү эркин сезүү.
15. Өз группасынын көңүлүн көтөрүүгө аракет жасоо.
16. Группанын мүчөлөрүнүн жекече сапаттарына мани бербөө.
17. Группанын максатын четке кагууга аракет жасоо.
18. Өзүн лидерге каршы коюу менен ырахат алуу.
19. Группанын кээ бир мүчөлөрү менен жакын болуу-ну каалоо.
20. Талаш учурунда калыс болууну жактыруу.
21. Лидердин активдүү болушун жана жакшы башка-рышын жактыруу.

22. Түрдүү көз карашта кылдаттык менен талкуулоону жактыруу.
23. Ички пайда болгон сезимдерди жакшы башкарып кармай албоо.
24. Өз айланасына өзү менен көз карашы бирдейлерди топтоого умтулуу.
25. Жасалма мамилеге нааразы болуу.
26. Күнөөлөгөндө өзүн жоготуп унчукпай калуу.
27. Группадагы негизги багыт менен келишүүнү жактыруу.
28. Досторуна караганда группа менен көбүрөөк байланышта болуу.
29. Талашты курчутууга жакын болуу.
30. Көпчүлүктүн көңүлүнүн борборунда болууга умтулуу.
31. Кичине группанын мүчөсү болууну каалоо.
32. Компромисске жакын болуу.
33. Ойлогонуна лидер каршы чыкса кыжаалат болуу.
34. Жолдошторунун сыңдоосун оор кабыл алуу.
35. Акырын жүрүп жамандык кылуу.
36. Группадагы жетекчиликти өзүнө алууга жакын болуу.
37. Группага ачык болуу.
38. Группадагы түрдүү көз караштардын болушуна тынчсыздануу.
39. Жумуш пландаштыруунун жоопкерчилигин лидердин колунан алууну жакшы көрүү.
40. Достукту түзүүгө жөндөмү жок.
41. Жолдошторуна жинин келтирүү.
42. Лидерге башкаларды каршы тукуруу.
43. Группанын чегинен сырткары, тааныштарды жеңил күтүү.
44. Талашта акырын жылып чыгып кетүү.
45. Группанын башка мүчөлөрүнүн сунушуна оңой макул болуу.
46. Группанын ичинде майда группалардын пайда болушуна каршылык көрсөтүү.
47. Ачуусу келгенде жалгандан күлүү.
48. Бирөөнүн бөлүнүү аракетин жактырбоо.
49. Кичинекей, интимдик группаны жактыруу.
50. Өзүнүн чыныгы сезимин билдирбөөгө аракеттенүү.
51. Группадагы түзүлгөн түрдүү көз караш учурунда лидер тарапта болуу.
52. Мамиле түзүүнүн демилгечиси болууну каалоо.
53. Жолдошторунду сыңдоодон качуу.
54. Лидерге, башкаларга караганда тез-тез кайрылып турууну жактыруу.
55. Группадагы мамиленин бир адамга карата болушун жактырбоо.
56. Группада талашты күчөтүүнү каалоо.
57. Группада өзүнүн жогорку баалуулук абалын сактоого умтулуу.

58. Башка жолдошторунун мамилелерине кийлигишип, аны бузууга жакын болуу.

59. Бой көтөргөндүктү жакшы көрүү.

60. Лидерге нааразылык билдирбөөгө аракет жасоо.

Ачкыч:

1. *Көз карандылык* - 3, 9, 15, 21, 27, 33, 39, 45, 51, 54
2. *Көз карандысыздык* – 6, 12, 18, 24, 30, 36, 42, 48, 57, 60
3. *Мамилечилдик* - 5, 7, 13, 19, 25, 31, 37, 43, 49, 52
4. *Мамилечил эместик* – 4, 10, 16, 22, 28, 34, 40, 46, 55, 58
5. *«Таймашты» каб. алуу* – 1, 11, 17, 23, 29, 35, 41, 47, 56, 59
6. *«Таймаштан» качуу* – 2, 8, 14, 20, 26, 32, 38, 44, 50, 53

Группалык өзгөчөлүк үчүн таблица.

№	Ф.И.О.	1	2	3	4	5	6
1.	А. Т.						
2.	Р. Л.						
3.	С. С.						
...							
п							
Ариф. орточо							

§ 16. Установканы изилдөөчү ыкма

Адам баласынын жашоого карата болгон иш аракети ал адамга таандык болгон установканын калптанышына жараша пайда болуп, күндөлүк керектикти канааттандырып келет. Инсандын социалдык жашоосуна карата “альтуризм”, “эгоизм”, “жумуштун аткарылышындагы процесстерге” жана “жыйынтыктарга” байланыштуу пайда болот. Мындан сырткары установка “эркиндике”, “бийликке”, “эмгеке” жана “акча каражатына” багытталып адамдын жашоого карата багыт көрсөтүп турат. Ушул өзгөчөлүктөрдүн деңгээлин аныктоо максатында төмөнкү тести пайдаланып изилдөө жумушун жүргүзөбүз.

Изилдөө төмөнкү көрсөтмөнү колдонуу аркылуу жүргүзүлөт. Изилдөө үчүн берилген суроолорду көңүл кеюп окуп, ал суроолордун

ар биринин мазмунуна жараша “маакулмун” деген жоопту сизде ошондой абалдар, сапаттар боло турган болсо кесуз, эгерде суроонун мазмуну сиздин субъективдүү дүйнөнүзгө дал келбей турган болсо “маакул эмесмин” деп жооб бересиз (Аны +, - белги менен дагы аткарса болот).

Тестик суроолор:

1. Сизди кызыктырган жумуштун бүткөнүнө караганда жумуштун жүрү процесси көп кызыктырабы.
2. Максатыңызга күч жумшабай эле ийгиликке жеткенди каалайсызбы.
3. Сиз жөнүндө көп айтышат, өзүңүзгө караганда бирөө жөнүндө көп ойлонот деп ушул чынбы.
4. Сиз өзүңүзгө көп убакыты жумшагыңыз келеби.
5. Сизге керек болуп турса дагы көпкө ойлонуп жумушту баштай албаган учурларыңыз болгонбу.
6. Өзүңүздө жөндөмдүүлүкө караганда ишенимиңиз жогору деп ойлойсузбу.
7. Сизде өзүңүзгө караганда башка бирөөдөн суранган жеңилби.
8. Сиз ойлойсузбу биринчи өзүңүз жөнүндө ойлонуп анан башкалар жөнүндө ойлонуш керек деп.
9. Кызыктуу жумушуңуз бүтүп баратса, ага ичиңиз ач-ышабы, жумуш кызыктуу эле бүтүп баратат деп.
10. Кызыктуу жумуштарды аткарып жаткан адам-дарды жумушу жагабы, жөн эле боорукер, болуп мамиле кылган адамдардын жумушуна караганда.
11. Эгерде сизден кимдир бирөө суранса, андан баш-тартуу сиз үчүн кыйынчылыкты туудурабы.
12. Бирөөгө караганда өзүңүз үчүн көп ишти жаса-гыңыз келеби.
13. Оюндун сыйлыгына караганда, оюндун жүрүшү сизди канааттандырабы.
14. Сиз ойлойсузбу, ийгиликсиз жумуштарга кара-ганда ийгилитүүсү көп деп.
15. Кыйынчылыка учураган адамдарга жардам бер-гиңиз келеби.
16. Кимдир бирөөгө кыйкырып, ага күч көрсөтүү туура эмес деп ойлойсузбу.
17. Жумушту билгичтик менен жан дилинде аткарып жаткан адамдады сыйлагыңыз келеби.
18. Аткарып жаткан жумушуңуз дайыма тоскоол-дуктарга учураганына карабастан аны аткарып келе аласызбы.
19. Дайыма сиз убакыт, күч жетпей калгандай сезиле береби.
20. Кимдир бирөөнүн жумушун жасап бериш үчүн өзүңүздү мажбурлай аласызбы.

21. Бир эле мезгилде баардык жумуштарды баштап алып, аларды аягына чейин жеткирип аткара аласызбы.
22. Жашоодогу ийгиликтерди жаратууга толук күчүм жетет деп ойлойсузбу.
23. Башка адамдарга көп жардам бериш керек деп ойлойсузбу.
24. Сиз ишенесизби, башка бирөөлөргө жардам берүү дайыма зыян алып келет деп.
25. Сизде, өзүңүздү жоготуп койгонго чейин ишиңиз көп болгон учурлар болгонбу.
26. Сизде мүмкүнчүлүк болобу баштаган жумуш-унузду аягына чыгарууга.
27. Сизде ишеним болобу, жашоонун баалуулугу бул экинчи бир адам үчүн жашоо деген.
28. Өзүңүздү эгоистмин деп ойлойсузбу.
29. Сизде бир жумуштун ички деталдарына кирип кетип, ал жумушту аягына чыгара албай калган күндөр болгонбу.
30. Ишмердүүлүгү төмөн адамдардан алыс болгунуз келеби.
31. Сидин башкалардан айырмалай турган сапатыңыз болуп – мансапка умтулбагандыгым деп ойлойсузбу.
32. Бош убактыңызды сизди кызыктырган жумушка жумшагыңыз келеби.
33. Отпускаңыз же бош болгон убактыңызды кимдир бирөөгө убада берген иштерди аткарууга жумшагыңыз келеби.
34. Өзүнө маани бербеген адамдар жөнүндө талкуу жүргүзгүңүз келеби.
35. Кимдир бирөөнүн эмгегин өз кызыкчылыгыз үчүн колдонгунуз келеби.
36. Өз кызыкчылыгызды канааттандырыш үчүн ким-дир бирөөлөрдөн жардам сурайсызбы.
37. Сизге кызыктуу болгону үчүн, башка бирөөлөрдүн жумушуна кошулууга макул болосузбу.
38. Сиздеги негизги сапат болуп – кандай жумуш болбосун аны аягына чыгара иштегенге умтулган-дыгыңызды айтууга болобу.
39. Башкаларга жардам бергениңизди, сиздеги негизги сапаттарга киргизүүгө болобу.
40. Сиздин жакшы иштегендигиңизди, сыйлык алуу үчүн иштейт деп айтууга болобу.

Жогорку суроолорго толук жооб берип бүткөндөн кийин, изилденүүчүдөгү установкакын багыттарын төмөнкү **ачкыч** аркылуу анализдөөгө жетишебиз.

Ачкыч: 1/ 5/ 9 13 17 21 25 29 33 37 =
 2 6 10 14 18 22 26 30 34 38 =

3	7	11	15	19	23	27	31	35	39	=
4	8	12	16	20	24	28	32	36	40	=

Изилдөө жыйынтыгын эсептөө горизонталдык негизде жүргүзүлүп, установканы жаратууга мүнөздүү болгон факторлор аныкталат. Алсак:

Ачкычтагы, биринчи катардагы горизонталдуу сандар, **“процесстин багыт алуусун”** мүнөздөйт. Маакул болуунун саны көп болгон сайын изилденген адамда ошол сапаттын жогору экендигин түшүнсөк, маакул болуунун саны аз болгон сайын ал сапаттын төмөн экендигин түшүнөбүз. Ал эми процесстин багыт алуусу – адам баласынын жашоого карата ички субъективдүү установкасы, аткарылып жаткан жумуштун жыйынтыгын көздөбөстөн, аткарылып жаткан жумуштун маханизмине чоң маани берип, кызыкчылык жумуш аткаруу процесстин айланасында боло тургандыгын мүнөздөп турат. Ошондуктан жумуш учурундагы тоскоолдуктарга анча туруштук бере албастан жумуштун майын чыгара иштей албаган ниеттеги, абалда болот. Бул установканын багытын жогорулатуу үчүн, инсандагы установка менен бирдикте, ишенимди күчөтүү максатка ылайыктуу.

Экинчи катардагы горизонталдуу цифралар установкадагы **“жыйынтык чыгаруу процесси”** багытын түшүндүрүүчү психикалык сапат. Мындай адамдар жашоо турмушунда оң келбеген жумуштарда да, өтө эле жаңжалдуу абалда да, артка сүрүлүп ташталган жумуштар да ийгиликке жетип, өз кызыкчылыгын канааттандырган адамдар болушат. Бул адамдар баардык жумуштардын жыйынтыгына карата багыт алып иш тутушат.

Үчүнчү катардагы горизонталдуу цифралар установкадагы **“альтуристик багыттагы”** инсандык сапаттарды мүнөздөөчү психикалык иш аракет кирет. Мындай адамдар экинчи бир адамга жакшылык жасоо менен, ал адамдардан колдоолорду, кубаттоолорду алып, өз кызыкчылыгын канааттандырууга багытталган жумушка көп кызыгышат. Мында жашоонун ишмердүүлүгүнө багытталган мотивациялар күчөп, адамдын андан аркы иш жөндөмдүүлүгүнө күч кубаттарды берип турат. Эгерде альтуристтик абал чегинен чыгып күчөп кете турган болсо, кээ бир учурларда ал тескерисинче аткарыла турган жумуштарда чоң-чоң зыяндарды дагы алып келип адамдарды бактысыз кылып коюшу мүмкүн. Ошондуктан мундай абалдарга нормасы менен барып, ойлонуп иш кылганы жакшы.

Төртүнчү катардагы горизонталдуу сандар жайгаштыруудагы **“эгоисттик багыттагы”** инсандык сапатты мүнөздөйт. Бул багыттан көп балл алган инсандар экинчи бир адамдардын ийгилигине, кандайдыр бир инсандык сапаттарынын артыкчылыктарына ичи тарып, аларга жамандык келтирүүгө ниеттелген психикалык

өзгөчөлүктү айтабыз. Мындай иш аракеттер көпчүлүк учурда жабык формада көп жүрөт б.а. адамдын көзүнчө эмес артынан жасалат. Айрыкча профессионалдык иш аракетте көп байкалат. Ошондуктан мындай сапаттан айрылуунун бир жагдайы болуп, “чындыкты” шерик кылып жашоого калптаныш керек.

Изилденүүчүлөрдүн ар суроого берген жооптору, группалык таблицага толтурулуп, жогорку ачыкка карата суммаланып ар изилденүүчү анализге алынат. Андан кийин изилдөө жыйынтыгы көрсөтмөлүү болсун үчүн таблицадагы көрсөткүчтөр проценттик катышта графике тургузулат.

Графиктеги көрсөтүлгөн жайгашуулардын пайызы канчалык жогору болгон сайын инсандын ошол багыттагы жайгашуусу ошончолук жогору болгон-дугун көрсөтөт. Тарбия багытындагы жетекчилер ушул изилдөөнүн көрсөткүчүн колдоого алуу менен иш алып барганы жакшы.

§ 10. Инсандын установкасына карата диагностикалык изилдөө ***Өзүн – өзү таанууга карата берилген суроолор***

1. Менин айткан сөзүм дайыма аткарыла турган жумуштун мазмуну менен дал келет.
2. Максатка жетиш үчүн күчтүү аябаш керек.
3. Сизди айтышат өзүңүзгө караганда башкалар жөн-үндө көп ойлонот дешет ушул туурабы.
4. Сиз көпчүлүк убактыңызды өзүңүздү кароого кетиресизби?
5. Аткара турган жумушуңуз кызыксыз болгондуктан, аны аткарууда кыйналып жатып анан ал жумуштуу атарууга өтөсүзбү?
6. Сиз ойлойсузбу, менде жөндөмдүүлүккө караганда өжөрлүк жогору деп.
7. Өзүңүзгө сураганга караганда, бире үчүн суроо сиз үчүн жеңил деп ойлойсузбу?
8. Сиздин оюңузча адам биринчи өзү жөнүндө ойлонуп, андан кийин башкалар жөнүндө кам көрүш керек деп ойлойсузбу?

9. Жакшы көргөн жумушуңуз аяктаганда ичиңиз ачышабы, жакшы жумуш эле бүтүп калды деп.
10. Сизге боорукер, кайрымдуу адамдарга караганда ишкер адамдарды жактырасызбы?
11. Сизден суранган адамдарга суроосун канаат-тандырбай коюу сизди ыңгайсыздыкка алып келеби?
12. Бирөөлөргө караганда өзүңүз үчүн жасаган иш аракетиниз сизге канааттанууну алып келеби?
13. Сизди утугу жок оюундарды ойноо канааттан-дырабы?
14. Сиздин жашооңузда ийгилиги жок жумушка караган, ийгиликтүү жумуштар көп болгондой сезилеби?
15. Кокустукка же жамандыкка туш болгон адамдарга, дайыма жардам бергиңиз келеби?
16. Кандай гана адам болбосун, өтө эле жиндене берүү керексиз сапат деп ойлойсузбу?
17. Калган адамдарга караганда учурдагы иштеп жаткан жумушуна берилип иштеген адамдар жагабы.
18. Сиз дайыма ийгиликке жетишесизби, жумушуңуз-дагы тоскоолдуктарга, ызы – чуу болгон шартка карабасатан.
19. Сизге убакыт, күчүңүз жетишпей жаткандай сезиле береби?
20. Сизге кыйынчылыкты туудурабы кимдир бирөөл-өргө жардам көрсөтүү.
21. Дайыма, бир канча жумуштарды бир эле мезгилде баштап алып аларды аягына жеткире албай калган учурларыңыз болгонбу?
22. Жашооңузда дайыма ийгиликтерге жетүү үчүн күн жетишет деп ойлойсузбу?
23. Элдерге дайыма жакшылык жаай берсе болот деп ойлойсузбу?
24. Дайыма бирөөлөргө жардам берүү өз учурунда өзүңө жамандыктарды келтирип турат деп ойлойсузбу?
25. Өз убактыңызга, мүмкүнчүлүгүңүзгө карабастан, аткарып жаткан жумушуңузду андан дагы жогору күчөтө аласызбы?
26. Баштаган жумушуңузды дайыма аягына чейин чыгарып турасызбы?
27. Сиздин оюңузга караганда бирөөнүн кызыкчылыгы үчүн жашоо, жашоонун маңызын түзөт деп ойлойсузбу?
28. Өзүңүздү өзүмчүлмүн деп ойлойсузбу?
29. Баштаган жумушуңузга өтө берилип, кызыгып кеткендиктен аны аягына чыгара албай калган күндөрүңүз болгонбу?
30. Сапаты жок жумуштарды жасаган ишкерлерден качууга аракет жасайсызбы?
31. Менин башкы сапатым өзүм үчүн жеке кызык-чылыгымды төмөн кое билгендигим.
32. Бош убактыларыңызда өз жумушуңуз менен алек болосузбу.

33. Сиз бош убактыларыңызда, эс алуу учурунда кимдир бирөөлөрдүн суранычтарын аткаруу үчүн жумшагыңыз келеби?
34. Өзүнө камкордук көрө албаган адамдарды жаман көргүңүз келеби?
35. Өзүңдүн кызыкчылыгың үчүн кимдир бирөөлөрдүн күчүн пайдалангыңыз келеби?
36. Элдерди өз кызыкчылыгыңды аткарыш үчүн маж-бурлайсызбы.
37. Бирөөлөрдүн суранычын канааттандырыш үчүн өз кызыкчылыгыңызды эске алуу менен маакул болсуз-бу?
38. Кандай жумуш болбосун аны аягына жеткирип иштөө – менин кайталангыз сапатым деп ойлоймун.
39. Сиздин өзгөчө сапатыңыз катары – бирөөлөргө жардам көрсөтө билгениңизди айтууга болобу?
40. Сизге жогорку сыйлык берүү менен сиздин жум-ушка карата болгон активдүүлүгүңүздү көтөрүүгө болобу.

***Изилдөөнү жыйынтыкташ үчүн керектелүүчү
факторлор жана ачкычтар:***

1. Жумуштун аткарылышына багыт алуу процесси: 1 5 9 13 17
21 25 29 33 37
2. Жыйынтыктын чыгышына карата багыт алуу процесси: 2 6 10
14 18 22 26 30 34 38
3. Альтуризмдин болушуна карата багытталган процесс: 3 7 11
15 19 23 27 31 35 39
4. Эгоизмдин болушуна карата багыт алуучу процесс: 4 8 12 16
20 24 28 32 36 40

Көрсөтүлгөн ачкычтар плюс менен дал келе турган болсо, ал суроо бир балл алып, ал номер тегеректелип турат. Бардык ачкычтар каралып бүткөндөн кийин ар бир фактор өзүнчө проценттик катыштар чыгарылып изилденип жаткан адамдардын жогорку факторлорго канчалык деңгээлде тийешеси бар экендиги изилденет. Мисалы: Биринчи фактордогу ачкычтар баадыгы 10 ачкыч, ал биз үчүн 100% болот. Ошол 10 ачкычтын ичинен 6 ачкыч жообдогу ачкыч менен дал келсе ал, X % болот. Эгерде математикалык эреже боюнча чыгара турган болсок, $X = 600 : 10 = 60\%$ болот. Ушундай көрсөткүчтү алган изилденүүчүнүн жумуш аткаруу ишкердүүлүгү 60% деңгээлде экендигин билебиз. Калган факторлор дагы ушул эреже менен иштелип чыгып, ар бир изилденүүчү аныкталып, алардык көрсөткүчтөрүнө карата группанын таблицасы түзүлүп, орточо балл аныкталат. Изилдөө көрсөтмөлүү болсун үчүн факторлор менен пайыздык катыштын ортосундагы график түзүлөт. График жалпы группа үчүн, ошол эле графике ар бир изилденүүчү өзүнүн

көрсөткүчүн түзүп группадан болгон айырмачылыгын аныктайт. Андан кийин ар бир факторлорго карата төмөкүдөй психологиялык мүнөздөмөлөр боюнча изилдөө жыйынтыка анализ берилет.

Изилденген факторлор төмөндөгүдөй мүнөздөлүшөт:

Жумуштун аткарылышына багыт алуу процессиндеги ачкыч боюнча көп добуш алган адамдарда жумуштун аткарылышына чоң маани берип, анын жыйынтыгына анча көңүл бурбаган болушат. Көпчүлүк учурда жыйынтык чыгарыла турган мекемелерге атарган жумуштарын кечигип тапшырып, аткарган жумушунун маңызын жоготкон күндөрү көп болот. Натыйжада аткарган жумушунун жыйынтыгы төмөнкү көрүнүштү берип калып, жумушка карата болгон кызыкчылыгы жоголо баштап, жумушту аткаруусу төмөндөп калат.

Жыйынтыктын чыгышына карата багыт алуу процессиндеги ачкыч боюнча жогорку балл алган адамдар аткарып жаткан жумушунун жыйынтыгына чоң маани берип, кандай жол менен аткарылганы мааниге ээ эмес болуп жыйынтыктын жемиштүү болушуна карата аракет жасаган адамдар болушат.

Альтуризмдин болушуна карата багытталган процессиндеги ачкыч боюнча жогорку балл алган адамдар көпчүлүк учурда өзүнөн жогору турган кызматчылардын зоболосун көтөрүү максатында өзүнүн аткарган жумушунун атын чыгаруудан мурда башка адамдардын жумушунун баасын көтөрүүгө аракет жасаган адамдын иш аракети жөнүндө кам көргөн адамдык сапаттар жөнүндө айтылат. Альтуризмдин өтө ашыкча болуп кетиши көпчүлүк учурда жумуштун баасын түшүрүп, айрым учурларда турмушту бактысыздыкка алып келиши мүмкүн.

Эгоизмдин болушуна карата багыт алуучу процессте аткарылуучу жумуштар айрым учурларда кездешет, жумуштун жыйынтыгынын мазмуну андай адамдарга көпчүлүк учурда өз башына мүшкүл иштерди дагы кошо алып келиши мүмкүн. Ошондой абалга учурап калбашы үчүн “эгаизим” акылдын негизинде жүргүзүлсө гана ал жумушка пайдасын тийгизиши мүмкүн. Бирок мындай болгону менен “эгоизим” интелегенциялык кесиптеги адистерде дайыма жолугуп жана керектүү жумуштарды башкарып, көпчүлүк учурда андай адамдарды өз нугуна салып турат.

Алтынчы бөлүм: Инсандын психикалык нормадан четтөөсүн изилдөөчү ыкмалар

§ 1. “Эмпатиялык тенденция” ыкмасы

Изилдөөнү уюштурууга керектүү болгон көрсөтмө: Урматтуу изилденүүчү сизге сунушталган суроолорго жараша маакулдугуңузду жана маакул эместигиңизди билдирүүдө тогуз балдык системада жооб беришиңизди суранабыз? Ал төмөндөгүдөй бааланат:

- + 4 – сөзсүс ошондой (өтө күчтүү маакул болуу);
 - + 3 – ошондой (күчтүү маакул болуу);
 - + 2 – жалпысынан маакул болуу (орточо маакул болуу);
 - + 1 – жок дегенден жогору (начар маакул болуу);
 - 0 – билбеймин;
 - 1 – маакулмун дегенге болбойт (начар маакул болбоо);
 - 2 – жалпысынан маакул эмесмин (орточо маакул эмес-мин);
 - 3 – маакул эмесмин (күчтүү маакул эмесмин);
 - 4 – таптакыр маакул эмесмин (эч качан маакул эмес-мин);
- Эксперимент учурунда убакыт чектелбейт.

<i>Анкеталык суроолор</i>	Балоо	Ачкыч боюнча баалоо
1. Группага жаңы келген адам өзүн жалгыз сезип калса, мен үчүн ал өтө аянычтуу. 2. Адамдар, жаныбарлардын кээ бир туюу – сезиминин өтө жогору баалап жиберет. 3. Айрым адамдардын ачык эле эмоцияга берилип кетиши менин жинимди келтирет. 4. Бактысыз адам өзүнүн бактысыздыгы жөнүндө мага арызданып калса, такыр тынчсызданып калам. 5. Менин айланамдагы адамдар жинденип калышса мен дагы жинденип каламын. 6. Менин оюмча, кубангандан ыйлаган акылсыздык. 7. Менин досторумдун көйгөйлүү менин дагы эмоциямды козгоп жиберет. 8. Сүйүү жөнүндөгү айрым ырлардын сөздөрү мени акылсыздыка алып келет. 9. Элге жагымсыз жаңылыктарды айткандыгым үчүн мен өзүмдү кармай албай тынчсызданып каламын. 10. Менин көңүлүм мени курчаган чөйрөгө жараша болот. 11. Көпчүлүк чет элдиктер менимче эмоцио-налду		

эмес, суук, жагымсыз сезилет. 12. Менин элди окутуп, билим берген кызматым, менин оюмча алардын көйгөйүн чечкенге жардам берет деп ойлоймун. 13. Менин досум кандайдыр бир нерсеге тынчы кетип турган болсо, мен ага кошулуп тынчсыздана бербеймин. 14. Мен, элдер белектерди ачып жаткан учурду жакшы көрөмүн. 15. Бирдей адамдар менин оюмча ынтымактуу боло алышпайт. 16. Мен, качан ыйлап жаткан адамды көрсөм абдан тынчсызданамын. 17. Качан жагымдуу ырларды укканымда мен өзүмдү бактылуу сеземин. 18. Китеп окуп жатканымда андагы каармандардын туюу сезимдерине мен дагы тынчсызданамын. 19. Кимдир бирөө, экинчи бир адамга өтө катуу кайрымсыздык жасап жатканын көргөнүмдө мен өзүмдөн чыгып кетемин. 20. Менин айланамдагы элдин бардыгы тынчсызданып турушса дагы мен тынчсызданбай эле тура алам. 21. Качан менин таанышым өзү жөнүндөгү көйгөйүн айта баштаганда, мен анын башка темага өтүшүнө аракет жасаймын. 22. Мен гүлкүнүн таасирине маашырланып кетпеймин. 23. Кээ бир кинонун окуяларына, айрым адамдар ыйлап жана кайгырынып калышканына таң каламын. 24. Керектүү адамдардын макулдугусуз эле, керектүү чечимдерди чыгара аламын. 25. Мен өзүмдү жакшы сезе албаймын, эгерде менин айланамдагы адамдар кандайдыр бир нерселерге бушайман жеп жатышса. 26. Мен түшүнбөймүн, айрым буюмдар эмне себептен адамдардын капалантып жибергенине. 27. Мен жапа чеккен жаныбарларды көргөнүмдө өтө кыжалат болуп кетемин. 28. Китептеги жана кинодогу болуп өткөн окуяларга тынчсыздануу акылсыздык деп ойлоймун. 29. Жардамсыз калган адамдар мен үчүн аянычтуу. 30. Кимдир бирөө өксөп ыйлаганды көргөнүмдө, ага боорум ооруганга караганда, кайра жинимди келтирет. 31. Кино филим көрүп жаткан мезгилимдеги көрүнгөн		
---	--	--

өтө айык маалыматтар менин тынчымды кетирет. 32. Дайыма мен өзүмдү кармай аламын, айланамдагы адамдар өтө күчтүү тынчсызданып жатышса дагы. 33. Майда балдар себепсиз эле ыйлай берет деп ойлоймун.		
---	--	--

Баардык суроолорго жооп берип бүткөндөн кийин төмөнкү берилген ачыкч боюнча изилдөө анализге алынат. Башкача айтканда: 1, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 25, 27, 29, 31 номердеги коюлган балдардын белгилери алмашпастан туруп суммаланат. Ал эми 2, 3, 4, 6, 11, 13, 15, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 32, 33 номердеги балдардын белгилери карама – каршы белгиге карата өзгөртүлүп анан суммаланат.

Анализге алына турган сумма экинчи колонкага жазылуу менен суммаланып анан анализге алынат. Сумманын саны канчалык жогору болгон сайын эмпатиялык тенденция ошончолук жогору болот. Андай суммадагы баллдардын орточосу 40 – 50 баллды түзөт. Калган тенденциялык эмпатия ушул абалдарга салыштырмалуу түшүндүрүлөт. Алсак, 50 баллдан жогорку баллдар ал адамдагы эмпатиянын тенденциясы жогору экендигин билдирсе, 40 баллдан төмөнкүсү, эмпатияны тенденциянын төмөн экен-дигин билдирет.

§ 2. “Эмпатияны” изилдөөчү ыкма (И.М. Юсупованын негиздемеси боюнча)

Изилдөөнү уюштурууга керектүү болгон көрсөтмө: Урматтуу изилденүүчү, сизге сунушталган суроолордун ар бирине алты балдык системада жооб берип, кандай эмпатиядагы адам экендигинди текшерип, ошол абалга жараша өз жүрүм – турумунду башкарууга жетиш. Баллдар төмөндөгүдөй шарттар менен бааланат: 0 балл – билбеймин; 1 балл – эч качан андай болбойт; 2 балл – айрым учурларда; 3 балл – кээ бир учурларда; 4 балл – баардык учурда; 5 балл – дайыма ушундай деп берилген суроолорго шашпай жооб бериш керек.

Суроолор

1. Мага белгилүү адамдар жөнүндө жазылган китептерге караганда, саякаттоо жөнүндө жазылган китептер жакшы жагат.
2. Чоңоюп калган балдарга ата – энесинин жасаган камкор-дугу кайра ал балдардын жинин келтирет.

3. Мага башка адамдардын кемчилдиктерин жана жетиш-пеген жактарынын себептери жөнүндө ой жүгүртүү мага жагат.
4. Телеберүүдөгү бардык музыкалык берүүлөрдүн ичинен “Азыркы ритимдеги” музыкалар жагат.
5. Жыл бою туура эмес иштерди жасап, жинимди кайнаткан оорулууга чыдаш керек деп ойлоймун.
6. Оорулуу адамга сөз менен болсо да жардам бериш керек.
7. Чоочун адам урушуп жаткан адамдардын ишине кийлигиш-пеш керек деп ойлоймун.
8. Улгайган адамдар себепсиз эле таарына беришет.
9. Бала мезгилимде кайгылуу окуяларды укканымда көзүмөн өзүнөн – өзү эле жаш ага берчүү.
10. Ата – энемдердин жиндениши менен көңүлүмө өз та-асирин тийгизчүү.
11. Менин дарегиме айтылган кемчилдиктерге анча көңүл бурбаймын.
12. Мага жаратылыш жөнүндө тартылган сүрөттөргө караган-да, портрет түрүндө тартылган сүрөттөр жакшы жагат.
13. Ата – энемдин баардык мага карата болгон каарду мамилесин кечиремин.
14. Эгерде ат арабаны жакшы тартпай турган болсо аны камчы менен чаап туруш керек деп ойлоймун.
15. Газит журналдардан драмалык окуяларды окуганымда, мен ошолордун оордунда болуп кеткендей сезиле берет.
16. Ата – энелер көчүлүк учурда балдарына туура мамиле жасайт деп ойлоймун.
17. Өспүрүмдөрдүн же чоң адамдардын урушуп жаткандарын көргөнүмдө, мен аларга кошулуп кетемин.
18. Ата – энемдин жаман көңүлүнө көңүл бурбаймын.
19. Милдетим болгондуктан бардык ишимди таштап коюп жаныбарлардын жүрүм – турумуна байкоо жүргүзөмүн.
20. Менин оюмча кинодогу жана китептердеги окуяларга бир гана жеңил ойлуу адамдар гана ыйлайт.
21. Тааныш эмес адамдардын бетиндеги жылмаюулар мага жагат.
22. Бала чагымда үйсүз калган иттерди жана мышыктарды үйгө алып келчүү элем.
23. Азыркы учурда элдин баардыгы негизсиз эле тынчсыз-даныша беришет.
24. Бей тааныш эмес адамдарды карап туруп анын мындан аркы турмушу кандай болот экен деп ойлоно беремин.
25. Жаш балалык мезгилимде басканда, артымдан из калып калчуу.
26. Сабалып жараланган жаныбарларды көргөнүмдө ага жардам бергим келет.

27. Бирөөнүн арызын көңүл коюп угуп коюу ага жеңилдикти алып келет деп ойлоймун.
28. Жамандыктардын күбөсү болуп калуудан коркомун.
29. Жаштарга карата айтылган идеялар жана оюнда аларга абдан жагат.
30. Адамдар, жаныбарлардын өз ээсинин көңүлүн билгендиги жөнүндөгү касиеттерди ашыкча мактап жиберет.
31. Кыйынчылык турмушка алып келген жаңжалдардан, адам өзү чыгышы керек деп ойлоймун.
32. Бала ыйлап атабы демек ага себеп бар деп ойлоймун.
33. Жаштар аксакалдардын кандай гана суранычы болбосун аны аткарышы керек.
34. Мен такташым керек эмнеге менин классташтарын дайым эле ойлуу жүрүшкөндөрүн.
35. Кароосуз алган үй жаныбарларын кармап аны жок кылыш керек.
36. Эгерде менин досторум өздөрүнүн жеке көйгөйлөрү жөнүндө айта баштаганда мен сөздү башка жака буруп жиберемин.

Эксперимент аяктагандан кийин баардык анкеталарды чогултуп, алардын ар биринин суммалап, алдын ала даярдалган группалык таблицага толтуруп, ар изилденүүчүгө жана группанын көрсөткүчүнө карата төмөндөгүдөй ачкыч боюнча анализ кылабыз.

Эксперименттин туура жана туура эмес толтурушун текшерүү максатында 3, 9, 11, 13, 38, 36 чы номердеги суроолорго “билбеймин”, деп жооб берсе, 11, 13, 15, 27 чи номерлерге “дайыма ушундай” деп жооб бере турган болсо, анда изилденүүчү чын дили менен жооб бербегендигин билдирет. Ушул текшерүүдө үчтөн номер “билбеймин, дайым ушундаймын” деп белгиленип калса жогорудагы биз белгилеген чын дили менен суроого жооб бербегендигин түшүндүрөт.

Эгерде изилденүүчү **8 ден 90го чейин балл** алса ал адамдын эмпатиясы (тынчсыздануусу) өнүгүп, кандайдыр бир өнөкөт ооруга айланып бара жаткандыгын билдирет. Мындай адам баарлашуу учурунда эмоцияга берилип, оор көйгөйлөргө өзүн кармай албай, чоң эрудицияда сүйлөп өзүн курчагандарды өз идеясына ишендирүүгө аракет жасайт. Өзүнөн кеткен күнөөнү мойнуна алгысы келбейт. Ал учурда бул адамды сөз менен кайрылып эскертмек турсун, көз караш менен дагы жаман көрүүгө болбой калат. Ошол учурда өзү дагы жаман абалда болуп, өзүн жаман сезип, жанын коерго жер таппай, калдастап калат. Уйкусу качат. Ошондуктан мындай адамдарга жакындан жардам берип, эмоциясын төмөндөтүүгө аракет жасаш керек. Мындай адамдарды психологдорго кайрылып дарыланып ден соолугу жөнүндө кам көрүүнү сунушташ керек.

Эгерде изилденүүчү **63 төн 81 чейин** балл алган болсо мындай адамдар жогорку эмпатияда болот. Мындай адамдын туюу – сезими күчтүү, кайрымду, бардык жамандыктарга кечиримдүү болот. Ички дүйнөсүн анын өң – түсүнөн билип, ал адамга оң баа берип, келечеке карата маани берүүгө болот. Бул адам эмоционалду, ким менен болсун мамиле түзүп, сүйлөшө алган, кең пейил көрүнөт. Ошондуктан ал адамга, адамдар тартылып, ким болсун аны менен баарлашууга жакындап, жанжалдашуудан алыс болууга аракет жасап калышат. Айтылган сынды жакшы кабыл алып, аны оюнун аракетинде болот. Көпчүлүк менен иштегенди жакшы көрүп, жангыз иштегендерге боору ооруп аны коллективге тартууга аракет жасайт. Жасап жаткан жумушунун майын чыгара иштеп, баардык учурда ак ниет экендигин көрсөтө алат. Мындай адамдарды тең саламактуулук абалынан чыгарууга болбойт. Кандай шарт болбосун өзүн кармаган адам.

Эгерде изилденүүчү **37 ден 67 чейинки** балды алса, нормалду эмпатиядагы абал болуп саналат. Бул адамдын териси калың деп коюшат. Бирок андай болгону менен таптакыр эле таасир эткен маалыматтарга маани бербейт деп айтууга болбойт. Өзүн токтоо кармап, керектүү жумушту, маалыматты аткарган адам болуп саналат. Өз ара мамиледе өзүн көрсөтө алып, сүйлөгөн сөзүн орду менен сүйлөп, басымду таасир калтырат. Бул адам үчүн эмоционалдык толкундануу жат көрүнүш. Конфликтен алыс, өз жумушуна мыкты адис, жасап жаткан жумушун аягына чыгара иштеген инсан. Кинофилимдердин жана окуган китептериндеги каармандардын турмушуна, келечегине тынчсызданып, өзүнөн – өзү кыйналган адам. Мындай адамдарды таанып билүү өтө татаал жана күтүүсүз сапаттарга ээ болгондуктан буларга этияттык менен байланыш жасап, мамиле түзүү керек.

Эгерде изилденүүчү **12 ден 36 бала** боло турган болсо, ал адамдын эмпатиясы төмөн болуп, өзүн курчап турган чөйрөсүнө анча маани бербеген адам болуп саналат. Ызы – чууга чыдай албаган, андай жерлерде өзүн жаман сезип, чыдамы жок адамдар болушат. Белгилүү жумуштарды аткарууда жалгыздыкты жакшы көрүп, жекече иштегенди жакшы көрөт. Ошондуктан андай адамдар шарттар түзүлө турган болсо, иштин майын чыгара иштеп, жумушту ирети менен аткарат. Бирок мындай адамдардын жүрүм – турумун ондоп, тарбиялоого боло турган адамдар болушат.

11 балдан төмөн алган адамдардын эмпатиясы эң төмөн болуп, өзү курчаган чөйрөгө анча маани бербеген адамдар болуп саналат. Өз кызматташтары менен жакшы ачылып сүйлөшө албай, жаңы тааныштар менен бирдиктүү иш алып бара албаган болот. Айрыкча жаш балдар жана аксакал адамдар менен сүйлөшүү ал үчүн абдан кыйынчылыкты туудурат. Ачык сезим туудурган, бетке айтылган

эскертүүлөр жана күчтүү сезимдеги жанжалдар мындай адамдардын тең салмактуулугун төмөндөтүп, иш жөндөмдүүлүгүн начарлатат. Анткени, бардык жумушка чоң маани берип, өзүн жооптуу сезип, жумушка алсыз келет. Башкача айтканда жасап жаткан жумушуна өтө кылдаттык менен мамиле кылып, жети өлчөп, бир кескен адам.

§ 3. Инсандын өзүн курчаган чөйрөгө карата эмпатиясы (тынчсыздануусу)

Инсандын чөйрөгө жараша тынчсыздануусунун нормалдуу абалда болушу, инсандын жүрүм-турум нормасынын коомдук талапка жараша калып-тангандыгын түшүндүрөт. Эгерде изилденип жаткан адам изилдөөдөгү суроолорго туура эмес жооп бере турган болсо, анда ал адам психикалык жактан кандайдыр бир деңгээлде функционалдык же неврологиялык оорулуу экендигин түшүндүрөт.

Сунуш кылынып жаткан диагностикалык ыкма изилденип жаткан адамдын кең-пейилдигин, кам көрүүчүлүгүн, боорукердигин, жашоого болгон кызыгуучулугун, жоопкерчиликти сезе билүүсүн, убадасына бекем тура ала тургандыгын, байкагычтыгын жана өзүн курчаган чөйрөгө өтө тыкан мамиледе боло алуусун изилдеп көрсөтө алуучу ыкма болуп саналат.

Изилдөө ыкмасындагы суроолор инсандын жүрүм-турумундагы алты факторго карата маани берет. Ата-энеге, жаныбарларга, карыган адамдарга, балдарга, көркөм адабияттагы каармандарга, тааныш жана тааныш эмес адамдарга маани берүүсүн мөнүздөйт.

Изилденүүчүлөргө төмөнкүдөй инструкция берилет: Урматтуу изилденүүчү сизге берилген суроолордун ар бирине мазмунуна жараша алты баллдык системада балл берүүңүздү суранабыз. «0» деген балл «билбейм» деген жоопко коюлат. Ушул эле сыяктуу:

- 1-эч качан андай эмес,
- 2-кээде ушундай,
- 3-ушундай,
- 4-көпчүлүк учурда ушундай,
- 5-дайыма ушундай деген баллдар менен жооп берүү керек. Жооп берилбей калган суроо болбойт.

Изилдөөгө керек болгон суроолор

1. Атактуу адамдар жөнүндө жазылган китептерге караганда, мага саясат жөнүндө жазылган китептер жагат.
2. Чоң кишилердин чоңоюп эле калган балдарга жасаган камкордугу менин жинимди келтирет.

3. Мага башка бир адамдардын ийгилиги жана ишинин оңунан чыккандыгы туурасында ой-жүгүртүү жагат.
4. Музыкалык берүүлөрдүн ичинен «азыркы ритм» туурасындагылары жагат.
5. Оорулуунун өтө эле ашыкча туура эмес тийише берүүсүнө жыл бою болсо да чыдоо керек.
6. Оорулууга сөз менен болсо да жардам бериш керек.
7. Чоочун адамдын, урушуп жаткан эки адамдын мамилесине кийлигишүүгө болбойт.
8. Карыган адамдардын себепсиз эле таарынчаак болуп калышына түшүнүү керек.
9. Жаш кезимде кайгылуу окуялар туурасында укканымда көзүмө жаш айланып кетчүү.
10. Ата-энемдин мен жөнүндөгү тынсыздануулары эмоционалдык абалымды өзгөртөт.
11. Мени сындап айтылган сөздөр мени тынчсыздандырбайт.
12. Жаратылыш жөнүндөгү кооз сүрөттөргө караганда мага адамдын портреттери жагат.
13. Ата-энелердики туура эмес болсо дагы аларды дайыма кечирүү керек.
14. Эгерде ат арабаны тарта албай калса аны камчы менен сабоо керек.
15. Адамдар туурасындагы драманы окуганымда өзүмдү да ошолордой сезе баштаймын.
16. Ата-энелер өз балдарына туура мамиле жасашат.
17. Жаңжалдашып жаткан адамдарды көргөнүмдө аларды ажыратууга аракеттенемин.
18. Мен ата-энемдин жаман маанайларына анча деле көңүл бурбаймын.
19. Ишимди таштап коюп жаныбарлардын же канаттуулардын жашоосуна кызыгып, байкоо жүргүзүп жүрө беремин.
20. Кинодогу же китептеги окуялар шайкелең, обу жок адамдарды гана жашытат, ыйлатат.
21. Тааныш эмес адамдардын өңүнө, бетине байкоо жүргүзүү мага жагат.
22. Жаш кезимде ээси жок иттерге, мышыктарга боорум ачып, аларды үйгө алып келип карачы элем.
23. Бардык адамдар негизсиз жамандыктарды ойлошот.
24. Бөлөк адамдарга карата өзүмдүн жашоо турмушумду билгим келет.
25. Токмок жеген жаныбарларды көрсөм, аларга жардам бергим келет.
26. Кичине мезгилимде шок болгондугумдан, артымдан дайыма байкоого алышат эле.

- 27.Эгерде адамдын арыз-мунун жакшылап уксаң, ал кичине жеңилдеп калат.
- 28.Көчөдөгү жаңжалдардан алыс болгум келет.
- 29.Жаш балдарга жумуш же оюн туурасындагы идеяларды сунуш кылсам, аларга дайыма жагат.
- 30.Көпчүлүк элдер жаныбарлардын сезгичтик жөндөмүн ашыкча эле мактай беришет.
- 31.Жаңжалдашууда түзүлгөн кыйынчылык абалдан адам өзү чыгышы керек.
- 32.Баланын ыйлашынын сөзсүз бир себеби бар.
- 33.Аксакалдардын бардык талаптарын жаштар аткарышы керек.
- 34.Мени менен окугандардын эмне жөнүндө ойлонуп жатышкандыгын изилдеп билгим келет.
- 35.Багуусуз калган жаныбарларды кырып жок кылыш керек.
- 36.Эгерде менин досторум өздөрүнүн жекече проблемалары тууралуу сөз баштаса, мен аларды башка темага бурууга аракеттенемин.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чечмелөө

Экспериментте изилденүүчүнүн туура же туура эмес толтургандыгын текшерүү максатында төмөнкүлөргө көңүл буруу керек:

2, 4, 16, 18, 33 - «билбейм»; 2, 7, 11, 13, 16, 18, 23 – «дайыма ушундай» деп толтурулган болсо, мындан сырткары дагы 7 жана 17, 10 жана 18, 17 жана 31, 22 жана 35, 34 жана 36 жубу менен «көпчүлүк учурда ушундай» жана 3 менен 36, 1 менен 3, 17 менен 28-суроолордун жооптору жуп-жубу менен «кээде ушундай» деп окшош жооп берилип, алган баллдарынын суммасы 5 же андан ашып кете турган болсо, анда изилдөө туура эмес, б. а. ишенимдүүлүгү жок болот. Эгерде сумма 4кө барабар болсо ишенимсиз, 3 болсо анда изилдөө туура болот.

Изилдөөнүн чындыгынын оң болуп калышы кокусунан эмес. Ал изилденүүчүнүн каалабаган-дыгынан улам изилдөөчүгө каршылык көрсөтүүсүнөн, айрым учурларда психикалык функциялардын жана абалдардын бузулушунан да болуп калышы мүмкүн.

Ошондуктан изилдөөнү ишенимсиз чыгарган изилденүүчүлөр менен изилдөөлөрдү улантып чыныгы психикалык абалды изилдөө абзел.

Ал эми тынчсызданууну чөйрөгө жараша билүү үчүн төмөндөгү «ачкыч» колдонулат.

№	Факторлор	Быш-тоо ном-и	Сум- ма
I	Ата-энеге	10/ 13/ 16/	

II	Жаныбарларга	19/	22/	25/	
III	Кары адамдарга	2/	5/	8/	
IV	Балдарга	26/	29/	35/	
V	Каармандарга	9/	12/	15/	
VI	Тааныш эместерге	21/	24/	27/	

Ал эми эмпатиянын деңгээли алган баллдарына жараша төмөнкү таблицанын жардамы менен аныкталат.

деңгээлдер	шкала боюнча	бардык сумма
өтө	15	82-90
жогорку	13-14	63-81
орточо	5-12	37-62
начар	2-4	12-36
өтө төмөн	0-1	5-11

Изилдөө аяктагандан кийин сабакты бышыктоо максатында студенттерден төмөнкү суроолорду билүүсү талап кылынат.

1. Инсандык абал психологияда эмнени түшүндүрөт.
2. Эмпатия деп эмнени айтабыз.
3. Эмпатиялык тарбиянын жаштар үчүн кандай мааниси бар.
4. Кесиптик (педагогдук) турмушта бул ыкма аркылуу кандай проблемаларды чечсе болот.

§ 4. Эмоционалдык чөйрөдө өзүн-өзү контролдоо ыкмасы

Коомдук талапка жараша жүрүм-турумду башкаруунун бир фактору болуп инсандын өзүн-өзү контролдоосу саналат. Анын ичинен да эмоционалдык чөйрөдө өзүн-өзү контролдоо бардык адамдарда бирдей боло бербейт. Жүрүм-турумдун бузулушу ушул эмоционалдык чөйрөнүн таасир этүү күчүнө жараша болот. Ошондуктан жаш адистердин коомдук кызматтарда иштешинде, өзүн жана өзү менен кызматташ болгондордун ким экендигин билүүсү эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат.

Сиздерге сунуш этилген бул ыкма аркылуу инсандын:

- *эмоционалдык чөйрөдөгү өзүн-өзү контролдоосун-ун деңгээлин;*
- *ишмердүүлүк учурундагы өзүн-өзү контролдоосун;*
- *социалдык чөйрөдө өздүк жүрүм-турум нормасын башкара билүү факторлорун изилдөөгө болот.*

Изилдөө жумушу изилденүүчүнүн аң сезимине карата «өзүнө», «менин идеалым» жана «коомдун идеалы» деген ролдук позицияларга карата жүргүзүлөт.

Көрсөтмө: Урматтуу изилденүүчү сиз жооп бере турган суроолордун мазмунуна терең маани берип, жооп бериле турган сөздөрдүн пункттарын ар бир ролдук позицияга карата тегерекке алып коюшуңузду суранабыз. Изилдөөнүн протоколун жогорку сунушталган факторлор боюча ар бирине өзүнчө түзүш керек. Башкача айтканда, өзүнүн көз караш-ында өзүнө, идеал туткан адамына жана коом талап кылган адамга карата төмөнкү суроолордун мазмунуна жараша керектүү жообторду тандайт. Негизгиси өзүнө карата болгон көз карашын идеал туткан адамга, коомдун идеалына салыштырмалуу таанып биле алуусу изилдөөнүн негизги максаты болуп саналат.

Изилдөө үчүн суроолор

1. Мени адамдар өзүн - өзү кармай албаган адам деп ойлошот.
а) ооба; б) ишенбейм; в) андай эмес.
2. Транспорттордо өзүмөн улуу жана колунда баласы барларга орун бошотомун.
а) кандай шарт болбосун сөзсүз; б) кээде; в) бошотпоймун.
3. Туюу сезимиме көз салгым келет. а) дайыма; б) кээде;
в) маани деле бербеймин.
4. Эгерде мага берилген тапшырмага түшүнбөй калсам:
а) жумушту аткарбай туруп тактаймын;
б) айрым учурда тактаймын; в) жумуш үстүндө тактаймын.
5. Иш учурунда өзүмдүн жөндөмдүүлүгүмдү текшеремин.
а) дайыма; б) мезгил-мезгили менен; в) текшербейм.
6. Кандайдыр бир идеяга толук ынанмайынча анын аргументин сунуштабаймын.
а) дайыма б) адатта в) эгер сунуш максаттуу болсо.
7. Ар бир жумушту аткаруу үчүн ылайыктуу кийим керек.
а) сөзсүз керек б) айрым иштерге в) кереги деле жок.
8. Адатта өз сунушумду жашы жана кызматы жогору болгон адамдар сүйлөгөндөн кийин сүйлөймүн.
а) ооба ; б) кээде; в) жок;
9. Мага адамгерчиликти, тактыкты, билгичтикти талап кылган жумуш жагат.
а) ооба ; б) орточосу жагат; в) жакпайт.
10. Эгерде мен кызарып кетсем, аны дайыма сеземин.
а) ооба ; б) айрым учурда; в) сезбеймин.
11. Иш учурунда мага керектүү маалыматтарды текшерип турамын.
а) дайыма; б) мезгил мезгили менен; в) текшербеймин.

12. Мен жумушка өз нормасындагы талапты дайыма каттуу коемун.
а) ооба ; б) орточомун; в) андай эмесмин.
13. Жүрүм - турумду коомдук нормада кармаймын.
а) дайыма; б) кээде; в) эч качан андай эмес.
14. Мага жакпагандарга орой мамиле кыламын.
а) тура; б) кээде; в) туура эмес.
15. Эгер ишимде түшүнбөгөн жерлер учураса ага маани бербей кийинкисине өтүп кетемин.
а) туура дайыма; б) кээде; в) түшүнгөнгө аракеттенемин.
16. Көпчүлүк учурда мага жакпаган адамдарга жиним тез келет.
а) ушундай; б) айрым учурда; в) жиним келбейт.
17. Коомдук жерлерде үнүмдү акырын чыгарып сүйлөймүн.
а) дайыма; б) айрым учурларда; в) катуу эле чыгарамын.
18. Жумуш учурундагы каталыктарды оңдоо керек.
а) эгерде бирөө аны көрсөтсө; б) шартка жараша;
в) эч кимди күтпөстөн, сөзсүз.
19. Эгерде өтө катуу тынчсыздансам, жасап жаткан ишимди уланта албаймын.
а) дайыма; б) айрым учурда; в) кээбир учурда.
20. Чогулуштарда сүйлөп жатып үнүмдү, кыймыл-аракетимди, башкарууга аракеттенемин.
а) дайыма; б) айрым кезде; в) өтө эле аз болот.
21. Мамилелешүү учурунда мен:
а) өз оюмду эркин түшүндүрөмүн; б) орточо түшүндүрөмүн; в) оюму толук жеткире албаймын.

Изилдөөнү андан ары улантуу үчүн төмөнкү **ачкыч** колдонулат.

1-фактор Эмоционалдык чөйрө:

1-сур.	a=0, б=1, в=2	3-?	a=2, б=1, в=0
10-?	a=2, б=1, в=0	16-?	a=0, б=1, в=2
19-?	a=0, б=1, в=2	20-?	a=2, б=1, в=0
21-?	a=0, б=1, в=2		

2-фактор Ишмердүүлүктөгү контрол.

4-?	a=2, б=1, в=0	5-?	a=2, б=1, в=0
9-?	a=2, б=1, в=0	11-?	a=2, б=1, в=0
12-?	a=2, б=1, в=0	15-?	a=0, б=1, в=2
18-?	a=0, б=1, в=2		

3-фактор Социалдык чөйрөдө.

2-?	a=2, б=1, в=0	6-?	a=2, б=1, в=0
7-?	a=2, б=1, в=0	8-?	a=2, б=1, в=0
13-?	a=2, б=1, в=0	14-?	a=2, б=1, в=0

17-? $a=2$, $b=1$, $v=0$

Ачкычка салынган баллдар төмөнкү таблицага толтурулуп, группанын контролдоо деңгээли аныкталат. (Мында M_n -мен, M_i -менин идеалым, K_i -коомдун идеалы)

№		1-факт.			2-факт.			3-факт		
		M_n	M_i	K_i	M_n	M_i	K_i	M_n	M_i	K_i
1	Тасмаев									
2	Манашова									
...										
25	Пирматов									
	Ариф. орточо									

таблицага таянуу менен изилденүүчүлөрдүн өзүн, өзүнүн идеалына, коомдук идеалына салыштырмалуу баалоо коэффициентин аныктоого жетишебиз.

Мында ар бир факторго карата канчалык балл жогору болсо, контролдоо деңгээли да ошончолук жогору, төмөн болсо төмөн болот.

Бул ыкманы бышыктоо үчүн төмөндөгү суроолор керектелет:

1. Эмоционалдык абал жана сезим деп эмнени айтабыз?
2. Психокоррекция деген эмне?
3. № 2-таблицанын көрсөткүчтөрүнө таянып, теориялык негизде анализ жасаңыз.
4. Бул ыкманы колдонуп практикалык турмушта кандай көйгөйдү чечсе болот. (Бир мисалды алуу менен)

§ 5. Стресстик абалды изилдөө ыкмасы

Практикалык турмуштагы жумуштун эффектив-дүү болушунда стресстик абалды башкара билүү чоң мааниг ээ.

Анткени стресстик абал эмгек өндүрүмдүүлүгүнө ар дайым өзүнүн терс таасирин тийгизип турат. Ошондуктан адам баласынын эмгектенүүсүндө стресстик абалды эске алып туруу зарыл.

Бул ыкманы төмөндөгү инструкция боюнча уюштура алабыз.

Көрсөтмө: Урматтуу изилденүүчү сиз жооп бере турган суроолордун ар бирине терең маани берүү менен жооп беришиңизди суранабыз. Эгерде коюлган суроолордун мазмуну сизде туура болсо, «1» деген балл менен, тура эмес болсо «5» деген балл менен бардык суроолорго жооп берип чыгасыз.

Изилдөө үчүн суроолор

1. Ар күнү түштөнөсүзбү?
2. Күнүнө сегиз саат уктайсызбы?
3. үй турмушунузду өз нугунда өтүп жатат деп эсептейсизби?
4. Кыйынчылык мезгилде жардам көрсөтөт деп ишенген досунуз барбы?
5. Спорт менен такай машыгасызбы?
6. Тамеки чегесизби?
7. Ичимдик ичкенди жакшы көрөсүзбү?
8. Салмагыңыз өз боюңузга дал келеби?
9. Күндөлүк керектөөңүзгө акчаңыз жетеби?
10. Келечектеги бактылуу жашооңузга ишенесизби?
11. Кинотеатрга үзгүлтүксүз барасызбы?
12. Тааныш досторуңуз көпбү?
13. Досторуңуз менен көңүл сүйгөн маселелер туурасында сүйлөшөсүзбү?
14. Талаш-тартыш учурунда өзүңүздү тең салмактуу кармай аласызбы?
15. Өзүңүздүн турмушуңуздагы көйгөйлөр туурасында коңшуңузга же кесиптештериңизге айтасызбы?
16. Ишиңиздин көптүгүнө карабай эс алууга убакыт таба аласызбы?
17. Күндөлүк убактыңызды сарамжалдуу пайдалана ала-сызбы?
18. Ар күнү коюу демделген кофе же чай ичесизби?
19. Күндүзү уктаганды жакшы көрөсүзбү?

Суроолорго жооп берилип бүткөндөн кийин изилденүүчүлөрдүн көрсөткүчтөрү төмөнкү таблицага түшүрүлөт.

	Ф.И.О.	0-30	30-49	50-74	75-95
1.	Бөрүева Г.				
2.	Шабданов П.				
3.	Мамытов Р.				
...					
п					
	Ариф. орточо				

Изилдөөнүн көрсөткүчтөрүн чечмелөө үчүн төмөнтөгү колдонмо керектелет.

30 баллдан төмөнкүлөр: буларда стресстик абал таптакыр кездешпейт десе да болот.

30-49 балл аралыгы: булар стресстик абалдын чегинде эле турушат. Стресстик абалга өтүп кетүүлөрү жеңил.

50-74 балл: булар толук эле стресстик абалда турушат. Жашоодо кыйынчылыкты туудурбай койбойт.

75 ден ашык балл: бул адамдарда стресстик абал өтө тереңдеп кеткен. Өз алдынча ал абалдан чыгып кетүүлөрү күмөн. Ошондуктан атайын психолог адистердин консультациясы керектелет. Себеби, көпчүлүк стрестик факторлордун таасири нерв системасын ээлеп алган.

Бул ыкманы анализдөөдөгү талаптар

1. Эмоционалдык абал деп эмнени айтабыз?
2. Анын ичинен стресс деген эмне?
3. Ал кайсы мезгилдерде пайда болот жана кантип жоюуга болот?
4. Теорияга жана №1-таблицанын көрсөткүчтөрүнө таянып, чечмелөө жүргүзгүлөт.
5. Бул ыкманы колдонуп практикалык турмуштагы кандай көйгөйлөрдү чечсе болот? (кесиптик көйгөй бирөөнү мисал келтирүү менен).

§ 6. Кооптонуунун пайда болушундагы инсандык шкала

Сунуш кылынып жаткан тест кооптонуунун деңгээлин аныктоого багытталган. (ММРІ дын кошумча шкаласы катары да колдонулуп жүрөт). Тест Т.А. Немчинов тарабынан көнүктүрүлгөн.

Берилген 50 суроонун ар биринин маанисине карап, изилденүүчү «ооба» же «жок» деп гана жооп берет. Тестирлөө мезгили 15-30 мин. аралыктан чыгып кетпеш керек.

Изилдөөгө керектелүүчү соболдор

1. Адатта мен өзүмдү токтоо сеземин.
2. Менин нервим башкалардыкындай чыдамдуу эмес.
3. Менин ачуум тез-тез эле келе берет.
4. Менин башым тез-тез эле ооруй берет.
5. Мен тез-тез эле чарчай беремин.
6. Өзүмдү дайыма толук бактылуу сеземин.
7. Мен өзүмө ишенемин.
8. Өзүмдү досторума караганда шайыр деп эсептеймин.
9. Мен эч качан бозоруп же кызарып кетпеймин.
10. Мен башкаларга караганда азыраак кызарамын.
11. Менин жүрөгүмдүн дүкүлдөп катуу согушу тез-тез болуп турат.
12. Адатта менин колум жетишерлик эле жылуу болот.
13. Мен башкалардай көп тартынчаак эмесмин.
14. Мага өзүмө ишенгендик жетишпейт.
15. Кээде өзүмдү колунан эч нерсе келбөөчү артыкбаш адамдай сезе беремин.
16. Кээде өзүмдү коерго жер таппай тынчсызданган мезгилдер болот.
17. Ашказаным тынчымды ала берет.

18. Мен алдыдагы кыйынчылыктарды жеңериме толук ишенемин.
19. Мен башкалардай эле бактылуу болгум келет.
20. Мен алдыдагы кыйынчылыктардын бардыгын жеңериме ишене албай кетемин.
21. Мен коркунучтуу түштөрдү көп көрөмүн.
22. Кээде бир нерсени жасаарымда колдорумдун калтыраганын сезип каламын.
23. Менин уйкум тынч эмес.
24. Мени алдыдагы ийгиликтердин болуш-болбошу көп ойлондурад.
25. Эч кимдин коркутпашын билип туруп деле кээде чочулай беремин.
26. Көңүлүмдү бир нерсеге топтой албай көп кыйналамын.
27. Өзүмдү зордуктап иштеймин.
28. Бирөөлөрдүн ишине оңой эле кийлигишип кетемин.
29. Менде дайыма белгисиз кооптонуулар пайда болуп турат.
30. Мен бардык нерсени тамашасыз кабыл аламын.
31. Көп ыйлаймын.
32. Мени уйкусуздук кыйнайт.
33. Менин ашказаным жок дегенде айына бир жолу ооруп турат.
34. Мен өзүмдү кызарып кетпесем экен деп коркомун.
35. Менин көңүлүмдү бир жерге топтошум өтө кыйын.
36. Мен материалдык абалыма көп тынчсызданамын.
37. Бирөө менен сүйлөшүүгө болбой турган нерселер жөнүндө ойлоно беремин.
38. Кээде коркконумдан уйкум бузулат.
39. Сөз таппай калган мезгилдерде менин абдан көңүлүм чөгөт.
40. Суукта деле мен жеңил кийимчен жүрө беремин.
41. Кээде оолугуп кеткенimde мени токтотуш кыйын болуп калат.
42. Мени тычсыздандыруу оңой.
43. Өзүмдү кээде таптакыр керексиз адамдай сезе беремин.
44. Кееде ачуумду токтото албай каламын.
45. Кээде бирөөлөр менин тынчымды алып жаткандай сезиле берет.
46. Көпчүлүк адамдарга караганда мен сезимталдуумун.
47. Мен өзүмдү дайыма эле ачка калгандай сезе беремин.
48. Менин турмушум көп кыйынчылыктар менен чырмалышкан.
49. Бирөөнү күткөндө жиним келе берет.

Төмөндөгү суроолордун «ооба» деген жоопторуна 1 баллдан берилет. 14, 15, 16, ..., 49 чейин. Ал эми 1, 2, 3, ... 13 чейин – «жок» деген жоопторуна 0 баллдан берилет.

Жалпы баллдардын суммасы 40-50 болсо кооптонуунун **өтө жогорку** деңгээлин, 25-40 **жогорку** деңгээлин, 15-25 балл **орточо**

деңгээлин, 5-15 балл төмөнкү, ал эми 0-5 балл өтө **төмөнкү** деңгээлди билдирет.

Группалык өзгөчөлүктү аныктоо үчүн таблица.

№	Ф. А.	0-5	5-15	15-25	25-40	40-50
1.	Арапова					
2.	Аматов					
...	Досонова					
Ариф. орточо						

Таблицага таянуу менен психологиялык анализ берилет.

§ 7. Депрессияны аныктоочу ыкма

Тест – Бехтерев атындагы илим изилдөө институттун психология бөлүмүндө илимий кызматчысы Т.И. Балашова тарабынан көнүктүрүлгөн.

Көрсөтмө: Берилген суроолордун ар биринин мазмунуна терең маани берип 1, 2, 3, 4 деген баллдарды коюу менен жооп берүү талап кылынат.

- 1 - мындай эмес
- 2 - кээде ушундай
- 3 – ушундай эле
- 4 – ар дайым ушундай

Изилдөөгө керектелүүчү суроолор

1. Менин көңүлүм чөгүп жүрөт.
2. Мен эртең менен өзүмдү баарынан мыкты сеземин.
3. Мен өзүмдү ыйлап жиберчүдөй сеземин.
4. Менин уйкумдун тынчы жок.
5. Менин табитим мурдагыдан жакшы болуп калды.
6. Мага сулуу аялдарды тиктеген жагат.
7. Мен айланамдагылардан бөлүнүп калгандай боло беремин.
8. Жашоомдогу карама-каршылыктар мени кыйнай берет.
9. Менин жүрөгүм дүкүлдөп, мурдагыдан тез-тез сокчуу болуп калды.
10. Мен себепсиз эле чарчап каламын.
11. Мен эмне жөнүндө ойлонуп жатканымды так билемин.
12. Мен колумдан келген нерселерди эч кыйнчылыксыз жасаймын.
13. Мен тынчсызданганымдан бир жерде көпкө отура албаймын.
14. Мен келечектеги бактылуу турмуш күтүшүмө толук ишенемин.
15. Мен мурдагыдан ачуулуу болуп кеттим.
16. Мага бир чечимди кабыл алуу кыйын эмес.
17. Мен эмненин зарыл жана пайдалуу экендигин сезип турамын.

18. Мен толук жетиштүү өмүр сүрүүдөмүн.
19. Мен өлүп калсам, көп адамдар үчүн жакшы болмок.
20. Мен ар дайым кубанычтын кучагында жүрөмүн.

Депрессиянын деңгээли (ДД) төмөнкү формула боюнча эсептелет:

$$ДД = E_{оң} + E_{терс}$$

$E_{оң}$ – 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 13, 15, 19 суроолордун баллдарынын суммасы.

$E_{терс}$ – 2, 5, 6, 11, 12, 14, 16, 17, 18 суроолордун жоопторунун тескери баллдарынын суммасы.

1 деген балл – 4 баллга барабар

2 ники – 3 балл

3 түкү - 2 балл

4 түкү - 1 балл (бардыгы тескрисинче бааланат).

Эгерде 0-50 балл болсо **депрессиялык абалдын жок** экендигин түшүндүрөт;

50-59 баллды түзсө, анда **депрессиянын жеңил** формасы;

60-69 баллды көрсөтсө, анда **депрессиялык абалдын** ал адамда орношуп калгандыгын билдирет.

Ал эми 70 баллдан ашып кетсе, анда **чыныгы депрессиялык абал бар** экендигин түшүнөбүз.

Группалык өзгөчөлүктү аныктоо үчүн төмөнкү таблицаны толтуруу талап кылынат

№	Ф.И.О.	50 чей.	50-59	60-59	70 тен жогору
1.	Атамов Т.				
2.	Бегмат кызы. М.				
п	...				
25.	Иметов. З.				
Ариф. орточо					

Таблицага таянуу менен группага психологиялык анализ бнөөүгө болот.

§ 8. ММРІ ыкмасы

Көрсөтмө: Төмөндө сиздин ден-соолугуңузга жана мүнөзүңүзгө тиешелүү болгон суроолор берилген. Ал суроолордун маанилеринин сизге ылайык келишине карап, «ооба» же «жок» деп жооп берүү керек. Эң туура жооп болуп оюңузга биринчи келген жооп эсептелет. Ошондуктан көп ойлонуунун пайдасы жок.

Бул ыкма инсанга мүнөздүү болгон төмөнкү сапаттарды изилдей алат

1. Сиздин табитиниз жакшыбы?
2. Сиз эртең менен турганда эс алып калгандай сезесизби?
3. Сизди көпчүлүктүн жашоосу кызыктырабы?
4. Сиз жумуш учурунда кыйналып иштейсизби?
5. Кээде сиз айтууга болбой турган жаман ойлор пайда болобу?
6. Сиз тез-тез кыйынчылыктарга дуушар болосузбу?
7. Кээде үйүңүздү биротоло таштап чыгып кеткиңиз келеби?
8. Сиздин күлкүңүздү же ыйыңызды токтото албай калган учурларыңыз болобу?
9. Сиздин көңүлүңүз тез-тез айный береби?
10. Сизде мени эч ким түшүнө албайт деген ойлор пайда болду беле?
11. Сиздин бирөөлөр менен урушууну каалаган мезгилдериңиз болду беле?
12. Сиз жаман түштөрдү жумасына бир жолу көрүп турасызбы?
13. Сиз көпчүлүккө караганда көңүлүңүздү бир жерге кыйынчылык менен топтойсузбу?
14. Сиздин башыңыздан түшүнүксүз окуялар өттү беле?
15. Эгерде адамдар сизге каршы болсо, сиз ийгиликке жетише аласызбы?
16. Сиз балалык чагыңызда жок дегенде бир жолу уурулук кылдыңыз беле?
17. Сиздин көңүлүңүз келбегендиктен бир нече күнгө, жумага же айларга чейин жумушту артка сүргөн учурларыңыз болгонбу?
18. Сиздин уйкуңуз тынч эмеспи?
19. Сиз көпчүлүктүн арасында турганыңызда кулагыңызга түшүнүксүз нерселер угулгандай сезилеби?
20. Сиздин тааныштарыңыз сизди жагымсыз адам деп эсептешеби?
21. Сизде өзүңүздөн төмөн болгон адамдарга баш ийип калгандай сезимдер пайда болобу?

22. Сиз өзүңүзгө караганда көпчүлүк адамдарды өз турмушуна ыраазы деп эсептейсизби?
23. Сиз башкаларды бирөөлөрдөн жардам алыш үчүн, атайын өзүн бечара кылып көрсөтөт деп ойлойсузбу?
24. Сиз кээде капаланасызбы?
25. Сизде өзүңүзгө ишенүү жетишпейт деп ойлойсузбу?
26. Сиз өзүңүздү туура эмес иш кылып алгандай сезе бересизби?
27. Сиз тагдырыңызга ыраазысызбы?
28. Сиз бирөөлөрдүн башкарып жаткандыгын туура эмес деп ага каршылык көрсөтөсүзбү?
29. Сиз бирөөлөрдү артымдан жамандык ойлойт деп эсептейсизби?
30. Сиз көпчүлүк адамдарды арам жол менен пайда табат деп ойлойсузбу?
31. Сиз ашказаныңыздан жапа чегесизби?
32. Сиз көпчүлүк учурда эмнеден улам көңүлүңүздүн чөккөнүн билбей калган учурлар болгонбу?
33. Сизде айтайын деген оюңузду жоготуп койгон учурлар болобу?
34. Сиз үй-бүлөөлүк турмушунузду досторунуздан жаман деп эсептейсизби?
35. Сиз кээде өзүңүздүн пайдасыз экениңизге ишенесизби?
36. Сиз өзүңүздү акыркы мезгилдерде жакшы сезип (самочувствие) жүрөсүзбү?
37. Сизде өзүңүздүн эмне жасаганыңызды өзүңүз билбей калган учурлар болобу?
38. Сизди туура эмес жазалаган учурлар болобу?
39. Сиз өзүңүздү азыркыдай эч качан мыкты сезе элек белеңиз?
40. Башкалардын сиз жөнүндө эмне деп ойлогону сиз үчүн мааниге ээ эмеспи?
41. Сиздин эске сактооңуз эң жакшыбы?
42. Сиз жаңы таанышкан адамыңыз менен сөздү уланта албай кыйналасызбы?
43. Көпчүлүк мезгилдерде өзүңүздү алсырагандай сезесизби?
44. Башыңыз көп ооруйбу?
45. Сиз тез басканда тең салмактуулугуңузду кармай албай каласызбы?
46. Сизге жакпаган тааныштарыңыз барбы?
47. Сиздин идеяңызды уурдай турган адамдар барбы?
48. Сиз өзүңүздү кечирүүгө болбой турган иш кылгам деп эсептейсизби?
49. Сиз өзүңүздү өтө эле тартынчаакмын деп эсептейсизби?
50. Сиз дайым бир нерселерден кооптонуп турасызбы?

51. Сиздин ата-энеңиз көпчүлүк учурда тааныштарыңызды жактырбайт деп эсептейсизби?
52. Сиз кошомат кыла аласызбы?
53. Сизге чечимдерди кабыл алуу оңой сезилеби?
54. Сиздин жүрөгүңүз тез-тез соккон мезгилдер болгонбу?
55. Сиз бат таарынып, бат жазыласызбы?
56. Сиз ата-энеңиз же үй-бүлөөңүз менен тез-тез кайым айтышып турасызбы?
57. Сиз кээде толкунданганыңыздан бир орунга отура албай каласызбы?
58. Сиз турмушуңузду өзүңүздөн башка эч кимди кызыктырбайт деп ойлойсузбу?
59. Бирөөнүн катасын кайталаган адамды сындай аласызбы?
60. Сиз өзүңүздү кээде аябай эле күчтүү сезип кетесизби?
61. Акыркы убакта көзүңүздүн курчтугун начарлады деп эсептейсизби?
62. Тез-тез эле кулагыңыз чуулдаша береби?
63. Сиз өзүңүздү гипноз таасир этип жаткандай сездиңиз беле?
64. Сиздин көңүлүңүз өзүнөн-өзү эле көтөрүлгөн учурлары болобу?
65. Сиз көпчүлүктүн арасында туруп деле өзүңүздү жалгыз калгандай сезесизби?
66. Сиз жагымсыз абалды болтурбаш үчүн жалган айта аласызбы?
67. Сиз башкаларга караганда өзүңүздү жоготуп коесузузбу?
68. Сиздин ой жүгүртүүңүз кээде жай иштеп жаткандай сезилеби?
69. Адамдардын арасында ачууңуз тез-тез келеби?
70. Сиз спирттик ичимдиктерди көп ичтиңиз беле?

Текшерүүчү шкалалар

1. (L) – изилденүүчүнүн канчалык деңгээлде чын ниети менен жооп бергендигин билдирет.
2. (F) – ишенимдүүлүк шкаласы – алынган жыйынтыктын канчалык деңгээлде чындыкка жакын экендигин билдирет.
3. (K) – коррекция шкаласы - изилденүүчүнүн тестирлөөнүн жүрүшүндөгү кылдаттыгын аныктайт. Бул шкаланын жогорку көрсөткүчтө болушу, жүрүм-турумдун аң-сезимсиз эле ишке ашкандыгын билдирет.

Базалык шкалалар

1. ***Ипохондрия (HS)*** – изилденүүчүнүн астено-невротикалык типке жакын экендигин билдирет. Бул шкала боюнча жогорку балл алгандар илең-салаң болуп, пассивдүү, бардык нерселерге ишене бербеген

аңкоо, жаңы маалыматтарды жай өздөштүргөн, көпчүлүктүн арасында өзүн тез жоготуп бийликке кыңк этпей баш ийген адамдар болушат.

2. **Депрессия (D)** – бул шкаланын жогорку көрсөткүчү сезгичтикти, шекчилдикти, таарынчаактыкты туюнтуп турат. Мындай адамдар ишине так, чынчыл, өз милдетин так аткарган адамдар болушат. Бирок жумушту өз бет алдынча иштей албайт. Болоор-болбос кыйынчылыка туруштук бере албайт.

3. **Истерия (Hy)** – бул шкала неврологиялык коргонуу реакциясына жакын сапатты мүнөздөйт. Бул фактордон жогору балл алган адамдар жоопкерчиликтен качып, семетикалык оорулардын алгачкы белгилерине дуушар болушун күтүлбөгөн жерден көйгөй пайда болсо аны чечүүнүн ордуна, ура өзүнүн оорусуна шылтап аны аткаруудан качкан адамдардын белгилери. Ошондуктан мындай адамдардын сезимдери тайкы жана кызыгуулары үстүртөн болушат.

4. **Психопатия (Pd)** – бул шкаланын жогорку баллы – адамдын социалдык ийилгичтигинин төмөндүгүн билдирет. Мындайлар агрессивдүү, жаңжалды жакшы көргөн, коомдук нормаларды жана баалуулуктарды көзүнө илбеген адамдар болушат. Булардын настроениясы туруксуз, таарынчаак, тамашаны көтөрө албаган адамдар.

5. **Паранояльность (Pa)** – бул шкаланын жогорку баллы – өз идеясын өтө ашыкча, баалагандыкты билдирет. Бул адамдар бир тараптуу, агрессивдүү жана кекчил болушат. Эгерде булар менен ким макул болбосо, аларды «наадан» же душман деп эсептешет. Өзүнүн оюн башкаларга таңуулай беришендиктен, жүргөн жерлеринин баардыгы жаңжал болот. Болор болбос ийгилигине мактана берип жадатышат.

6. **Психоастения (Pt)** – бул шкаланын жогорку баллы – корккондук, чечкинсиздүү эместик, курулай сактана берүүчүлүк жана эч нерсеге ишенбөөчүлүк сыяктуу мүнөздүк сапаттарынын жогорулугун билдирет.

7. **Шизоидность (Se)** – бул шкаладан жогорку балл алган адамдар абстракту образдарды кабыл алууга абдан жөндөмдүү келишет. Бирок, күндөлүк турмуштагы кубанычтар, көңүлдү чөгөрүүчү окуялар буларга таасир этпейт. Ошондуктан буларды эмоционалдык жактан суук же жүрөгү таш дешет. Ошондой эле инсандар аралык мамиледен ура калышат, мамилеси жок адамдарды айтууга болот.

8. **Гипомания (Ma)** – бул шкаладан жогорку балл алган адамдардын көңүлү турмуштук кырдаалдарга көз карандысыз. Дайыма көңүлү ачык, шайыр, энергиялуу, ишкер жана жандуу кыймылдуу адамдар менен таанышканды жанындай көрүшөт. Бирок кызыгуулары үстүртөн жана туруксуз болот.

Бардык шкалалар боюнча жогорку балл деп 70 баллдан ашканы, ал эми 40 тан ылдый төмөнкү көрсөткүч деп эсептелет.

Ачкыч:

Шкала лар	Жооптор	Суроонун №
L	Чын дили менен аткаруу (H)	5, 11, 24, 47, 53
F		22, 24, 62
	Ишенимдүү аткаруу (B)	9, 12, 15, 19, 30, 38, 48, 49, 58, 59, 64
K	Кылдаттык менен аткаруу(H)	11, 23, 31, 33, 34, 36, 40, 41, 43, 51, 56, 61, 65, 67, 69, 70
1(Hs)	H- туура эмес	1, 2, 6, 37, 45
	B- туура	9, 18, 26, 32, 44, 46, 55, 62, 63.
2 (D)	H- туура эмес	1, 3, 6, 11, 28, 37, 40, 42, 60, 65, 61
	B- туура	9, 13, 11, 18, 22, 25, 36, 44
3 (Hy)	H-туура эмес	1, 2, 3, 11, 23, 28, 29, 31, 33, 35, 37, 40, 41, 43, 45, 50, 60
	B- туура	9, 13, 18, 26, 44, 46, 55, 57, 62
4 (Pd)	H-туура эмиест	3, 28, 34, 35, 41, 43, 50, 65
	B-туура	7, 10, 13, 14, 15, 16, 22, 27, 52, 58
5 (Pa)	H-туура эмест	28, 29, 31, 67
	B-туура	5, 8, 10, 15, 30, 39, 63, 64, 66, 68
6 (Pt)	H-туура эмест	2, 3, 42
	B- туура	5, 8, 13, 17, 22, 25, 27, 36, 44, 51, 57, 66, 68
7 (Se)	H-туура эмес	3, 42
	B- туура	5, 7, 8, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 26, 30, 38, 39, 46, 57, 63, 64, 66
8 (Ma)	H-туура эмес	43
	B-туура	4, 7, 8, 21, 29, 34, 38, 39, 54, 57, 60

Ал эми ачкычта берилген (L)- изилденүчүнүн канчалык деңгээлде суроолого туура же туура эмес жооп бергендигин билгизет. (F)- ишенимдүүлүк шкаласы, (K)- шкаланы коррекциялоо б.а. изилдөөнүн тактыгын көрсөтүп турат.

Алынган изилдөө көрсөткүчтөрүн төмөнкү таблицага түшүрөбүз

№	Ф.А.	1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Самарова А.								
2.	Ибраимов К.								
3.	Исабекова Т.								
...									
п.									
Ариф. орточо									

Таблицага таянып группага анализ берип, ар изилденүүчүнүн көрсөткүчүн группанын орточо баллына салыштырылат.

§ 9. Нерв системанын касиеттерин психомотордук көрсөткүчтөр аркылуу изилдөө ыкмасы

Теориялык жана практикалык изилдөөлөрдө нерв системанын касиеттерин билүүнүн мааниси чоң. Психодиагностиканын көпчүлүк лабораториялык усулдарына нерв системанын касиеттерин аныктоо үчүн атайын түзүлгөн шарттардын жана аппаратуралардын болушу зарыл. Бул өтө чоң көлөмдөгү эмгекти жана каражатты талап кылат. Мындай жетишпестикти жоюу үчүн экспресс-методикалар тагыраак айтканда теппинг-тест колдонулат.

Керектүү каражаттар: Стандарттык бланка. Ал кадимки эле ак кагазда (203*283) бири-бирине барабар 6 тик бурчтукту 3 катарга жайгаштырып чийүү менен жасалат. Мындан сырткары секундомер жана карандаш керектелет.

Көрсөтмө: Экспериментатордун буйругуна карап, бланкадагы ар бир тик бурчтука чекиттерди коюу керек. Экспериментатор «баштадык» деген белгини бергенде чекит коюуну биринчи тик бурчтуктан баштайсыз. Ар бир 5 секунд убакыттан кийин экспериментатордун «кийинкиге өттүк» деген командасы угулганда гана кийинки тик бурчтука өтүү зарыл. Эң акыркы 6- квадратка берилген 5 секунд убакыт бүтөөрү менен «токто» деген команда берилет. Ушул учурда чекит коюу токтотулат. Бир квадраттан экинчи квадратка өтүү саат стрелкасынын багыты боюнча гана кетиш керек. Мүмкүн болушунча берилген убакыт ичинде көп чекит коюуга умтулуу зарыл. Биринчи квадраттан экинчи квадратка өткөндө токтоп калып убакытты өткөзүп жиберүү туура эмес. Мындай учурда эксперимент кайрадан жүргүзүлөт.

Изилдөөнүн жыйынтыгын иштеп чыгуу төмөнкүдөй операцияларды өз ичине алат.

1. Ар бир квадраттагы чекиттердин саны өз-өзүнчө эсептелип чыгарылат.
2. Иш аткаруу жөндөмдүүлүгүнүн графиги түзүлөт. Ал үчүн абцисса (тике ок) огуна аралыгы 5 секунддан болгон убакыттын маанилерин, ал эми ординатта (туура ок) огуна ар бир квадраттагы чекиттердин санын жайгаштыруу керек.

Изилдөөнүн жыйынтыгын чечмелөө

Нерв клеткаларынын жана бүтүндөй нерв системанын иш жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчү нерв процесстеринин күчү саналат. Күчтүү нерв системасы күчсүз нерв системасына караганда оор жана узак чыңалууларга туруштук бере алат. Изилдөөнүн жыйынтыгына карап нерв системасынын төмөнкүдөй 5 тибин шарттуу түрдө бөлүп көрсөтүүгө болот.

1. **Томпок тип:** Бул типтин өкүлдөрү өздөрүнүн эң чоң темпине биринчи 10 - 15 сек. ичинде жетишишет. Ал эми кийинки 25-30 сек. баштапкы темпи бир аз төмөндөйт. Бул тип күчтүү нерв системасына ээ болгондор.
2. **Тегиз тип:** Бул типтин өкүлдөрү убакыттын башынан аягына чейин бир темпти көрсөтүшөт. Булардын нерв системасынын күчү орточо.
3. **Дал келбеген тип:** Бул типтин өкүлдөрү эң чоң темпине биринчи 5 секундага жетип, убакыт өткөн сайын темпи азайып барат. Бул күчсүз нерв системасы.
4. **Аралыктык тип:** Бул типтин өкүлдөрүнүн темпи 10-15 секунддан кийин төмөндөй баштайт. Булардын нерв системасынын күчү орточодон төмөн, күчсүз болот.
5. **Ийилген тип:** Бул типтин өкүлдөрүнө алгач темпи жогору, андан кийин төмөндөп барып, кайрадан баштапкы темпине ээ болушат. Булар дагы нерв системасынын күчү боюнча орточо - күчсүз.

Группалык өзгөчөлүктү аныктоо үчүн төмөнкү таблицаны толтуруу талап кылынат.

№	Ф.И.О.	Том- пок тип	Тегиз тип	Дал келбе- ген тип	Арал- тык тип	Ийил- ген тип
1.	Аматов К.					
2.	Токеева В.					
3.	Эркинбек уулу М.					
...						
П.						

Ариф. орточо					
--------------	--	--	--	--	--

Таблицага таянып, группанын орточо баллына салыштырмалуу ар бир изилденүүчүгө психоло-гиялык чечимдер чыгарылат.

§ 10. Өзүн-өзү контролдоонун деңгээлин аныктоо ыкмасы

Бул эксперименталдык психологиялык ыкма изилденүүчүнүн түрдүү турмуштук кырдаалдагы өзүн-өзү контролдоонун деңгээлин ылдам аныктоого мүмкүндүк берет. Мындан башка дагы артыкчылыгы тесттин жыйынтыгын клиникалык психодиагностикада, кесиптик талдоодо жана үй-бүлөлүк консультацияда колдонсо болот.

Ушуга окшош эле ыкмалар 60-жылдары АКШда иштетилген. Алардын ичинен эң эле белгилүүсү болуп Дж. Ротжесдин, *Локус контролдук шкаласы* саналат. Бул шкала эки принципке негизделген.

Көрсөтмө: Изилденүүчүлөр ар бир суроого 6 баллдык системада (-3, -2, -1, 1, 2, 3) жооп бериши керек. Эгерде суроого толук макул болушса +3, таптакыр макул эмесмин дегенде -3 менен жооп берүү керек. Калган баллдар өз деңгээлдерине жараша коюла берет.

Изилдөө жумушуна керектелүүчү суроолор

1. Кызмат орундун жогорулашы көпчүлүк учурларда адамдын жөндөмдүүлүгүнө, аракетине жараша болбостон, ошол учурдагы түзүлгөн жагымдуу кырдаалга жараша болот.
2. Ажырашуулардын көпчүлүгү адамдардын бири-бирине ыңгайланышууну каалабагандыгынан келип чыгат.
3. Ооруу – бул кокустук. Ооруну эгер пешенеге жазса, андан кутула албайсың.
4. Адамдар чөйрөсүнө кызыкпашы жана достук мамиле болбошу боюнча бардыгы бирдей эле.
5. Менин каалоолорумдун ишке ашышы көбүнчө бактымдан көз каранды.
6. Башка адамдарга сүйкүмдүү көрүнүү үчүн аракет жасоонун пайдасы жок.
7. Ата-эненин жана байлыктын таасири жубайлардын мамилесинин таасирине караганда алардын бактылуу болушунда негизги орунда.
8. Мен көпчүлүк учурларда өзүмдүн аркамдан болгон окуяларга аз таасир тийгиземин.
9. Жетекчилердин кол алдындагыларын дайыма текшерип турушу, аларды өз эркине койгондогунан кыйла пайдалуу.

- 10.Менин мектептеги оң баалуум көпчүлүк учурда жөндөмдүүлүгүмө караганда мугалимдин маанайына жараша болот эле.
- 11.Мен план түзүп жатканда анын ишке ашышына ишенемин.
- 12.Көпчүлүк адамдардын ою боюнча адамдардын ийгилиги алардын узак мезгилге чейинки аракетинин натыйжасы.
- 13.Туура жашоонун таасири врачтарга караганда ден-соолукка чоң пайда келтирет.
- 14.Эгерде адамдар бири-бирине жакындашпаса, анда алар үй-бүлө кура алышпайт.
- 15.Менин жумушту жакшы аткарышым башкалардын оң баа берүүсүнө жараша болот.
- 16.Балдарга ата-энеси кандай тарбия берсе, ошондой адам болушат.
- 17.Пешене же кокустук менин жашоомдо негизги ролду ойнобойт.
- 18.Мен планды өтө алыс түзбөймүн.
- 19.Менин жакшы баа алуум өзүмдүн аракетиме жана даярдыгыма жараша болот эле.
- 20.үй-бүлөдөгү жаңжалдан кийин мен наркы тарапка караганда көбүрөөк уялып калат элем.
- 21.Көпчүлүк адамдардын турмушу ошол учурдагы шарттан көз каранды.
- 22.Мен эркин иштөөгө мүмкүндүк берген жетекчилерди баалаймын.
- 23.Менин жашоо образым мендеги оорулардын себеби эмес.
- 24.Көпчүлүк адамдардын ийгиликке жетишүүсүнө оор кырдаалдар ар дайым тоскоолдук кылат.
- 25.Жумуштун начар уюштурулушуна ошол жердеги адамдар жооптуу.
- 26.үй-бүлөдөгү начар мамилени оңдоого күчүм жетпей тургандай сезиле берет.
- 27.Эгерде мен кааласам бардык нерсеге киришип кете беремин.
- 28.Өсүп келе жаткан жаштарга ата-энелерге караганда турмуштук кырдаал чоң таасир тийгизет.
- 29.Эгерде менде кокустук болсо – мен аны жасадым деп эсептеймин.
- 30.Мен үчүн жетекчилердин эмне үчүн эл каалабагандай жасабастан башкага жасаган-дыгынын себебин табуу кыйын.
- 31.Адамдын ийгиликке жетише албоосунун себеби анын аракетинин жеткиликсиздигинен.
- 32.Мен көпчүлүк учурда өзүмдүн каалаган нерселериме үй-бүлөмдүн мүчөлөрүнөн улам жетишемин.
- 33.Өзүмө караганда башка адамдардын жашоосунда көп кемчиликтер бар.
- 34.Балдарды туура кийинтүү мен үчүн аларды суук тийгенден сактоо.
- 35.Мен кыйын учурларда маселени чечпестен өзүнөн-өзү чечилишин күтөмүн.

36. Ийгилик бешенеге же кокустука караганда адамдын тырышкан аракетине жараша болот.
37. Мен сеземин менин үй-бүлөмдүн бактысы башкаларга караганда көбүрөөк.
38. Бирөөлөргө жагат, экинчилерине жакпай калышымдын себебин түшүнүү мага кыйын.
39. Мен кабыл алган чечимди аткаруу үчүн эч кимден жардам күтпөймүн.
40. Тилеке каршы адамдардын эмгеги, алардын жан талашкан аракетине карабастан көпчүлүк учурда көз жаздымда калат.
41. Үй-бүлөлүк турмушта таптакыр жол берүүгө мүмкүн болбогон кырдаалдар боло берет.
42. Өзүнүн мүмкүнчүлүгүн пайдаланышты билбеген адамдар өздөрү күнөөлүү.
43. Менин ийгилигим башкалардын жардамы аркылуу гана болушу мүмкүн.
44. Менин ийгиликке жетише албай калууларымдын көпчүлүгү пешенеме карганда өзүмдүн билбестигимден жана жалкоолугумдан улам болот.

1. Жалпы интерналдык шкала (Иж). Бул шкаланын жогорку көрсөткүчү адамдын өзүн-өзү контролдоосунун өтө жогорку деңгээлде экендигин билдирет. Мындай адамдар башынан өткөргөн окуяларынын бардыгын өзүнүн иш-аракетинин натыйжасы ошондой эле ал үчүн өздөрүн гана жооптуу деп эсептешет. Ал эми төмөнкү баян өзүнөн өзү контролдоонун начардыгын билдирет. Бул адамдар айланасындагы таасиринен деп ойлошот.

2. Ийгиликтердин областындагы интералдар-дын шкаласы (Ид). Бул шкаланын жогорку баллы оң эмоционалдык окуялар учурунда өзүн-өзү контролдоонун жогору экендигин билдирет. Бул адамдар бардык жакшы нерселерге өзүм жетишем деп эсептейт жана келечектеги максаттарын ийгиликтүү орундатышка жөндөмдүү келишет.

3. Ийгиликсиздик областындагы интерналдык шкала (Ии). Бул шкаланын жогорку баллын алган адам жагымсыз окуялардын жана кырдаалдардын орун алышына чоң ички сезим менен маани беришет жана буга өздөрүн гана күнөөлөшөт.

4. Үй-бүлөлүк мамиледеги интерналдык шкала (Иү). Бул шкаланын жогорку баллын алган адамдар үй-бүлөсүндөгү мамилеге өзүн гана жооптуу деп эсептешет.

5. Өндүрүштүк мамиледеги интерналдык шкала (Иө). Бул шкалада жогорку балл алгандар өндүрүштүк жумуштарда өзүн аракеттин негизги фактору деп эсептешет.

6. **Саламаттыкты сактоо жаатындагы интер-налдык шкала (Ис).** Бул шкаладан жогорку балл алгандар ден-соолугу үчүн өзүн гана жооптуу деп эсептешет. Эгерде ооруп калыша турган болсо, ага өздөрүн күнөөлөшөт.

Ачкыч:

- 1. Иж + 2, 4, 11, 12, 13, 16, 17, 19, 20, 22, 25, 27, 29, 31, 32, 34, 37, 39, 42, 44;
- 1, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 14, 18, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 33, 35, 38, 40, 41, 43;
- 2. Ид + 12, 15, 27, 32, 36, 37;
- 1, 5, 6, 14, 26, 43;
- 3. Ии + 2, 4, 20, 31, 37, 42, 44;
- 7, 24, 33, 38, 40, 41, 42;
- 4. Иү + 2, 16, 20, 32;
- 7, 14, 26, 28;
- 5. Иө + 19, 22, 25, 42;
- 1, 9, 10, 30;
- 6. Ис + 4, 27;
- 6. 28;

Группалык өзгөчөлүктү аныктоо үчүн төмөнкү таблица пайдаланылат.

№	Ф.И.О.	Иж	Ид	Ии	Ис	Иө	Ис
1.	Мамаев Ш.						
2.	Саматова Г.						
3.	Тыныбекова М.						
...							
п.	Калыкова Р.						
	Ариф.орто.						

Таблицадагы группанын көрсөткүчтөрүнө жараша изилденүүчүлөрдүн психологиялык сапаттары анализделет.

§ 11. Адептүүлүктүн аткарылышын баалоочу психикалык тест

Көрсөтмө: Төмөнкү айтылгандардан өзүңөрдү элестеткиле. Кимдир бирөө сизди мүнөздөйт. Эгерде сизге берилген тигил же бул мүнөздөмөгө макул болсоңуз, анда сиз «макулмун» деген вариантты чийиңиз, эгерде макул болбосоңуз «макул эмесмин» деген вариантты чийиңиз, эгерде чечимдүү пикириңиз болбосо, анда сиз «анык жообум жок» деп жооп бересиз.

Тестик суроолор:

1. «Турмуш өтөт, өтө берет, желип өткөн шамалдай» деген ырдын маанисине капаланган адамдарды, ал түшүнгөн эмес.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
2. Саясаттын негизги жүрүшүндөгү адамдын башкы максаты жаратылыш кандай болсо, ошол бойдон сактап калуу.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
3. Адамдардын жетишпестиги табигый нерсе, ошон үчүн аларга чыдамкайлык мамиле, жамгыр жаагандай мамиле жасоо керек.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
4. Ал эсептейт, бардык жалпы тендикке жолу болбогондор умтулат.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
5. Ал саякатка чыгууну жакшы көрчүү эмес.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
6. Ал тагдырга ишенген.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
7. Качан сага эч нерсенин кереги жок болгондо байлык – бул жандын абалы, деп ал белгилеген.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
8. Өзүнүн жагымсыз иш жасагандыгына, ал биринчи өзүн күнөөлөгөн.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
9. Ал жалгыз отурса да, эч качан зериккен эмес.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
10. Тез өтүүчү убакытты токтотуу, кандай аянычтуу деген ой чындыгында анын оюна келген эмес.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
11. Ал музейлерде болууну жакшы көргөн эмес, себеби бардык музейлерди окшош деп эсептеген.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
12. Ал көптү билгендерди жакшы көргөн эмес.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
13. «Бардыгы өтөт, бардыгы сынат, бардыгы жадатат»
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
13. Ал аристократтар (ак сөөктөр) менен сүйлөшүүнү жактырган эмес.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
15. Ал эч качан бирөөнүн кеңешин уккан эмес, жада калса жакын досторуну да.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
16. Ал айткан, эгерде адам өзүнө жакшы шарт түзө албаса, анда ага эч качан жакшылык болбойт.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»

17. Ал бардык ишинин башына ушул принципти койгон: «Табигый окуянын жүрүшүн бузба». «Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
18. Столдо отурганда эртеңки баш оору жөнүндөгү ой анын тынчын алган эмес.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
19. Бийликти жакшы көргөндөрдү, ал аябай жек көргөн.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
20. Американын «Эгер сен акылдуу болсоң, анда эмне үчүн кедейсиң» деген макалы ага абдан жагат болчу.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
21. Өзүнүн кызыкчылыгына карабастан, ал чечимдерди кабыл ала берген.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
23. Ал мындай деп эсептеген, адам бардык билимди дүйнөдөн эмес өзүнөн алат.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
23. Дүйнө кандай болсо, ошол бойдон кабыл албастан аны башкача кылууга умтулган адамдарды ал жек көргөн.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
24. Ал айткан, дени сак адам өзүнүн өлүмү жөнүндө ойлонуусу бул акмактык.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
25. Айлана тегерегиндегилер аны байкабай жүргөндүгүн ал каалаган.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
26. Ачык айтып анын кыжырын келтирүү кыйын.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
27. Ал «Мен» деп сүйлөгөндөрдү жактырбайт.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
28. Жетишкен турмушту андан да жакшыртууга анын эч кандай максаты болгон эмес.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»
29. Анын оюнга бирөө менен аңгемелешип отурганда өз оюнду ага жеткирүү эмес, негизгиси анын оюн угуу.
«Маакулмун», «Маакул эмесмин», «Анык жообум жок»

Бул тести интерпретациялоодо ачкычы берилбейт. Анализге алууда, экспериментатор төмөндөгү беш эркин факторду, өз түшүнүгү менен ар бир поступканын мазмунуна жараша бөлүнөт.

1. **Бакыт** – бул дүйнөнү өз жөндөмдүүлүгүнө жараша чечмелеп ача билүү.
2. **Ак көңүл (берешен)** – бүрөөнүн суранычына өз жөндөмдүүлүгүн (жанын дагы) аябоо.

3. **Акылдуулук** – алдын ала дүйнө туурасында ой-жүгүртө алуу.

4. **Чындыкты тааный билүү** - өзүнүн «Мен» деген түшүнүгүнө карата, дүйнө туурасындагы маалыматтарды ал маалыматын маани-маңызына жараша тааный билүү.

5. **Көрүнбөөчүлүк** – жашоосундагы тоскоолдуктарды жеңе алуу иш - аракети.

Мисалы, 29 поступка 100%, анын ичинен «бакытка» карата топтолгон поступканын саны 9 боло турган болсо, ал төмөндөгүдөй аныкталат.

29—100%

9--- X

Эгерде X -таба турган болсок, $X=900:29=31,1\%$ болот.

Ушундай эле жол менен калган факторлор да аныкталат жана ар бир изилденүүчүнүн көрсөткүчтөрү таблицага жазылат.

Алынган көрсөткүчтөргө жараша айланалык диаграмма түзүү үчүн төмөнкү таблица толтурулат

№	Ф. А.	1	2	3	4	5
1.	Асанова Р.					
2.	үсөнов Л.					
3.	Келдибекова Н.					
...						
п.						
Ариф. орточо						

Таблицага таянып түзүлгөн диаграммага карата изилденүүчүлөргө психологиялык анализ берилет.

§ 12. Инсандын өздүк кооптонуусун изилдөөчү ыкма

Сунуш кылынып жаткан тест инсандын өзүн-өзү баалоосунда анын коопсуздугун кандай деңгээлде кабыл алаарын аныктоонун ишенимдүү ыкмасы. Бул ыкманын артыкчылыгы: адамдын реактивдик кооптонуусун (азыркы учурда коопсуздукту кандай кабыл алып жаткандыгын) жана инсандын кооптонуусун (салыштырмалуу туруктуу психикалык касиет катары) аныктоого мүмкүндүк берет. Тест Г.Д. Спилберг (США) тарабынан иштелип чыгып, Ю.Л. Ханин тарабынан көнүктүрүлгөн.

Инсандык кооптонуу-турмушта кезигүүчү түрдүү кырдаалдарды, адам катары кабыл алуусун инсандын салыштырмалуу туруктуу сапаты катары аныктайт. Инсандын кооптонуунун жогору

болушу невротизм жана психосемантикалык оорулардын пайда болушу менен түздөн-түз байланышта турат. Ал эми реактивдүү кооптонуу-инсандын учурдагы тынчсыз-дануусун, нервдик чыңалуусун аныктайт. Реактивдүү кооптонуунун жогору болушу, көңүл буруунун жана жөнөкөй кыймылдардын бузулушун (калтыроо, титирөө ж. б.) пайда кылат.

Бирок, кооптонуунун алгачкы деңгээлин тескери сапат катары кароого болбойт. Кооптонуунун белгилүү бир деңгээлде болушу-адам үчүн зарыл жана табигый көрүнүш. Ошондуктан кооптонуу белгилүү бир деңгээлге чейин пайдалуу, андан ашыгын зыян катары кароо керек.

Ошентип, бул тест 2 бөлүктөн турат. 1-20га чейин реактивдүү кооптонуу (РК), 21-40 инсандык кооптонуу (ИК). Ар бир кооптонуу өз-өзүнчө аныкталат.

Көрсөтмө: Төмөндө сунуш кылынган суроолорго жооп берүү менен башталат. Алардын ар биринин маанисине карап, 1, 2, 3, 4 деген баллдардын бирөөнү коюу керек.

Бул жердеги жоопторду «туура», «туура эмес» деп кабыл алууга болбойт. Ошондуктан, убакытты кармабай, ойго биринчи келген жоопту берүүгө болот.

1- жок, мындай эмес;	3 – ооба, ушундай эле;
2-кээде ушундай;	4 –ар дайым ушундай.

Сиз өзүңүздү азыркы учурда кандай сезип турасыз?

1. Мен токтоомун.
2. Мени эч ким коркутпайт.
3. Мен тынчы жок адаммын.
4. Менде өкүнүч бар.
5. Мен өзүмдү эркин сеземин.
6. Мен эч нерсеге көңүл бургум келбейт.
7. Келечек менин тынчымды ала берет.
8. Мен өзүмдү эс алгандай сеземин.
9. Мен бир нерседен коркуп жатамын.
10. Менде ички канааттануу сезими пайда боло берет.
11. Мен өзүмө ишенемин.
12. Мен туталана беремин.
13. Кээде өзүмдү коерго жер таппай каламын.
14. Мен таарынчаакмын.
15. Мен өзүмдү чарчагандай сеземин.
16. Мен бардыгына ыраазымын.
17. Мен келечекке кам көрөмүн.
18. Мен тез өзүмдү жоготуп коемун.

19. Мен кубанычтуумун.
20. Мага бардыгы жагымдуу сезилет.

Сиз өзүңүздү турмушта кандай сезип жүрөсүз?

1. Мен ырахаттанып жүрөмүн.
2. Мен тез эле чарчагандай боло беремин.
3. Мен тез ыйлап жиберемин.
4. Мен өзүмдү башкалардай эле бактылуу сезгим келет.
5. Мен көпчүлүк мезгилдерде жеткиликтүү чечимдерди кабыл алгандыктан, башкаларга уттуруп коемун.
6. Мен өзүмдү дайыма шайыр сеземин.
7. Мен токтоо, кылдат жана жыйынтыктуумун.
8. Келечектеги кыйынчылыктар менин тынчымды ала берет.
9. Мен жок нерселерге тынчсыздана беремин.
10. Мен жетишерлик бактылуумун.
11. Мен бардыгын жүрөгүмө жакын кабыл аламын.
12. Мага өзүмө-өзүм ишенгендик жетишпейт.
13. Мен дайыма өзүмдү коркунучсуз сеземин.
14. Мен кыйынчылыктан качууга аракеттенемин.
15. Менде себепсиз кусалануулар болот.
16. Мен өзүмө ыраазымын.
17. Мен болбогон эле нерселерге толкунданып кетемин.
18. Бир нерсеге кыжаалат болсом, аны көпкө чейин унута албаймын.
19. Мен тең салмактуу адаммын.
20. Өзүмдүн жумуштарым жөнүндө ойлогонумда туура тынчсызданамын.

РКнын жана ИКнын көрсөткүчтөрү төмөнкү формулалар боюнча эсептелет.

$$РК = E1 - E2 + 35$$

E1 – 3, 4, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 17, 18 суроолордун баллдарынын суммасы.

E2 – 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 16, 19, 20 суммасы

$$ИК = E1 - E2 + 35$$

E1 – 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40 суроолордун баллдарынын суммасы.

E2 – 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39 суммасы

Изилдөөнүн жыйынтыгын чечмелөөдө 30га чейинкилер төмөнкү деңгээлдеги кооптонуу, 31-45 нормадагы кооптонуу, ал эми 46дан ашкандан кийин жогорку деңгээлдеги кооптонуу деп баалоого болот. Группалык көрсөткүчтү анализге алуу таблицасы

№	Ф.И.О.	РК			ИК		
		30	31-45	46	31	31-45	46
1.	Назова А.						

2.	Раев Р.						
3.	Мананова Ж.						
...							
п.	Набиева К.						
Ариф. орточо							

Таблицага толтурулган көрсөткүчтөргө карата группалык анализ жүргүзүүгө болот.

§ 13. PEN ыкмасы

Көрсөтмө: Сиздин мүнөзүңүзгө жана ден - соолугуңузга тиешелүү болгон суроолор берилет. Эгерде сиз «ооба» деп жооп бергиңиз келсе «+» белги менен, «жок» десеңиз « - » белгини коюу аркылуу жооп берип чыгасыз.

Суроолор:

1. Сиздин хоббиңиз көппү?
2. Эмне иш кылаарыңызды алдын ала ойлоносузбу?
3. Сизде көңүл чөккөн же көтөрүлгөн учурлар тез-тез болобу?
4. Таптакыр башка адам болуп көрүнүүгө аракеттенип көрдүңүз беле?
5. Сөзмөр адамсызбы?
6. Алган карызыңыз жөнүндө тынчсызданасызбы?
7. Эч себепсиз эле өзүңүздү бактысыз адамдай сездиңиз беле?
8. Бир нерсени сатып алаарыңызда, кеткен акчаңызга ичиңиз ачышабы?
9. Түндө эшикти илип жатасызбы?
- 10.Өзүңүздү шайырмын деп эсептейсизби?
- 11.Жаш баланын же жаныбарлардын кыйналып жатканын көргөндө чыдай аласызбы?
- 12.Өзүңүздүн айткан сөзүңүз үчүн кайра кыжаалат болдуңуз беле?
- 13.Өзүңүздүн убадаңызды, сизге ыңгайсыз болуп турса да сөзсүз аткарасызбы?
- 14.Тоого чыгып, ырахат алдыңыз беле?
- 15.Ызы-чуу компанияга тез эле аралашып кете аласызбы?
- 16.Сиздин ачууңуз тез келеби?
- 17.Өзүңүздүн күнөөлүү экениңизди сезип туруп деле, ал үчүн башка бирөөнү күнөөлөдүңүз беле?
- 18.Сизге жаңы адамдар менен таанышуу жагабы?
- 19.Коргонуунун пайдалуу экенине ишенесизби?
- 20.Сизди оңой таарынтууга болобу?
- 21.Өзүңүздүн кылык-жоругуңузду жагымдуу деп эсептейсизби?

- 22.Көпчүлүктүн арасында көзгө көрүнбөөгө аракеттенесизби?
- 23.Сизге коркунуч келтире турган каражаттарды (алкоголь, наркотикалык) колдонуп көрдүңүз беле?
- 24.Сизди бардык нерселер жадаткан учурлар болгонбу?
- 25.Өзүңүзгө тиешелүү эмес, башка бирөөнүн буюмдарын бекитип алган учурларыңыз болгонбу?
- 26.Мейманчылыка барганды жакшы көрөсүзбү?
- 27.Бирөөнүн кыйналганын көрүп ырахат алдыңыз беле?
- 28.Уялганыңыздан кыйналгансызбы?
- 29.Өзүңүз түшүнбөй туруп ал нерсе жөнүндө бирөөлөргө айтып бересизби?
- 30.Окуган китептериңиз жөнүндө бирөөлөргө айтып бердиңиз беле?
- 31.Сиздин чыныгы душмандарыңыз барбы?
- 32.Өзүңүздү жиндимин деп ойлогон учурларыңыз болдубу?
- 33.Туура эмес кылган ишиңиз үчүн дайыма кечирим сурайсызбы?
- 34.Досторуңуз көппү?
- 35.Сизге башкаларды капа кыла турган тамашалар жагабы?
- 36.Сиз тынчы жок адамсызбы?
- 37.Кимдир бирөөнүн атын өз кызыкчылыгыңыз үчүн колдондуңуз беле?
- 38.Убактыңызга карабай иштей бере аласызбы?
- 39.Сизден алыс болууга аракеттенген адамдар барбы?
- 40.Өзүңүздүн сырткы көрүнүшүңүздү жакшыртууга көп аракеттенесизби?
- 41.Жаман көргөн адамдарыңызга деле жылуу мамиле жасай аласызбы?
- 42.Адамдардын келечек үчүн жасаган иштерине кетирген убактысын, бекер убакыт өткөрүү деп эсептейсизби?
- 43.Өлүшкө аракет кылып көрдүңүз беле?
- 44.Кармалбашыңызга көз жетип туруп, дүкөндөн буюмдун акчасын төлөбөй кетте аласызбы?
- 45.Жандуу компанияда отурганды каалайсызбы?
- 46.Адамдарга орой мамиле жасап албайын деп этияттанасызбы?
- 47.Урушуп кеткенден кийин көпкө кыжаалат боло бересизби?
- 48.Өзүңүзгө кошуп алуу үчүн бирөөлөрдү мажбурлап, кысым көрсөткүңүз келеби?
- 49.Дайыма авто бекетке автобустун жөнөшүнө акыркы минуталар калганда келесизби?
- 50.Сиз бирөөнү атайылап капа кылган учурларыңыз болду беле?
- 51.Сиз кычык сүйлөгөн адамдардын жанында турганды каалайсызбы?
- 52.Өзүңүздүн күнөөңүздөн улам досторуңуздан айрылган учурларыңыз болду беле?
- 53.Жалгыздыктан кыйналдыңыз беле?

- 54.Сиздин сөзүңүз, дайыма ишиңиз менен дал келеби?
- 55.Сизге жаныбарлар менен ойногон жагабы?
- 56.Сизге айтылган сындарга капа болосузбу?
- 57.Жашоо сизге кызыксыздай сезилди беле?
- 58.Сизде жумуштан же жолугушуудан кечиккен учурлар болгонбу?
- 59.Айланаңызда адамдардын коркуп турушун каалайсызбы?
- 60.Сизден адамдардын коркуп турушун каалайсызбы?
- 61.Сиздин алакаңарыңыз от жаккандай ысып же муздай тоңгон учурларыңыз болгонбу?
- 62.Кээде бүгүнкү ишиңизди эртеңкиге калтырып кое бересизби?
63. Сизди шайыр адам деп эсептесе болобу?
- 64.Сизге жалганды тез-тез айтып турушат деп ойлойсузбу?
- 65.Кээ бир окуяларга, буюмдарга өтө сергек мамиле жасайсызбы?
- 66.Өз айыбыңызды дароо моюнга аласызбы?
- 67.Капканга түшкөн жаныбарды көрүп, сиздин бооруңуз ооруйбу ?
- 68.Сизге анкета толтуруш кыйынбы?
- 69.Балалык кезиңизде берилген буйрукту дароо аткарат белеңиз?
- 70.Өзүңүздү колунан иш келбеген адам катары сезген учурларыңыз болгонбу?
- 71.Сиз үчүн тазалык жана жагымдуу жүрүм-турум чоң мааниге ээби?
- 72.Коркунучтуу нерселерди эстеп алып, толкунданып көрдүңүз беле?
- 73.Сизде бирөөнүн буюмдарын сындырып же жоготуп жиберген учурлар болду беле?
- 74.Сиз бейтааныш адамдар менен таанышканда, сөздү дайыма биринчи баштайсызбы?
- 75.Бирөөнүн ички абалын оңой түшүнөсүзбү?
- 76.Ачууңуз келгенде өзүңүздү токтото албай каласызбы?
- 77.Керексиз кагаздарды турган эле жериңизге таштап басып кетесизби?
- 78.Көпчүлүктүн арасында азыраак сүйлөшкө аракеттенесизби?
- 79.Бирөөнү эскирген жаман адат деп эсептейсизби?
- 80.Сиз өзүңүзгө нааразы болгон учурларыңыз болду беле?
- 81.Сизге мактанчаактык жагабы?
- 82.Сүйлөбөй отурган адатты ташташ керек деп эсептейсизби?
- 83.Машинаны жай айдаган айдоочулар сиздин жиниңизди келтиребби?
- 84.Сиз өзүңүздүн ден-соолугуңуз жөнүндө көп тынчсызданасызбы?
- 85.Бирөөнү жамандап көрдүңүз беле?
- 86.Досторуңузга анекдот айтып берүү сизге жагабы?
- 87.Сизге бардык эле жемиштердин даамы бирдей сезилеби?
- 88.Сиздин жинденген учурларыңыз болобу?
- 89.Бала чагыңызда ата-энеге каяша айтып көрдүңүз беле?
- 90.Сизге адамдар менен сүйлөшүп отурган жагабы?

- 91.Ишинизде ката кетиргениңизди билгенден кийин, ага кыжаалат болосузбу?
- 92.Уктай албай кыйналдыңыз беле?
- 93.Тамак ичээрдин алдында дайыма колуңузду жууйсузбу?
- 94.Бирөөлөрдүн суроолоруна токтолбостон жооп бересизби?
- 95.Жолугушуучу жерге белгиленген убакыттан эрте келүүгө аракеттенесизби?
- 96.Өзүңүздү жөндөн-жөн эле чарчагандай сезе бересизби?
- 97.Сизге тез кыймылды талап кылган жумуштар жагабы?
- 98.Сиздин апаңыз – жакшы адамбы?
- 99.Сизге тездетилген жашоо кызыксыздай сезилеби?

Акычтар:

Психотизм: «- » белгиге карата 2, 6, 9, 11, 19, 39, 43, 59, 63, 67, 78, 99., «+» ка карата: 14, 23, 27, 31, 35, 47, 51, 55, 71, 85, 88, 93, 97.

Экстраверсия – инроверсия: «- » белгиге 22, 30, 46, 84; «+ » карата 1, 5, 10, 15, 18, 26, 34, 38, 42, 50, 54, 58, 62, 66, 70, 74, 77, 81, 90, 92, 96.

Нейротизм: «+ » белгиге 3, 7, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 75, 79, 83, 86, 89, 94, 98.

Чынчылдык: «- » белгиге 4, 8, 17, 25, 29, 41, 49, 53, 57, 65, 69, 76, 80, 82, 91, 95; «+ » ка карата 13, 21, 33, 37, 73, 87, 99.

Группалык таблица № 1.

№	Ф. А.	1	2	3	4
1.	Алиева Л.				
2.	Баатыров Т.				
3.	Жамантаев М.				
...					
п.					
Ариф.орточо					

Изилдөө жыйынтыктары таблицага толтурулган маалыматтарга карата анализделет.

Изилдөөдө керектелүүчү терминдик сөздүктөр

«А»

Аң-сезим – психиканын эң жогорку өнүккөн чекити. Аң-сезим адамга гана мүнөздүү болуп, анын жүрүм-турумун жогорку интеллектуалдуулукта интеграциялоочу психиканын формасы, эмгек ишмердигиндеги адамдардын үзгүлтүксүз карым-катнаштарында калыптанган тарыхый - коомдук шарттын натыйжасы.

Афференттик жолчо – (латын сөзү - жеткирүү) борборго умтулуучу. Органдардан түз баш мээге баруучу нерв жолчолору.

Анемотропизм- аба агымынын таасиринде пайда болгон психикалык норматив.

Активдүүлүк – тышкы жана ички стимулдук дүүлүктүргүчтөрдүн таасиринде спонтондуу кыймылдарды жасоо мүмкүнчүлүгү бар бардык тирүү жаныбарлар үчүн мүнөздүү көрүнүш.

Активдүүлүк – турмушта керектүү байланыштарды түзүү, же өзгөртүү, же зарыл деңгээлде кармап турууну ишке ашыруучу негизги булак.

Аффект – (латын сөзү- чын дили менен тең салмактуулук абалдан четтө, өзүн жоготуп коюу), жасап жаткан жумушуна маани бере албай, кыска убакыттын аралыгында болуп өтүүчү эмоциялык абалдар.

Агрессия – (латын сөзү, кыргызча «кол салуу») Агрессия-адамдагы, экинчи бир адамга же коллективге карата психологиялык жана физикалык каршылык көрсөтүү же аларды толук жок кылууга багытталган иш-аракеттин формалары.

Анализатор – адамдарды курчап турган чөйрөнүн айрым касиеттерин үйрөнүүгө мүмкүндүк берүүчү нерв клеткаларынын иш аракеттери (аппарат).

Абсолюттук сезгичтик – сезүүнүн төмөнкү жана жогорку чегине карама-каршы болуп, ар бир сезүү анализаторлор үчүн турактуу болгон чондуктар.

Адаптация – (латын сөзү, кыргызча – ылайыкташуу) чөйрөнүн шартына карата организмдин түзүлүшү жана функциясы, анын органдары жана жандуу организмдин негизги биримдигинин ылайыкташуусу.

Апперцепция – (латын сөзү, кыргызча «кабыл алууга кошумча» деген маанини түшүндүрөт). Маалыматтарды жана предметтерди маани-маңызына, баалуулугуна жана зарылдык керектигине карата мазмундук мүнөздө кабыл алынышы.

Аккомодация – (латын сөзү, кыргызча «ылайыктануу, ыңгайлашуу»), түрдүү аралыкта жайгашкан заттарды так ажыратуудагы көздүн ылайыкталышы, тактап айтканда көздүн

торчосуна түшкөн сүрөттөлүштү так фокустоо максатында көздүн чечекейинин ийрилигинин өзгөрүшү.

Аутизм – (грек сөзү, кыргызча «өзүм» деген маанини түшүндүрөт) Адамды курчап турган реалдуу дүйнөдөгү чындыкка шайкеш, ага жакын информацияларды башка адамдардын ишенимдүү адашпай колдонушу.

Анализдөө – кандайдыр бир бүтүн нерсени ой жүзүндө бөлүктөргө ажыратууну же анын деталдарын, аракеттерин, мамилелерин бөлүп алууну билдирет.

Абстракциялоо – (латын сөзү, бизче алаксып калуу дегенди түшүндүрөт), кандайдыр бир конкреттүү нерсени үйрөнүүдө анын айрым белгилеринен, жактарынын ой түрүндө алыстоону түшүндүргөн татаал процесс.

Астеникалык – (грек сөзү, кыргызча -алсыз, начар, жагымсыз-тескери сезимдер.) тескери- тую сезимдерине ээ болгон эмоциялык абал.

Амбиваленттик сезим -(латын сөзүнөн бизче “эки”, “күч”) – бир эле мезгилде оң жана тескери сезимдердин бир учурда келип калышын түшүндүрөт.

«Б»

Бихевиоризм – (англис сөзү, кыргызча «жүрүм-турум» деген маанини түшүндүрөт) психологияны стимул жана реакция негизинде түшүндүрүүгө аракеттенген агым.

Белгисиз агрессия – мында өзүнөн чоңдорго, жетекчилерге жана өзүн авторитеттүү сезген адамдарга карата оппозициялык формадагы жүрүм-турумдар.

Бүтпөгөн аракет эффектиси – күчтүү таасир калтырган зор мотивациялык кудуретке ээ болгон иш аракеттин же окуянын аягына чыкпай үзгүлтүккө учурап, адамдын эсинде жакшы калган маалыматтар.

«В»

Вербал – латын сөзү, кыргызча «геп- сөз» дегенди билдирет.

«Г»

Гештальт психология – Гештальт – немец сөзү, кыргызча «форма», «бүтүндүк» деген маанини түшүндүрөт.

Генетикалык психология –адам баласынын жүрүм – турумун, тукум куучулук механизм, генотиптик негизин психикалык закон ченемдүүлүктө үйрөтүүчү психологиянын бир агымы.

Геотропизм – жердин тартылуу күчүнүн таасиринде пайда болгон психикалык нормативтер.

Гуморалдык – латын сөзү, бизче «суюктук».

Гипертимдүү тип – шартка көз каранды болбой, көңүлү көтөрүңкү, жумушка болгон активдүүлүгү жогору, кандай жумуш болбосун оюундагыдай иш-аракетти жасаган, турмушту сүйгөн адамдар.

Графология – (графо, логия деген грек сөздөрүнөн турат, кыргызча «жазма», «окуу» дегенди түшүндүрөт).

Гениалдуулук – (бул латын сөзү, «дух» дегенди билдирет)- коомдун турмушунда тарыхый мааниге ээ болгон личносттун жогорку чыгармачылыгы психикалык иш аракет.

«Д»

Дифференциалдык психология- адамдын индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүнүн айырмачылыктарын изилдеген психология илимдеринин бир тармагы.

Дедуктивдүү - жалпы жоболордун негизинде жеке ой корутундулоого өтүү.

Депрессия – (латын сөзү, бизче “басуу”.) Депрессия терс эмоционалдык фондо пайда болуп, адамдын мотивациялык сферасын өзгөртөт, таануу мүмкүнчүлүгүн, жүрүм-турумун, жалпы абалын начарлатат.

Демонстративдүү тип – өзүнө керектүү ролду тез ойной алган, ийкемдүү, өзүн-өзү таанытууга көп умтулган, жүрүм-турумдагы адамдардын бир көрүнүшү.

«Ж»

Жаңылык эффект – керектүү маалыматтардын мазмунун баалаган, кабыл алынган маалыматтарды бекемдөө же анын социалдык установкасын өзгөртүү абалдарды түшүндүрөт.

Жинденүү агрессиясы – мында адам болоор-болбос дүүлүктүргүчкө кыжырланып себепсиз эле бирөөлөргө катуу сөз айтып өзүн-өзү токтото албай калган абалды айтабыз.

Жөндөмдүүлүк – личносттун ык, машыгуу, маалыматтарга жеңил, тез ээ болуп белгилүү бир иш аракетти ийгиликтүү аткара алган психикалык ишмердүүлүктүн бир касиеттеринин синтези.

«И»

Интроспекция – (латын сөзү, өзүн-өзү байкоо, кунт коюу, өзүнө-өзү изилдөө жүргүзүү б.а.) ички дүйнөнү таанып биле алуучу психологиянын бир агымы.

Индукция – жекеликтен жалпылыка өтүүдөгү ой корутундулоосу.

Инстинг – тукум куучулуктун негизинде өз керектигин (жеке тажрыйбасыз, атайын үйрөнүүсүз) канааттандырууга мүмкүндүк берүүчү татаал жүрүм-турум актысы.

Индивид – кандайдыр бир социалдык группанын же биологиялык уруунун өкүлү болгон адам, сүт эмүүчүлөрдүн тобуна кирүүчү биологиялык жандык.

Индивидуалдуулук – бир адамды экинчи адамдан айырмалай турган кайталангыс өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү психикалык түшүнүк.

Интеграция – англис сөзү, кыргызча «өз ара таасир», «бири-бирине таасир этүү.

Идентификация – латын сөзү, кыргызча «окшоштуруу, бирдей деп билүү» деген маанини берет.

Интроцептивдүү - (ички сезүү) бул организмдин ички абалы жөнүндө маалымат берүүчү психикалык процесс.

Иллюзия – латын сөзү, кыргызча «катаа, адашуу, алдоо». Реалдуу заттын жана анын касиеттеринин туура эмес бурмаланып кабыл алынышын туюндурат.

Импринтинг – англис сөзү, бизче «тутуп калуу, эстеп калуу» дегенди билдирет.

Индуктивдүү - мында адам жеке ой жүгүртүүдөн жалпы ой корутундулоого өтөт.

Идеомотордук акт – атайын элестетүү сезиминин натыйжасында кандайдыр заттын, өзүнөн-өзү кыймылга келип кетүүсүн билдирет.

Ийилчээктик – адамдын тышкы таасирлерге, өзгөрүүлөргө карата жеңил, тез ыңгайлашуу өзгөчөлүгү.

Интровертүүлүк – адамдын жүрүм-турумунун келечектеги кыялдардын жана өткөнкү элестердин таасиринде болушун мүнөздөйт.

«К»

Козголуу процесси – сезүү органдарына таасир этип жаткан маалыматтарга, предметтерге, карата баш мээнин психикалык кыймылга келүү процессин билдирет.

Курак психологиясы – түрдүү жаштык курактагы адамдардын психикалык процессинин өсүп өнүгүү динамикасын үйрөтүүчү психологиянын бир тармагы.

Кызыгуу – жагымдуулук, өзүнө тарта тургандык, өтө эле кызыктуулук маанисин билдирет.

Карым-катнаш – адамдык мамилелердин чындыкка айланышын туюндурган түшүнүк. Ал адамдарды жылуулукка, тамака, активдүүлүккө, коопсуздука болгон умтулууларына окшобогон өзгөчө керектөө.

Коммуникация – латын сөзү, кыргызча –маалымат берүү, байланыштыруу, пикирлешүү деген маанини берет. Коммуникация – тилдин жана белгинин жардамы менен маалымат берүүнү, уюштуруучу психикалык норматив.

Коммуникатор – маалымат берүүчү адам.

Коомдук мамиле – адамдардын саясий, идеологиялык, диндик көз караштарын ачыка чыгышына шарт түзгөн элдик көз караштын бир формасы.

Көңүлгө кармоо эффектиси – кабыл алуучу адам жашоо турмушунда, иш-аракетинде өзү жөнүндө башка адамдардан мактоолорду, жакшы сөздөрдү көп укса ар качан эмоционалдуу маанайда жүрүү менен өзүнө ошол сапаттардын оң жактарын тандап кабыл алуу абалын айтабыз.

Кыйыр жол аркылуу агрессияга өтүү - мында адам, тамаша, ушак, көз артуучулук максатында ичкертеден жетүү үчүн экинчи бир адамга жамандык келтирүүгө ниеттенген психикалык иш-аракетти түшүнөбүз.

Көңүл буруу – личность үчүн туруктуу же убактылуу мааниге ээ болгон объектиге карата анын психикалык иш аракеттеринин багытталышын жана көңүлүнүн токтолушун билдирет.

Көңүлдүн топтолушу – кабыл алуучу объектиге өтө берилгендикти, керексиз тоскоолдук кылуучу дүүлүктүргүчтөрдү атайын ажыратууну, терең үйрөнүүгө жардам берүүчү дүүлүктүргүчтөрдүн көңүлдүн борборунда кармап турууну түшүнөбүз.

Көңүл буруунун туруктуулугу – бул адамдын көңүлүн кескин өзгөртүп жиберсе деле ошол объектиге көңүлдүн бурулуп тура беришин түшүнүүгө болот.

Көңүл буруунун термелүүсү - негизги объектиге көңүлдүн бирде бурулуп бирде алаксып туруусу.

Көңүл буруунун көлөмү - белгилүү убакыттын аралыгында эки же андан көп маалыматтардын элементтерин адамдын эске сактап калуу мүмкүнчүлүгү.

Көңүл буруунун бөлүнүүсү - адам белгилүү бир иш аракетти жасаганда бир эле учурда көңүлүнүн борборунда бир нече объектилерди кармап турушу.

Көңүл буруунун алмашуучулугу – адамдын аң-сезимдүү түрдө өзүнүн көңүл буруусун бир объектиден экинчи объектиге которо билүү жөндөмдүүлүгү.

Көңүл буруунун элегейлиги – адамдын белгилүү объектиге көңүлүн көп убакытка чейин токтото албоо өзгөчөлүгү.

Көңүл буруунун жалган элегейлиги – адамдын бир ишке өтө берилип кетүүсүнүн натыйжасында экинчи аракетке болгон кызыгуусунун жоголгон абалы.

Көңүл буруунун чыныгы элегейлиги – мүнөздүү болгон адам белгилүү бир объектиге көңүл топтоодо эркти көп жумшап өзүн башкара албай калуу абалы.

Кабыл алуу – бул заттардын, кубулуштардын сезүү органдарына түздөн-түз таасир этүүсүнүн натыйжасында алардын касиеттеринин, маалыматтарын бир бүтүн касиет, маалымат катары баш мээде чагылдыра алуучу субъективдүү мазмундагы психикалык процессти түшүнөбүз.

Кабыл алуунун предметтүүлүгү - нерсени кабыл алуудан пайда болгон ойдун, элестин, издин ошол реалдуу заттын касиетерине дал келүүсүн чагылдыра алган адамдын психикалык жөндөмдүүлүгүн билдирет.

Кабыл алуунун бүтүндүк касиети – бул кабыл алуу учурунда сезүү органдарга таасир этпеген кубулуштардын, предметтердин жана алардын касиеттеринин жетишпеген элементерин элестетүүнүн, алгачкы маалыматтын тажрыйбанын жардамы менен толуктоого жумшалган психикалык иш- аракеттин бир формасы.

Кабыл алуунун туруктуулугу – кабыл алуу шартын кескин түрдө өзгөрткөн учурда маалыматтардын касиеттеринин баш мээде жоголбой сакталып калуу абалын түшүндүрөт.

Конвергенция – көздүн көрүү шоолаларынын затка карай багыт алуу аракеттери.

Контур - эки реалдуу объектинин грандарын бири-экинчисинен бөлүп алуу дегендик.

Көз ирмемдеги эс – маалыматты эрктүү көз ирмемге кеткен убакыттын аралыгында баш мээде кармап тура алуучу эстин психикалык процесси.

Кыска убакыттагы эс – материалдын али баш мээге изи кала элек, ички байланыштары түзүлө элек мезгилдеги, анын элеси адамдын көз алдынан кетпей, үнү кулакка угулуп, түсү, формасы көзгө көрүнүп турган моменттиндеги эсти түшүнөбүз.

Көргөзмөлүү образдуу ойлоо – адамдын баш мээсинде керектүү маалыматтардын образдарынын көз алдыга келүү ойлоо процесси аркылуу пайда болгон психикалык иш жөндөмдүүлүктү айтабыз.

Кыялдануу – адамда болгон маалыматтарга таянып, жаңы идеяларды элестерди пайда кылган чындыкты чагылдыруунун өзгөчө формасы.

Көңүл (настроения) -жагымдуу, жагымсыз, пайдалуу, пайдасыз ж.б. ар түрдүү дүүлүктүргүчтөрдү жалпы организмге таасир этишинин натыйжасында адамдын жакшы жана жаман сезүү абалы.

Кайраттуулук – алдыда турган татаал коркунучтуу көйгөйлөрдү, рационалдуу ойлоп пайда зыянын таразалап, акыркы жыйынтыгын баш мээде көрүп, аны жеңүүгө бел байлаган инсандык сапат.

Кунт-ынтаа – адамдын бир иш-аракетке берилиши же өмүр бою аны коштоп жеткирүүгө аракети бар, эркин чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон активдүү адам.

«Л»

Личность – Коомдо белгилүү бир ролду ээлеп, күндөлүк керектигин тукум куучулук закондун өзүнө таандык сапатына жараша аң-сезимдүү канаатандырган индивиттерди айтабыз.

Либи́до – латын сөзү, кыргызча «умтулуу, ынтаа».

Личносттук мамиле – коомдо түрдүү социалдык ролдо турган адамдардын ортосундагы мамилени айтууга болот (бала менен ата-эненин, кызматчы менен жетекчинин ж.б.).

Логикалык эс – эске калтырылып жаткан малыматтардын түздөн-түз маанисине карата эмес, аларды байланыштырып турган негизги белгилерине, маани-маңызына карата эске калтыруу процессин түшүнөбүз.

«М»

Медициналык психология – адамдардын психикалык процесстеринин бузулуу себептерин, аларды эскертүүнү, коррекциялоону иликтеп, ден-соолукту чыңдо багытындагы жумушту уюштуруучу психологиянын бир тармагын түшүнөбүз .

Машыгуу – жекече тажрыйбанын, атайын үйрөнүүнүн, көнүгүүнүн негизинде автоматташкан мүнөздөгү жүрүш-турушту аныктоочу феномен.

Мотив – (латын сөзү, кыргызча “козгоо”, “кыймылга келтирүү” деген маанини берет) – адамды иш аракетке ниеттендирген, керектөөнү канааттандырууга багытталган личносттун психикалык иш-аракеттери.

Мотордуу эс - бир канча механикалык кыймылдарды жасоо (кайталоо) менен ар түрдүү кыймылдарды, алардын системаларын эске тутуу жана эске түшүрүү аракети.

Моралдык сезим – коом тарабынан иштелип чыккан жүрүм-турумдун эрежелерине жараша адамдын адептүүлүк мазмунундагы мамилеси.

Меланхолик – (орусча кара өт- кыргызча көк боор – грекче майан холе). Денеде кара өт арбын болуп, адамда кысынуу, тартынчаактык касиеттердин пайда болушу.

Мүнөз – грек сөзү - “белги, өзгөчөлүк”-башка психикалык касиеттерге караганда бир жактуу, чектелген психикалык сфераны тейлегенге психикалык сапат.

Мүнөздүн козголгуч тиб – эмоциясы күчтүү, кызыгуусу жогору болгон адамдык касиет.

Мүнөздүн туруктуу эмес тиб – бул типтеги адамдар бала кыял, туруксуз болот, ырахаттанууну жакшы көрөт.

Мүнөздүн токтоп калуучу тиби –мында ал адам үчүн коом, социалдык чөйрө менен личносттун кызыкчылыктарында жалпылыктар болбой калган мезгилдеги абалын айтабыз.

Мүнөздүн өздүк-каниеттик тиби – ойлоонун оригиналдуулугу, өзгөчөлүгү менен адамдардын дүйнөлүк окуялардан өзүн ажыратууга аракеттенген жагы боюнча айырмаланган психикалык сапаттарды айтууга болот.

«О»

Объект – аң-сезимден тышкаркы, андан көз карандысыз жашаган сырткы дүйнө.

Органикалык сезүү - адамдын ички органдарынын абалын (ачкалыкты, суусагандыкты, бир жеринин ооругандыгын көңүл айланууну, абанын жетишпей калышын) чагылдырат.

Образдуу эс – образдуу эс мурда кабыл алынган заттардын, кубулуштардын касиеттери толук ийне жибине чейин алардын жалпы белгилеринин негизинде пайда болгон көрүнүштөрдүн эсте сакталышы.

Ойлоо – объективдүү чындыктагы заттардын, кубулуштардын ортосундагы жана алардын өздөрүндөгү байланыштарды ачып көрсөткөн психикалык процесс.

Ой жүгүртүү - үйрөнүлүүчү объектини, анын касиеттерин жокко чыгарууну же чыгарбоону, тактоону билдирген психикалык процесс.

Ой корутундулоо – бир канча маалыматтардын жалпылуулук белгилерине карата тыянак чыгарууну түшүнөбүз .

«Ө»

Өзүн-өзү баалоо – бул личносттун өз мүмкүнчүлүгүн, сапатын, коомдогу ордун баалай билиши.

Өз ара мамиле – бирдей социалдык функцияны ээлеген инсандардын бири-биринин болгон өз-ара мамилеси.

Өзүн күнөлүү сезүү агрессиясы – өзүн коомчулуктан төмөн сезип, өзүн-өзү жектөө, жаман көрүү абалы.

Өз алдынчалык – өз күчүнө ишенүү, жоопкерчиликти өзүнө алуу, иштин көзүн билүү менен тоскоолдуктардан кутулуунун жолун таба алуу.

«П»

Психология – психиканын закондорун, фактыларын жана механизмдерин үйрөтүүчү илимдердин бир тармагы.

Психика – объективдүү дүйнөнүн баш мээде субъективдүү чагылышы.

Педагогикалык психология – окуу жана тарбияга тиешелүү маалыматтарды психикалык жактан изилдөөчү жана теориялык жактан негиздөөчү психология илимдеринин бир багыты.

Психодиагностика – адам баласынын психикасын изилдөөчү психологиянын бир түрү.

Парапсихология – грек сөзү- «психологияга жакын, жанында» деген маанини берет. Б.а. психологияга жакын болгон илимдердин өз ара байланыштарын, айырмачылыктарын түшүндүрүүчү психология илиминин бир түрү. (Адамдын дене түзүштөрүнө байланыштуу окуяларды, абалдарды, телепатия, туюу сезимдер аркылуу дүйнөнү таанытуучу илим.)

Проскопия – көзү ачыктык, тышкы дүйнөдө болуп жаткан окуяларды сезүү органдарынын жардамысыз кабыл алуу, келечекте боло турган окуяларды алдын ала көрө билүү.

Пародиагностика – оору менен байланышпай туруп диагноз коюу.

Психокинез – ойлоо дараметинин (дубалап) жардамы менен оор заттарды, иштебеген аппараттарды иштетип жиберүү.

Паралингвистика - үндүн сапаты, диапозону, тоналдуулугу жөнүндөгү илим.

Перцепция – латын сөзү, кыргызча «кабылдоо», «кабыл алуу», же «өз ара кабыл алуу» дегенди билдирет.

Проприоцептивдүү сезүү - адамдын организмдеги булчуңдардын жана муундардын иш-аракетинин негизинде сезүү процессинин иштеши.

«Р»

Рефлекс – латын сөзү, кыргызча “чагылуу” дегенди түшүндүрөт.

Рецептордук нейрондор – ички органдардын абалдарын, тышкы таасирлерден алган маалыматтарды чогултат, тийиштүү жактарга жөнөтөт.

Реотропизм – суюктуктун агымынын таасиринде пайда болгон кыймыл аракеттер.

Рецепиент – маалыматты кабыл алуучу адам.

Рефлексия – латын сөзү, бизче “артка кайрылуу, өзүн-өзү таануу” дегенди түшүндүрөт.

Рецептор – латын сөзү, “кабыл алуу”. Анализатордун атайын бөлүгүнүн жардамы аркылуу энергиянын өлчөмүн бир түрүнүн нерв системасын козгоо процессине айланышы.

Реминиценция – кыргызча “элес булас эске түшүрүү” деп айтылат.

Ретроактивдүү тормоздолуу – эске сактала турган маалыматтардын окшоштуктарынын негизинде эске сактоого тоскоолдук кылуучу психикалык процесс.

Ригиддүүлүк – бул жүрүм-турумдун инерттүүлүк деңгээли б.а. сырткы шартка көнүгө албоочулук.

Реактивдүүлүк – бирдей күчкө ээ болгон тышкы жана ички дүүлүктүргүчтөргө адамдын кандай эмоционалдык күч менен жооп бере тургандыгын билдирет.

Реакциянын темпи – кандай кырдаал болбосун адамдын психикалык процесстеринин кыймылынын ылдамдыгын, кеп темпин, акылынын тездигин, тапкычтуулугун түшүндүрөт.

«С»

Социалдык психология – өз ара мамиленин негизинде адамдардын жүрүм-турумун, иш аракеттерин жана өз-ара мамилелерин социалдык негизде талдоочу психологиянын бир түрү.

Структура (түзүлүш) – кандайдыр бүтүн нерсенин байланышта болгон составдык бөлүктөрү, аны түзүп турган элементтери.

Субъект – аң-сезимдүү, эрктүү, дүйнөнү активдүү таанууга аракеттенген индивидин өздүк психикалык иш аракети.

Стереотип – грек сөзү, кыргызча «туруктуу калган из» деген мааниде.

Стереотипизация – группадагы адамдардын мүмкүнчүлүктөрүн жеткиликтүү үйрөнбөй туруп, өзүнө өнөкөт болуп калган кандайдыр бир касиетти аларга таңуулоо аракети.

Сезүү - материалдык дүүлүктүргүчтөрдүн сезүү органдарына түздөн-түз таасир этишинен пайда болгон организмдин ички абалын жана тышкы заттардын айрым касиеттерин баш мээге чагылдыруучу жөнөкөй психикалык процесс.

Сезүүнүн жогорку чеги – адамдын сезүү жөндөмдүүлүгүн пайда кылуучу максималдуу психикалык күч.

Сезүүнүн төмөнкү чеги – адамда алгачкы сезүүнү пайда кылууга себепкер болуучу эң кичине дүүлүктүргүчтүн күчү.

Сенсибилизация – (латын сөзү-сезгичтик)-дүүлүктүргүчтөрдүн таасири астында нервдик борбордогу сезимдин жогорулашы.

Синестезия – (грек сөзү, - бир убакта сезүү)- дүүлүктүргүчтөр конкреттүү анализаторго таасир этип, андан тышкары кошумча сезүүнү пайда кылуучу кубулуш.

Синтездөө – анализдөөгө тескери операция. Анализделген маалыматтардын жалпылык белгилерине карата бир бүтүмдүн чыгарылышы.

Салыштыруу – кубулуштарды, заттарды бири-биринен айырмалоо жана алардын окшоштуктарын табуу.

Сезим туудуруу – объект, субъект тарабынан сын көз менен кабыл алынбаган учурда пайда болуучу өзгөчө психикалык абал.

Сугестия – сезим туудуруу.

Сугестопедия – сезим туудуруунун жардамы менен окутуу.

Сезим – адам баласына таасир этип жаткан маалыматка жана күчтөргө карата, психикалык жактан абалдардын өзгөрүшү.

Стеникалык – грек сөзү, бизче «оң сезимдер, күчтөр» бул индивиддин өзүн курчаган чөйрөсүнө карата оң туюу сезимдеринин пайда болушу.

Стресс- (чыңалуу) бул татаал психикалык процесс. Стресс -адамдын кыймыл аракеттеринин, ойлоосунун жогорку чыңалуу абалына өтүүсү, натыйжада кайсыл жумуштан баштоону билбей, дал болуп калуу абалы.

Сабырдуулук – максатка жетүү үчүн ага тоскоолдук кылуучу тескери факторлорго чыдоо, аларды жеңүү.

Сангвиник – (кан – латынча сангвинис) денеде нерв системасы күчтүү, тең- салмактуу, кыймылдуу типке кирген темпераменттик сапат.

Сензитивдүүлүк - (психиканын сезгичтиги) белгилүү бир жумушту аткарууда анча энергияны жумшабастан, кыйналбай максатка жеткен психикалык абал.

«Т»

Тормоздолуу процесси – козголууну кармап, аракетин чектеп, мээнин участокторуна жайланышууга, топтолууга мажбур кылат.

Телепатия – сезүү органдарынын тикелей жардамысыз адамдын аң-сезиминин аралыка берилиши.

Тропизм – грек сөзү, кыргызча “бурулуу, багыт алуу” деген маанини берет. Өсүмдүктөрдүн мындай биотыкандык факторлорго өзгөчө кыймылдар менен жооп берүүсү.

Термотропизм -температуранын таасиринде тиричиликтин пайда болушу.

Топотропизм – механикалык кыймылдын таасиринде тиричиликтин пайда болушу.

Тренинг – англис сөзү, кыргызча «машыгуу», «бышуу, жетилүү» дегенди билдирет.

Таарынуу агрессиясы - мында адам чөйрөнү жек көрүү менен көңүлү чөгүп, чөйрө менен мамиледе болуудан баш тартуу.

Тил аркылуу аткарылуучу агрессия – буга тил аркылуу бирөөлөргө жамандык издөө, ушак таратуу жана кармап шилөө.

Түшүнүк – бул предметтин, кубулуштун жалпы жана негизги касиеттери жөнүндөгү маалымат.

Теориялык ойлоо – ойлоонун бул түрү тигил же бул маселени түшүнүктөрү аркылуу маселени чечүүдө колдонулуучу ыкмасы.

Теориялык образдуу ойлоо -ойлоонун бул түрүндө адам түшүнүктүү ой жүгүртүүнү, ой корутундулоону колдонбостон

образдарга таяну менен жыйынтык чыгарууга жетишүү процессин айтабыз.

Тырышчаактык – личност алдындагы ишти аткарууда- оор, кыйын, узак убакытка созуларын билсе да, аны таштабай, акырына чыгууга багытталган психикалык күч, сапат.

Темперамент – адамдын жүрүм-турумунун жана психикалык процесстеринин кыймылга келүү динамикасын мүнөздөөчү жекече өзгөчөлүк.

Талант – жөндөмдүүлүктүн эң жогорку абалы жана анын объективдүү жашашын белгилөөчү деңгээл.

«У»

Установка – адамда кандайдыр бир турмуштук тажрыйбалардын негизинде калптанган социалдык жана биологиялык мазмундагы ички абалдын көнүгүү деңгээли.

Умтулуу – личносттун кандайдыр бир ишти ийгиликтүү аткарууга өзүнүн мүмкүнчүлүгү бар экендигин билген же жөн эле аткарууга ниеттенген каалоосу.

«Ф»

Френология – (грек сөзү, кыргызча “жан, акыл” деген маанини түшүндүрөт). – адамдын психикалык өзгөчөлүгү менен баш сөөктүн сырткы формасынын ортосундагы байланышты аныктоого багытталган илимдин бир тармагы.

Филогенез – (грек сөзү, эки сөздүн биригишинен түзүлгөн: фило- «уруу», генез-«тек, пайда болуу»). Ал организмдер дүйнөсүнүн, алардын түрлөрүнүн, урууларын, тукумдарын, типтерин тарыхый жактан өнүгүү процессин изилдөөчү илимдин бир багыты.

Фототропизм – жарыктын таасиринде тиричиликтин пайда болушу.

Феномен -сезүү тажрыйбасы аркылуу таануучу кубулуш.

Физикалык агрессия – мында экинчи бир адам менен кол күчү аркылуу карама-каршылыка барууга ниеттенген механикалык иш аракеттин бир түрүү.

Феноменалдуу эс – мында адам мааниси жагынан байланышкан же байланышпаган ар түрдүү маалыматтарды эч өзгөртпөй толук эсине сактап, зарыл учурда кайрадан баш мээсине түшүрө алуу процессти айтабыз.

Фрустрация – (латын сөзү, кыргызча жаңылып калуу), оюндагы маалыматтар менен чыныгы дүйнө дал келбегендиктен, өзүн-өзү башкара албай калуучу психикалык тынчсызданууга түрткү берген эмоциялык абал.

Флегматик – (былжыр суюктук – флегма) нерв системасы күчтүү, тең-салмактуу, инерттүү тибтеги адам.

«Х»

Хемотропизм – химиялык заттардын таасиринде тричиликтин пайда болушу.

Халерик – (сары өт – грекче холен) нерв системасы күчтүү, тең-салмактуу эмес, кыймылдуу тибке керген адамдар.

Хиромантия – бул гректин хир-мантия сөздөрүнүн айкашынан кыргызча “кол, жоруу” дегенди билдирет. Адамдын алаканында жайгашкан тарамдарга жана сызыкчаларга карап, адамдын тагдырын алдын ала айтып берүү аракетин жасаган психикалык ишеним.

«Ц»

Циклоиддик тип – мындай типтеги адамдын көңүлү ички жана тышкы себептерден улам психикалык кыймылга келүү абалы.

«Ч»

Чыдамкайлык – ишти жүзөөгө ашыруудагы адамдын физикалык, психикалык күчтөрүнүн жеткиликтүүлүгү.

«Ш»

Шектенүүчүлүк агрессия – мында бирөөгө ишенбөө, өзүнөн-өзү эле бирөөлөрдөн сактанып, бирөөлөр жөнүндө туура эмес пикирде болуу абалы.

«Ы»

Ырааттуулук эффект – бул кубулуш кабыл алынуучу адам жөнүндө карама-каршы малыматтар көп болуп, чечим, ишеним, биринчи айтылган маалыматка же эң акыркы маалыматка таянып, туура эмес болуп калаарын алдын ала билдирген чечимд.

«Э»

Эмприка – «эмпейре» грек сөзү, кыргызча «тажрыйба» дегенди түшүндүрөт.

Эфференттик жолчо – борбордон четтөө. Мээден булчуңдарга, бездерге баруучу нерв талчалары.

Эффлектордук нейрондор – булчуңдарга, ички органдарга баруучу командаларды берет.

Эндопсихикалык подструктура – бул адамдын личносттунун ички механизми.

Экзопсихикалык подструктура – личносттун тышкы чөйрөгө болгон мамилесин мүнөздөйт.

Эдип комплекси – латын сөзү, кыргызча «байланыш, айкалыш» дегенди түшүндүрөт.

Экстрोलингвистика – кептеш тынымдар (Мисалы: ыйлоо, жөтөлүү, ж.б.).

Эрксиз көңүл буруу – эрктик аракетти талап кылбай, аң-сезимсиз коюлган максаттын жардамы менен пайда болгон көңүл буруу.

Эрктүү көңүл буруу – мында адам алдына аң-сезимдүү максат коет, аны ишке ашыруу үчүн аракеттерди жумшоочу психикалык процесс.

Эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу – мында адам алгач аң-сезимдүү максат койгону менен туруктуу аракеттерди жумшабастан, көңүлдүн автоматташуусун айтабыз.

Экстроцептивдүү сезүү- латын сөзү «экстрео», «рецептор» деген эки латын сөзүнөн турат, кыргызча «сырткы», «кабыл алуучу» маанилердин негизинде пайда болгон сезүү.

Эс – бардык психикалык процесстерди мүнөздөөчү негизги процесс болуу менен личносттук сапатты аныктоочу башкы психикалык процесс. Эс – индивиддин өз тажрыйбасын негизинде эсте калтыруу, сактоо жана керектүү учурда кайрадан эске түшүрүү функциясын аткарган психикалык процесс.

Эсте сактоо – баш мээге кабыл алынган маалыматтарды сактап туруучу психикалык жөндөмдүүлүк.

Эске түшүрүү - кайсы бир мезгилде тажрыйбада белгилүү болгон ойлордун, образдардын, сезүүлөрдүн, кыймылдардын кайрадан баш мээде изинин пайда болушун түшүнөбүз.

Элес – бул кубулуш мурда же берилген учурда кабыл алынган маалыматтардын образдарын, формаларын таанып биле алуучу туюу сезимин түшүнөбүз.

Эңсөө – объективдүү чындыкты кайрадан өзгөртүп түзүүгө карата адамдын чыгармачылык күчүнүн багытталышы.

Эргүү - адамдын аң-сезиминде иреттелген формада өтө ачык, образдардын, ойлордун агымынын, эң жогорку деңгээлде түшүмдүү өтүшү.

Эмоция – латын сөзү, «толкундоо, козголуу» аркылуу тең салмактуулук абалдан четөөнү түшүнөбүз.

Эстетикалык сезим – адам баласынын коомдук жана табийгаттын таасиринин натыйжасында, алар тарабынан берилген нормативтерди тааный билүү.

Эрк – адамдын жүрүш турушун аң-сезимдүүлүк менен башкара билүү жана активдештирүү жөндөмдүүлүгү.

«Ю»

Юридикалык психология – адамдардын жүрүм-турумун коомдук нормативте, закондун эрежесинде, инсанды психикалык жактан изилдөөчү илимдин бир тармагы.

Колдонулган адабияттар

1. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию. - М., 1995.
2. Андреева Г.М. Социальная психология.-М., 2001.
3. Алберти Р.Е., Эммнос М.Л. Умей постоять за себя! Ключ к самоутверждающему поведению. – М., 2002.
4. Алыбаева К.Н. Психология управления, Учебное пособие. – Бишкек, 2004.
5. Журавлев В.И. Основы педагогической конф-ликтологии. – М., 2005.
6. Брусиловский А.Е. Судебно-психологическая экспертиза. - Харьков, 1969.
7. Закиров А. Методы изучение качество личности. - Ош, 1996.
8. Закиров А., Умаров Т. Психодиагностика. – Ош, 1998.
9. Закиров А. Инсандык сапаттарды изилдөөчү ыкмалар. – Ош, 1998.
10. Закиров А. Психология боюнча практикум. – Ош, 2010.
11. Зейгарник Б.В. Патопсихология. - М., 1976.
12. Карандашев В.Н. Психология: Введение в профессию. Учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб. заведений. – М., 2008.
13. Коченов М.М. Введение в судебно – психологическую экспертизу. -М., Изд-во Москов.университета, 1980.
14. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. -М., 1979.
15. Лупьян Я.А. Барьеры общения, конфликты, стресс. – Ростов – н/Д., 2012.
16. Методы психологической диагностики. Под. ред В.Н. Дружинина и др. - М., 1993.
17. Методы исследования межличностного восприя-тия: Спец практикум. Под.ред. Г.М. Андреева. -М.,1986.
18. Миңбаев К. Адам психологиясы. – Ош, 2000.
19. Миңбаев К., Закиров А. Психология. – Ош, 2010.
20. Педагогикалык – психологиялык сөздүк. Түзгөн: С. Момуналиев. – Б., 2014.
21. Психология управления: Курс лекций . Отв. Ред. М.В. Удальцова. – Новосибирск. – 1997.
22. Практикум по психодиагностике: Ифформа-циальная психометрика. Под ред. В.В.Столина, А.Г. Шмелева. - М., Изд – во Москов. Университета, 1984.
23. Практическое занятие по психологии, Под.ред. А.В. Петровского, - М., 1972.
24. Практикум по психодиагностике. Под. ред.,

Г.С. Бабина, Изд. МГУ., - М., 2011.

25. Психологические тесты. Под.ред. Ахмеджанов Э.Р. -М., 1996.
26. Рогов Е.Н. Психология общения. – М., 2001.
27. Психология: Словарь. /Под. Ред. А.В. Петровского и др. – М., 1990.
28. Психологиялык терминдердин жана түшүнүктөр-дүн сөздүгү. Түзгөн: Мурзаев М. С. – Ош, 2012.
29. Социально – психологический практикум. Учеб. – метод.пособие. Составитель А. Закиров –
30. Ош, 2014.
31. Эйсман А.А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). - М., 1969.

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
Биринчи бөлүм: Практикумдун окуу процессиндеги орду.....	6
§ 1. Практикумдун окуу процессинин керекти-гине карата психологиялык негиздеме.....	6
§ 2. Практикумдун психология жумушундагы орду.....	10
Экинчи бөлүм: Инсандардын жүрүм – турумун изилдөөчү ыкмалар жөнүндө түшүнүктөр.....	17
§ 1. Инсанды изилдөөчү системалык ыкмалар.....	17
§ 2. Ыкмалардын класстарга бөлүнүшү	20
§ 3. Байкоо ыкмасы жана анын моделдениши.....	26
§ 4. Практикалык сабак учурунда колдонулуучу эксперимент ыкмасы.....	31
§ 5. Сурамжылоо ыкмасы (ангемелешүү, интервью, анкета).....	36
§ 6. Тест ыкмасы жана анын башка ыкмалардан болгон айырмачылыктары.....	41
§ 7. Социометрия ыкмасы жана анын моделдениши.....	44
§ 8. Документтерге психологиялык анализ берүү ыкмасы (Контент – анализ).....	46
Үчүнчү бөлүм: Баарлашуунун психологиясы.....	48
§ 1. Баарлашуу системасын жетектөөчү ыкма.....	48
§ 2. Баарлашуунун эффективдүүлүгүн аныктоочу ыкма.....	54
§ 3. Конфлик учурундагы инсандык жүрүм-турум нормансын изилдөө ыкма.....	59
§ 4. Конфликке жакын болгон инсандык сапаттарды изилдөө ыкмасы.....	63
§ 5. Мамиле түзө алуунун деңгээлин изилдөөчү ыкма (В.Ф. Раховдун көнүктүүрүсү боюнча).....	67
§ 6. Мамилелешүүнүн деңгээлин изилдөөчү ыкма.....	73
§ 7. Мамиле келишпөөчүлүк абалдан чыгуунун жолун издөө	

	ыкмасы.....	79
§ 5.	Бүтпөгөн сүйлөм ыкмасы.....	84
Төртүнчү бөлүм: Инсандык сапаттарды таануу ыкмалары.....		89
§ 1.	Инсандын (личностун) өзүн – өзү баалоосу..	89
§ 2.	Адамдын бирин-бири кабыл алышы жана түшүнүүсү.....	94
§ 3	Инсандын “эркиндике-бийликке”, “эмгеке-акчага” карата болгон установакасы.....	101
§ 4.	Инсандын өзүн-өзү таану ыкмасы (В.В. Столиндин көнүктүрүүсү боюнча).....	107
§ 5.	Инсандын агрессиялык сапатын изилдөөчү (Баса-Даркиндин) ыкмасы.....	122
§ 6.	Инсандын индивидуалдуулугун изилдөөчү ыкма.....	129
§ 7.	Темпераменттин типтери.....	134
§ 8.	Мүнөздүн типтерин изилдөө ыкмасы.....	141
§ 9.	Мүнөздүк сапаттарды изилдөөчү ыкма.....	145
§10.	Жөндөмдүүлүктүн багыттарын изилдөөчү ыкма.....	150
§11.	Активдүүлүктүн денгээлин аныктоочу ыкма	157
§12.	Чыгармачылык потенциалды изилдөөчү ыкма.....	161
Бешинчи бөлүм: Таануу процесстери.....		166
§ 1.	Көнүл буруунун турактуулугу жана бөлүнүүчүлүгү.....	166
§ 2.	Инсандын өзүн жана экинчи бирүүнү кабыл алуу ыкмасы.....	174
§ 3.	Инсандын багытталуусун аныктоочу ыкма..	180
§ 4.	Жөндөмдүүлүктөгү жүрүм турум мотиви	187
§ 5.	Эске тутуунун типтери.....	196
§ 6.	Ойлоо процессин изилдөөчү ыкма.....	203
§ 7.	Эрктик сапаттарды изилдөөчү ыкма	208
§ 8.	Q – ылгоо усулдук ыкмасы.....	212
§ 9.	Установаканы изилдөөчү ыкма.....	216
§10.	Инсандын установакасына карата диагностикалык изилдөө.....	222

Алтынчы бөлүм: Инсандын психикалык нормадан

	четтөөсүн изилдөөчү ыкмалар...	229
§ 1.	Эмпатиялык тенденция ыкмасы.....	229
§ 2.	Эмпатияны изилдөөчү ыкмасы (И.М. Юсуп-ованын негиздемеси оюнча) ыкмасы.....	233
§ 3.	Инсандын өзүн курчаган чөйрөгө карата эмпатиясы.....	239
§ 4.	Эмоционалдык чөйрөдө өзүн-өзү контролдоо ыкмасы.....	244
§ 5.	Стрессстик абалды изилдөөчү ыкмасы.....	249
§ 6.	Кооптонуунун пайда болушундагы инсандык шкала.....	252
§ 7.	Депрессияны аныктоочу ыкма.....	255
§ 8.	ММРІ ыкмасы.....	258
§ 9.	Нерв системанын касиеттерин психомотори-калык көрсөткүчтөр аркылуу изилдөө ыкмасы.....	267
§10.	Өзүн-өзү контролдоонун деңгээлин аныктоо ыкмасы.....	270
§11.	Адептүүлүктүн аткарылышын балоочу психикалык ыкма.....	275
§12.	Инсандык өздүк коопсуздугун изилдөөчү ыкма.....	281
§13.	REN ыкмасы.....	284
	Психологиялык терминдик сөздүктөр.....	291
	Колдонулган адабияттар.....	314

УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ

Закиров Акимжан

ПРАКТИКУМ ПО ПСИХОЛОГИИ

Редактор:
Корректоры:

Закиров А.З.
Тыныбек кызы М.

Терүүгө 01.06. 2015.ж бирилди, Басууга 1.07.2015.ж кол коюлду,
форматы 60X84, 1/16, Нускасы 500,

Көлөмү 20 басма табак.

Заказ №_____ Офсеттик ыкма менен басылды. Келишимдик баада

ЖЧК “Кыргыз ресурстары” басамаканасы

ОШ шаары, А. Мамыров көчөсү 86.

Тел. (03222) 46916